

**TETANDHINGAN STRUKTURAL WONTEN ING SERAT PRANATJITRA
RARA MENDUT (ANONIM) KALIYAN NOVEL KATRESNAN DONJA
AKERAT ANGGITANIPUN K M SASTROSOEMARTA**

SKRIPSI

Kaaturaken dhateng Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Yogyakarta

Minangka salah satunggaling

Sarat pikantuk *gelar*

Sarjana Pendidikan

dening

Dian Anggraini Puspitasari

09205241035

**PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA**

2013

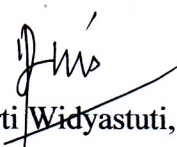
PASARUJUKAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Tetandhingan Struktural Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut (Anonim)* kaliyan *Novel Katresnan Donja Akerat Anggitanipun K M Sastrasoemarta* menika sampun pikantuk palilah saking *pembimbing* supados dipunandharaken wonten sangajengipun *Dewan Penguji*.

Yogyakarta, 21 Juni 2013

Pambimbing I,

Sri Harti Widyastuti, M. Hum
NIP. 19621008 198803 2 001

Yogyakarta, 21 Juni 2013

Pambimbing II,

Afendy Widayat, M. Phil
NIP. 19620416 199203 1 002

PANGESAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Tetandhingan Struktural Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut (Anonim) Kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat Anggitanipun K M Sasrasoemarta* menika sampun dipunandharaken ing pendadaran wonten sangajenging *Dewan Penguji* tanggal 28 Juni 2013 saha dipuntetepaken lulus.

Asma	Jabatan	Tapak Asma	Tanggal
Drs. Hardiyanto, M. Hum.	Ketua Penguji		5 Juli 2013
Drs. Afendy Widayat, M. Phil.	Sekretaris Penguji		11 Juli 2013
Dr. Suwardi Endraswara, M. Hum.	Penguji I		5 Juli 2013
Dra. Sri Harti Widyastuti, M. Hum.	Penguji II		9 Juli 2013

Yogyakarta, 2013

Dekan Fakultas Bahasa dan Seni,

Prof. Dr. Zamzani, M. Pd.

NIP 19550505 198011 1 001

WEDHARAN

Kula ingkang tapak asma wonten ing ngandhap menika:

Nama : Dian Anggraini Puspitasari

NIM : 09205241035

Jurusan : Pendidikan Bahasa Daerah

Lembaga : Universitas Negeri Yogyakarta

Irah-irahan Panaliten : Tetandhingan *Struktural* Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut (Anonim)* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat* Anggitanipun K M Sasrasoemarta.

Kula ngandharaken bilih skripsi menika saestu asil panaliten kula piyambak. Samangertos kula, *karya ilmiah* menika boten ngandhut *materi* ingkang kaserat dening tiyang sanes, kajawi perangan-perangan tartamtu ingkang kapendhet sarana kangge dhasar panyeratan kanthi nggatosaken tata cara saha paugeran panyeratan *karya ilmiah* adatipun.

Seratan ing wedharan menika kaserat kanthi saestu. Menawi kasunyatanipun kabukten bilih wedharan menika boten leres, bab menika dados tanggél jawab kula piyambak.

Yogyakarta, 21 Juni 2013

Panyerat,

Dian Anggraini Puspitasari

NIM. 09205241035

SESANTI

“Pramila andharna dhateng (sedaya tiyang) cariyos-cariyos menika supados saged dados penggalihan.” (Q.S. Al-A’raaf: 176)

*Man Jadda Wajada “Siapa yang bersungguh-sungguh akan berhasil”
Jangan pernah remehkan impian, walau setinggi apapun. Sungguh Tuhan
Maha Mendengar. (Negeri 5 Menara)*

“I Can Do Better, Love What U Do, Show U Can Do It”

Kekajengan ageng kedah dipunsengkuyung dening tekad kiyat saha pangudi.

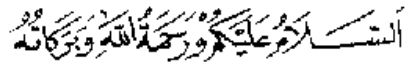
PISUNGSUNG

*Puji syukur konjuk dhumateng Allah SWT ingkang sampun paring **berkah**,
nikmat rizki kangge kula ingkang boten saged kaetung.*

Kula aturaken karya alit menika dhateng:

Bapak saha Ibu ingkang kula tresnani. Ingkang tansah nyengkuyung,
paring donga pangestu, piweling saha pitutur ing saben lampah kula.

PRAWACANA

Puji syukur konjuk dhumateng Allah SWT ingkang sampun paring rahmat saha hidayah dhateng panyerat, satemah panyerat saged mujudaken skripsi menika kanthi lancar saha boten wonten perkawis ingkang dados reribeting lampah. Panyeratan skripsi menika saged kawujud amargi wontenipun panyengkuyung saking mapinten-pinten tiyang. Awit saking menika, panaliti ngaturaken agunging panuwun dhateng pihak-pihak ing ngandhap menika.

1. Bapak Prof. Dr. Rochmat Wahab, M. Pd. MA. minangka rektor Universitas Negeri Yogyakarta,
2. Bapak Prof. Dr. Zamzani, M. Hum. minangka dekan Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta,
3. Bapak Dr. Suwardi Endraswara, M. Hum. minangka Ketua Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring idin tumrap panyerat,
4. Ibu Sri Harti Widyastuti, M. Hum. minangka pembimbing I, ingkang sampun paring bimbingan saha piwulang tumrap panyerat kanthi sabar,
5. Bapak Afendy Widayat, M. Phill. minangka pembimbing II, ingkang sampun paring bimbingan saha piwulang tumrap panyerat kanthi sabar,
6. Ibu Prof. Dr. Endang Nurhayati, M. Hum. minangka penasehat akademik ingkang sampun paring piwulang saha wejangan ing salaminipun panyerat ngangsu kawruh wonten Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah,
7. Bapak saha Ibu Dosen jurusan Pendidikan Bahasa Daerah maturnuwun awit saking kawruh, piwulang, saha pitutur salaminipun panyerat ngangsu kawruh ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah,

8. Tiyang sepuh kekalih, matur nuwun awit saking donga pangestu saha wejangan-wejanganipun, satemah panyerat saged mujudaken skripsi menika,
9. Sedaya kulawarga, matur nuwun awit saking sedaya pambiyantu ingkang boten saged kula sebataken satunggal mbaka satunggal,
10. Kanca-kanca Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah angkatan 2009 mliginipun kanca-kanca kelas A,
11. Kanca-kanca saperjuangan mliginipun Heni, Wening, Harini, Lestari, Fajar, Ningsih, Dela, Dwi, Fitria,
12. Mbak Ina saha Mas Fauzan ingkang sampun paring piweling bilih tantangan ing tembe wingking langkung angel saha awrat,
13. Sedaya tiyang ingkang sampun paring panyengkuyung.

Panyerat ngrumaos bilih skripsi menika taksih tebih saking ingkang nama sampurna, nanging panyerat gadhah pangajeng-ajeng sageda skripsi menika migunani tumrap pamaos. Mekaten kalawau atur sapala saking panyerat, mugi-mugi skripsi menika saged murakabi.

وَالسَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ

Yogyakarta, 21 Juni 2013

Panyerat

WOSING ISI

	Kaca
KACA IRAH-IRAHAN.....	i
PASARUJUKAN.....	ii
PANGESAHAN.....	iii
WEDHARAN	iv
SESANTI	v
PISUNGSUNG	vi
PRAWACANA	vii
WOSING ISI	ix
<i>DAFTAR TABEL</i>	xii
<i>DAFTAR GAMBAR</i>	xiii
<i>DAFTAR LAMPIRAN</i>	xiv
<i>DAFTAR SINGKATAN</i>	xv
SARINING PANALITEN	xvi

BAB I. PURWAKA

A. Dhasaring Panaliten	1
B. Underaning Perkawis	4
C. Watesaning Perkawis	5
D. Wosing Perkawis	6
E. Ancasing Panaliten.....	6
F. Paedahing Panaliten	7
G. Pangertosan	7

BAB II. GEGARAN *TEORI*

A. Hakekat Karya Sastra.....	9
B. Hakekat Sastra Tetandhingan.....	11
C. <i>Unsur Instrinsik</i> Karya Sastra	16
1. <i>Tema</i>	17

2. <i>Alur</i>	18
3. Panggaraping Paraga.....	22
4. <i>Latar</i>	25
D. Panaliten ingkang <i>Relevan</i>	27
E. Nalaring Pikir	28

BAB III. CARA PANALITEN

A. Jinising Panaliten	30
B. <i>Data saha Sumber Data</i>	30
C. Caranipun Ngempalaken <i>Data</i>	31
D. Pirantining Panaliten	32
E. Caranipun Nganalisis <i>Data</i>	33
F. Caranipun Ngesahaken <i>Data</i>	34

BAB IV. ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGANIPUN

A. Asiling Panaliten	35
1. Ringkesaning Isi.....	35
a. Ringkesaning Isi <i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>	35
b. Ringkesaning Isi Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	38
2. Tetandhingan <i>Tema</i> Wonten ing <i>Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	40
3. Tetandhingan <i>Alur</i> Wonten ing <i>Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	42
4. Tetandhingan Panggaraping Paraga Wonten ing <i>Serat Pranatjitra</i> <i>Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	45
5. Tetandhingan <i>Latar</i> Wonten ing <i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	49
6. <i>Akumulasi</i> babagan ingkang sami saha bedanipun <i>Serat Pranatjitra</i> <i>Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	51
7. Tetandhingan <i>Struktur</i> Antawisipun <i>Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	56

B. Pirembagan

1. Tetandhingan <i>Tema</i> Wonten ing <i>Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	59
a. <i>Tema</i> Utami.....	59
b. <i>Tema</i> Tambahan.....	61
2. Tetandhingan <i>Alur</i> Wonten ing <i>Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	65
3. Tetandhingan Panggaraping Paraga Wonten ing <i>Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	73
a. Panggaraping Paraga Wonten ing <i>Serat Pranatjitra Rara Mendut</i>	73
b. Panggaraping Paraga Wonten ing Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	99
c. Panggaraping Paraga ingkang Sami	116
d. Panggaraping Paraga ingkang Beda	117
4. Tetandhingan <i>Latar</i> Wonten ing <i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	121
a. <i>Latar Swasana</i> ing <i>Serat Pranatjitra Rara Mendut</i>	121
b. <i>Latar Swasana</i> ing Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	133
c. <i>Latar Swasana</i> ingkang Sami	141
d. <i>Latar Swasana</i> ingkang Beda	145
5. Tetandhingan <i>Struktur</i> saha <i>Kedudukan Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	152

BAB V. PANUTUP

A. Dudutan.....	161
B. Pamrayogi	163
C. <i>Implikasi</i>	163

DAFTAR PUSTAKA	164
----------------------	-----

LAMPIRAN.....	166
---------------	-----

DAFTAR TABEL

TABEL	Kaca
Tabel 1. Tabel Kertu <i>Data Tetandhingan Tema Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	32
Tabel 2. Tabel Kertu <i>Data Tetandhingan Alur Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	32
Tabel 3. Tabel Kertu <i>Data Tetandhingan Panggaraping Paraga Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	33
Tabel 4. Tabel Kertu <i>Data Tetandhingan Latar Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	33
Tabel 5. Tabel Asil Tetandhingan <i>Tema Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	41
Tabel 6. Tabel Asil Tetandhingan <i>Alur Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	44
Tabel 7. Tabel Asil Tetandhingan <i>Panggaraping Paraga Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	46
Tabel 8. Tabel Asil Tetandhingan <i>Latar Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	50
Tabel 9. Tabel <i>Akumulasi Tetandhingan Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	52
Tabel 10. Tabel Lampiran Kertu <i>Data Tetandhingan Tema Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	166
Tabel 11. Tabel Lampiran Kertu <i>Data Tetandhingan Alur Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	170
Tabel 12. Tabel Lampiran <i>Panggaraping Paraga Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut</i>	174
Tabel 13. Tabel Lampiran <i>Panggaraping Paraga Wonten ing Novel Katresnan Donja Akerat</i>	186
Tabel 14. Tabel Lampiran Kertu <i>Data Tetandhingan Latar Swasana Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	195

DAFTAR GAMBAR

GAMBAR	Kaca
Gambar 1. Urutanipun <i>Alur</i>	21
Gambar 2. Nalaring Pikir	29
Gambar 3. <i>Alur</i> Wonten ing <i>Serat Pranatjitra Rara Mendut</i>	42
Gambar 4. <i>Alur</i> Wonten ing Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	43
Gambar 5. <i>Bagan Tetandhingan Struktural Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	57

DAFTAR LAMPIRAN

LAMPIRAN	Kaca
Lampiran 1. Tabel Kertu <i>Data Tetandhingan Tema Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	166
Lampiran 2. Tabel Kertu <i>Data Tetandhingan Alur Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	170
Lampiran 3. Tabel Panggaraping Paraga Wonten ing <i>Serat Pranatjitra Rara Mendut</i>	174
Lampiran 4. Tabel Panggaraping Paraga Wonten ing Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	186
Lampiran 5. Tabel Kertu <i>Data Tetandhingan Latar Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut</i> kaliyan Novel <i>Katresnan Donja Akerat</i>	195

DAFTAR SINGKATAN

SP = *Serat Pranatjitra (Rara Mendut)*

NKDA = *Novel Katresnan Donja Akerat*

PU = *Paraga Utami*

PT = *Paraga Tambahan*

Kd = *Kertu data*

**TETANDHINGAN STRUKTURAL WONTEN ING SERAT PRANATJITRA
RARA MENDUT (ANONIM) KALIYAN NOVEL KATRESNAN DONJA
AKERAT ANGGITANIPUN K M SASTRASOEMARTA**

dening
Dian Anggraini Puspitasari
NIM 09205241035

SARINING PANALITEN

Panaliten menika ancasipun ngandharaken tetandhingan *struktural* mliginipun *tema* saha *fakta* cariyos wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut (Anonim)* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* anggitanipun K M Sastrasoemarta. Wujud panaliten menika dipunrembag kanthi madosi *unsur intrinsik* ingkang sami saha beda antawisipun kalih karya sastra menika. Cara panaliten inggih menika ngginakaken sastra tetandhingan.

Subjek panaliten inggih menika *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* kanthi nginakaken cara panaliten sastra tetandhingan. *Data* dipunkempalaken mawi cara maos saha nyerat. *Instrumen* wonten ing panaliten inggih menika kertu *data*. *Data* ingkang sampun dipunpanggihaken lajeng dipunanalisis mawi cara *etik*. Caranipun ngesahaken *data* wonten panaliten menika mawi *validitas semantis* saha *reliabilitas ketekunan pengamatan* saha panyeratan.

Asiling panaliten nedahaken: (1) wonten *tema* ingkang sami saha beda antawisipun *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* saminipun inggih menika lestarining katresnan, bedanipun inggih menika perkawis saha pepalang tumrap katresnanipun paraga utami. *Tema* tambahan antawisipun *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* inggih menika pangudinipun paraga utami (2) *alur* ingkang sami antawisipun *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* inggih menika *alur* majeng, bedanipun inggih menika perkawis wonten ing urutan *alur*ipun (3) panggaraping paraga ingkang sami antawisipun *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* ngengingi saperangan watakipun paraga utami saha paraga tambahan sarta nasibipun paraga utami, bedanipun ngengingi nama sarta saperangan watakipun paraga utami saha paraga tambahan (4) *latar* ingkang sami antawisipun *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* inggih menika *latar swasana*, bedanipun inggih menika andharan ngengingi swasana kadadosan saderengipun paraga utami gesang sesarengan, swasana kadadosanipun nalika paraga utami gesang sesarengan, saha swasana pejahipun paraga utami.

BAB I

PURWAKA

A. Dhasaring Panaliten

Karya sastra inggih menika salah satunggaling kegiatan *kreatif* saking karya *seni*. Kajawi menika, karya sastra minangka karya *imajinatif* ingkang dipuntingali langkung wiyar pangertosanipun tinimbang karya fiksi (Wellek saha Warren, 1995: 3-4). Karya sastra ugi nedahaken pagesangan masarakat ingkang dipunandharaken dening pangripta. Pramila, sastra minangka perangan saking masarakat tansah ngrembaka jumbuh kaliyan penggalhipun masarakat. Satemah, antawisipun budaya masarakat saged gadhah babagan ingkang saemper. Perkawis ingkang njalari kadadosan menika amargi saking kabetahan *psikologis* masarakat ingkang sami utawi saking perkawis sanesipun. Kangge ningali kalenggahan karya sastra ingkang saemper, saged dipunrembag kanthi cara sastra tetandhingan.

Gegaran sastra tetandhingan inggih menika kawruh sastra ingkang nyinau tetandhingan antawisipun sastra utawi tetandhingan sastra kaliyan babagan sanes ingkang gadhah babagan saemper (Endraswara, 2011a: 128). Sastra tetandhingan medal amargi wontenipun sastra ingkang gadhah babagan sami saha beda. Wonten ing sastra donya, cariyos ingkang gadhah *tema* sami tuladhanipun cariyos Romeo-Juliet, Cleopatra-Mark Antony, Tristan-Isolde, Paris-Helen, Sam Pek-Eng Tay, wonten ing nagari Indonesia ugi wonten cariyos Jayaprana-Layonsari, Pranacitra-Rara Mendut, lan sapanunggalipun. Cariyos menika sami wonten ing *tema* lestarining katresnan saha beda wonten ing ciri warni *lokal* dhaerahipun piyambak.

Panaliti kesengsem dhateng cariyos lestaring katresnan, amargi kasetyan paraganipun saged dados tuladha ing jaman samenika. Wonten ing tlatah Jawi, salah satunggaling cariyos lestaring katresnan dipuncariyosaken ing salebeting karya sastra klasik inggih menika *Serat Pranatjitra Rara Mendut*. *Serat Pranatjitra Rara Mendut* menika gadhah piwulang luhur, ingkang nyariosaken lestaring katresnan Pranacitra kaliyan Rara Mendut ing jaman Kraton Mataram. Cariyos menika saemper kaliyan cariyos Sam Pek-Eng Tai saking tlatah Cina ing jaman wanodya boten limrah ngangsu kawruh, ingkang dipunserat awujud novel Jawi modheren kanthi irah-irahan *Katresnan Donja Akerat*.

Saben karya sastra karakit dening *unsur-unsur* kados dene *unsur intrinsik*. *Unsur intrinsik* menika antawisipun *tema, alur, amanat, sudut pandang*, paraga, watak, *latar*, saha lelewaning basa. Pamaos nalika maos sampun saged ngudhal babagan *tema* saha *fakta* cariyosipun, nanging wonten ugi *fiksi* ingkang langkung angel. Pramila, dipunbetahaken wekdal maos boten cekap namung sepisan. Maos kanthi tliti saha tlaten dipunbetahaken kangge mangertosi wosing cariyos saha ngudhal *unsur-unsur* cariyosipun. *Serat Pranacitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* kalebet karya sastra ingkang gadhah *unsur intrinsik* saemper. Pramila, kalih cariyos menika perlu dipunudhal *unsur*ipun boten cekap sepisanan kangge manggihaken tetandhingan *struktur*ipun. *Struktur* ingkang dipunkajengaken mliginipun *tema, alur*, panggaraping paraga saha *latar*.

Alur, panggaraping paraga saha *latar* inggih menika *fakta-fakta* cariyos ingkang ginanipun kangge nedahaken kadadosan *imajinatif* saking cariyos (Stanton: 2007: 22). Tegesipun, kadadosan *imajinatif* menika saged dipuntampi

kanthi *logis*. Awit saking menika panaliti namung ngrembag *tema*, *alur*, panggaraping paraga saha *latar*, amagi *unsur* menika sampun saged ngandharaken manunggaling cariyos ingkang *logis*. Menawi *tema* ingkang sami dipunandharaken kangge nedahaken bilih *Serat Pranacitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* saged dipuntandhingaken. *Temanipun* inggih menika lestarining katresnan ingkang cabar amargi panguwaosipun tiyang sanes, satemah kalih paraga utami pejah sesarangan saha nunggal ing setunggal luwang.

Saking maos cariyos *Serat Pranacitra Rara Mendut*, dipunpanggiaken kasunyatan cariyosipun saking kapitadosan masarakat Jawi mliginipun ingkang caket kaliyan Kraton Mataram. Menawi cariyos novel *Katresnan Donja Akerat*, dipunpitados kasunyatanipun dening masarakat Cina. Ananging cariyos menika dipunandharaken dening pangripta Jawi ingkang taksih netepaken budaya Cina. Babagan ingkang sami saking budaya ingkang beda andamel panaliti kesengsem ngrembag tetandhingan sastra kalih karya sastra kasebat. Satemah, sipat gegaran ingkang wonten ing salebeting panaliten menika inggih gegaran *komparatif kesamaan (affinity)*.

Saking perangan ageng, cariyos *Serat Pranacitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* kathah babagan ingkang sami saha beda. Boten namung *tema* mawon, nanging ugi saking *unsur-unsur* sanesipun. *Unsur-unsur* menika antawisipun *alur*, watak, paraga, saha *latar*. Awit saking menika, sanadyan kalih cariyos menika saking dhasaring cariyos saha kapitadosan masarakat ingkang beda, nanging kekalihipun gadhah babagan sami saha beda. Satemah kalih cariyos menika saged dipuntandhingaken.

Panaliten sastra tetandhingan ngengingi *unsur intrinsik* menika sampun wonten panaliten saderengipun ingkang dados panaliten *relevan*, inggih menika panaliten Azkiya (2012) ingkang ngandharaken tetandhingan *fakta* cariyos wonten ing cariyos rakyat lutung kasarung, kanthi asil tetandhingan *alur*, paraga, saha *latar* ingkang saged dipunjumbuhaken kaliyan tetandhingan *struktural* panaliten menika. Sanesipun, Asih (2011) ugi ngandharaken tetandhingan *pencitraan* paraga utami wanodya wonten ing novel, ingkang saged dipunjumbuhaken kaliyan tetandhingan panggaraping paraga wonten panaliten menika.

Taksih kathah babagan *tema*, *alur*, panggaraping paraga, saha *latar* sanesipun saking *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* ingkang kedah dipunandharaken malih saha dipuntandhingaken. Awit saking menika, panaliti badhe nindakaken panaliten kanthi irah-irahan “Tetandhingan *Struktural* Wonten Ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* (Anonim) Kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat* Anggitanipun K. M. Sastrosoemarta.”

B. Underaning Perkawis

Saking dhasaring panaliten ing nginggil saged dipunpangguhaken perkawis kados ing ngandhap menika:

1. *tema*, *alur*, panggaraping paraga, saha *latar* cariyos *Pranacitra Rara Mendut*.
2. *tema*, *alur*, panggaraping paraga, saha *latar* cariyos *Katresnan Donja Akerat*.
3. tetandhingan *tema* antawis cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.

4. tetandhingan *alur* antawis cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.
5. tetandhingan panggaraping paraga antawis cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.
6. tetandhingan *latar* antawis cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.
7. gegayutan teks wonten ing cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.

C. Watesaning Perkawis

Supados panaliten menika saged lumampah saha jumbuh kaliyan ancasipun, pramila panaliten menika kedah gadhah watesaning perkawis. Watesaning perkawis ingkang badhe karembag wonten panaliten inggih menika:

1. tetandhingan *tema* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.
2. tetandhingan *alur* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.
3. tetandhingan panggaraping paraga wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.
4. tetandhingan *latar* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.

D. Wosing Perkawis

Saking watesaning perkawis ingkang sampun kaandharaken, pramila wosing perkawis ingkang badhe karembag inggih menika:

1. kadospundi tetandhingan *tema* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*?
2. kadospundi tetandhingan *alur* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.
3. kadospundi tetandhingan panggaraping paraga wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*?
4. kadospundi tetandhingan *latar* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*?

E. Ancasing Panaliten

Kangge mangsuli pitakenan-pitakenan wonten wosing perkawis, pramila ancasing panaliten inggih menika:

1. ngandharaken tetandhingan *tema* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.
2. ngandharaken tetandhingan *alur* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.
3. ngandharaken tetandhingan panggaraping paraga wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.
4. ngandharaken tetandhingan *latar* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.

F. Paedah Panaliten

1. Paedah *Teoritis*

Asiling panaliten menika dipunajab saged suka kawruh wonten ing babagan sastra, mliginipun babagan sastra tetandhingan *struktural* (*tema, alur* panggaraping paraga, saha *latar*) satemah saged suka kawruh wonten ing pangrembakanipun *teori* ing salebeting donya *pendidikan* ngengingi sastra tetandhingan *struktural* ugi ngengingi babagan *unsur intrinsik* karya sastra.

2. Paedah *Praktis*

Asiling panaliten menika dipunajab saged dipunginakaken kangge mangertosi tetandhingan *struktural* (*tema, alur, panggaraping paraga, saha latar*) wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*, satemah dipunajab ugi saged dipunginakaken kangge panaliten tetandhingan ingkang salajengipun, ngengingi tetandhingan *struktural* karya sastra.

G. Pangertosan

1. Sastra Tetandhingan inggih menika kawruh sastra ingkang nyinau gayutan antawisipun karya sastra saha tetandhinganipun karya sastra kaliyan babagan sanes (Endraswara, 2011a: 128).
2. *Tema* inggih menika peranan cariyos ingkang jejer kaliyan makna wonten ing pangalaman tiyang, amargi samubarang ingkang ndadosaken pangalaman saged dipunemut (Stanton, 2007: 36). Cekak aosipun bilih *tema* sastra dipunpendhet saking pangalaman perkawis pagesangan.

3. *Alur* inggih menika reroncening kadadosan-kadadosan ingkang urut wonten ing salebeting cariyos (Stanton, 2007: 26-27).
4. Panggaraping paraga menika ngandharaken paraga saha kados pundi watakipun ingkang dipunandharaken wonten ing sajroning cariyos (Nurgiyantoro, 2010: 166).
5. *Latar* inggih menika *latar* kadadosan wonten ing karya sastra, saged awujud swasana ingkang ngewahaken *emosi* pamaosipun (Aminuddin, 2009: 67).
Latar ingkang dipunginakaken wonten panaliten menika inggih *latar* swasana.
6. *Serat Pranatjitra Rara Mendut* inggih menika salah satunggaling karya sastra Jawi ingkang ngginakaken basa Jawi, awujud *roman* klasik sinerat mawi sekar macapat, nyariosaken lestarining katresnan Pranacitra kaliyan Rara Mendut.
7. Novel *Katresnan Donja Akerat* inggih menika salah satunggaling cariyos *fiksi* ingkang ngginakaken basa Jawi enggal ejaan kina awujud novel modheren, nyariosaken lestarining katresnan Sam Pek kaliyan Eng Tai.

BAB II

GEGARAN TEORI

A. Hakekat Karya Sastra

Karya sastra sejatosipun karakit dening *unsur intrinsik* supados manunggal cariyosipun. *Unsur intrinsik* menika wigatos kangge mangertosi wosing cariyos saben kadadosanipun. Pramila, karya sastra saged manunggal cariyosipun amargi wonten *tema* ingkang dipunsengkuyung dening *alur*, *paraga*, saha *latar*. Andharan menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Wellek saha Warren (1990: 150-151) ingkang ngandharaken, karya sastra sejatosipun awujud *struktur norma*. *Norma* ingkang dipunkajengaken inggih menika lapisan ingkang ngrakit karya sastra. Lapisanipun inggih menika lapis-lapis swanten ingkang ndadosaken teges, teges ndadosaken objek-objek ingkang kadadosan saking *alur*, *paraga*, *latar*, saha sedaya dunyanipun pangripta inggih menika *sudut pandang*. Pamanggihi menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Endraswara (2011b: 114) ingkang ngandharaken, karya sastra inggih menika *totalitas* ingkang manunggal saha *koheren*. Sastra dipunrakit saking saperangan *unsur intrinsik* ingkang wonten gayutanipun, satemah ndadosaken *sistem* ingkang katata.

Sastra ugi gadhah *tema* ingkang asipat *universal* saha *manusiawi*. Andharan menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Sumardjo (1992: 44) ingkang ngandharaken, karya sastra gadhah sipat *universal*. Sipat menika nedahaken *tema* saha perkawis ingkang dipunpanggihaken ing pundi kemawon jumbuh kaliyan pangrembakanipun karya sastra. Nalika jaman 1920-1940 sastra ingkang ngrembaka inggih menika jaman Balai Pustaka, salah satunggalipun inggih

menika sastra Melayu-Tionghoa saha sastra Jawi ingkang ngandharaken piwulang pagesangan kados dene pepalang katresnan, sejarah, *romantika*, tiyang mudha ingkang wangkal dhateng adatipun saha lingkungan pegawai sarta kaum priyayi. Sastra dhaerah kedah setya dhateng masarakat saha budayanipun. Sastra wonten pangertosan ing nginggil, nedahaken karya sastra gadhah sipat *manusiawi* saha *universal*. Masarakat saha dhaerhipun piyambak ingkang nyengkuyung sipat menika.

Miturut Nurgiyantoro (2010: 51) dipunandharaken bilih, karya sastra ingkang sinerat wonten ing tembe wingking limrahipun adhedhasar saking karya-karya saderengipun kanthi langsung menapa boten langsung. Pamanggih menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Teeuw (wonten Jabrohim 2012 :173) ingkang ngandharaken, “*karya sastra tidak lahir dalam kekosongan budaya termasuk sastra, karya sastra itu merupakan response pada karya sastra yang terbit sebelumnya.*” Saking pangertosan menika, nedahaken karya sastra ing donya menika kathah sanget saha boten saged uwal saking karya saderengipun amargi sastra mijil menawi wonten budaya. Kalih pamanggih menika ngandharaken *teks* karya sastra boten saged uwal saking *teks* saderengipun sarta wonten gegayutan antawisipun karya sastra kanthi langsung menapa boten, amargi karya sastra mijil saking budaya.

Saking pangertosan ing nginggil saged dipunpendhet dudutanipun, karya sastra karakit dening *unsur struktural*. *Struktur* ingkang ngrakit cariyos inggih menika *unsur intrinsik* antawisipun *tema*, *alur*, pangaraping paraga, *latar* lan sapanunggalanipun. Sastra ugi gadhah sipat *manusiawi*, amargi sastra menika

mijil nalika wonten budaya saha dipunsengkuyung dening masarakatipun. Karya sastra menika kathah sanget, amargi sastra menika tansah ngrembaka. Pramila, antawisipun *teks* karya sastra saged gadhah gegayutan saha boten saged uwal saking *teks* sanesipun.

B. Hakekat Sastra Tetandhingan

Mula bukaning sastra tetandhingan inggih menika saking nagari Prancis, Inggris, saha Jerman. Salajengipun, sastra tetandhingan menika ngrembaka wonten ing Amerika saha Asia. Andharan menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Damono (2005: 14) ingkang ngandharaken kawruh sastra tetandhingan saweg ngrembaka ing nagari Prancis nalika abad -19. Gagasan ngengingi sastra tetandhingan dipunandharaken dening Sante-Beuve wonten ing *artikel* ingkang terbit taun 1868.

Sastra tetandhingan wonten kalih aliran inggih menika aliran Prancis saha Amerika. Andharan menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Priyanto (2003: 7) ingkang ngandharaken, aliran sastra tetandhingan inggih menika aliran Prancis saha Amerika. Aliran Prancis ngrembag tetandhingan sastra nasional ingkang adhedasar babagan *intrinsik* saking kalih karya sastra. Menawi aliran Amerika ngandharaken sastra tetandhingan inggih menika kawruh karya sastra antawisipun nagari, bangsa saha babagan sanesipun. Pamanggih menika ngandharaken mula bukaning sastra tetandhingan inggih menika nandhingaken karya sastra kaliyan sastra sanesipun, lajeng ngrembaka wonten ing wilayah sanes kados dene *seni, filsafat, sejarah*, kasunyatan pagesangan, lan sapanunggalanipun.

Mekaten ugi ingkang dipunandharaken dening Endraswara (2011a: 128), sastra tetandhingan inggih menika kawruh sastra ingkang nyinau gayutan antawisipun sastra saha tetandhinganipun sastra kaliyan babagan sanes. Pamanggih menika ngandharaken sastra tetandhingan boten namung nandhingaken kalih sastra utawi langkung, nanging ugi nandhingaken sastra kaliyan babagan sanes kadosdene kasunyatan pagesangan. Ananging wonten panaliten menika namung nandhingaken antawisipun kalih karya sastra ngengingi *unsur intrinsik* mawon.

Kajawi saking pamanggih ing nginggil, pangertosan sastra tetandhingan miturut Welles saha Warren (1956: 46) inggih menika “... *comparison is a method used by all criticism and sciences, and does not, in any way, adequately describe the specific procedures of literary study.*” Sastra tetandhingan inggih menika cara ingkang limrah dipunginakaken wonten sedaya *kritik* sastra ugi kawruh sastra saha boten ngginakaken cara menapa kemawon. Cekap ngandharaken *prosedur studi* sastra. *Prosedur studi* sastra ingkang dipunkajengaken adhedhasar saking cara utami inggih menika tandhing-nandhingaken sastra. Mekaten ugi pamanggihipun Damono (2005: 2) ingkang ngandharaken, sastra tetandhingan inggih menika *pendekatan* wonten ing kawruh sastra ingkang boten medalaken *teori* piyambak, satemah *teori* menapa kemawon saged dipunginakaken wonten gegaran sastra tetandhingan. *Teori* ingkang dipunginakaken kedah jumbuh kaliyan *objek* saha ancasing panaliten. Lampahan utami ingkang dipuntindhakaken inggih menika cara nandhingaken. Kalih pamanggih menika ngandharaken sastra tetandhingan dipunsebut kawruh utawi

gegaran ingkang ngginakaken cara utami inggih menika cara nandhingaken. *Teori* menapa kemawon saged dipunginakaken kangge panaliten menika. Pramila, wonten ing panaliten menika ngginakaken cara tetandhingan saha ngginakaken *teori* ngengingi *struktur* cariyos.

Saking pangertosan ing nginggil, saged dipunpendhet dudutan bilih sastra tetandhingan inggih menika nandhingaken sastra setunggal kaliyan setunggalipun, saged ugi nandhingaken karya sastra kaliyan babagan sanesipun. Ananging panaliten menika namung badhe ngandharaken tetandhingan perangan-perangan *struktur* karya sastra. Sastra tetandhingan ugi dipunsebut cara panaliten ingkang boten medalaken *teori* piyambak, satemah *teori* menapa kemawon saged dipunginakaken. Awit saking menika, panaliten tetandhingan *struktural* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat* ngginakaken *teori* ingkang gayut kaliyan *struktur* karya sastra, mliginipun *tema*, *alur*, panggaraping paraga, saha *latar*. Pramila, panaliten menika namung ngandharaken tetandhingan babagan ingkang sami saha bedanipun antawis perangan karya sastra.

1. Gegaran Sastra Tetandhingan

Sastra tetandhingan menika mbetahaken katlatenen saha tliti anggenipun nindakaken panaliten. Pramila, saderengipun nindakaken panaliten dipunbetahaken pancadan dhasar wonten ing gegaran sastra tetandhingan. Miturut pamanggihipun Endraswara (2011c: 30-31) dipunandharaken, pancadan utami saha wigatos ingkang dipunginakaken inggih menika *cermat*, *kritis*, *jeli*, saha saged nedahaken gegayutan antawisipun karya sastra. Gegayutan wonten

panaliten menika namung sesambetan antawisipun perangan teks inggih menika sami saha bedanipun *unsur intrinsik* kalih karya sastra mawon.

Gegaran sastra tetandhingan asring nandhingaken babagan ingkang sami saha bedanipun karya sastra. Pramila saderengipun nindakaken panaliten sastra tetandhingan, perlu mangertosi babagan ingkang utami. Miturut Endraswara (2011c: 65) dipunandharaken, sastra tetandhingan kaperang dados sastra tetandhingan *mikro* saha sastra tetandhingan *makro*. Sastra tetandhingan *mikro*, watesanipun inggih menika tetandhingan karya sastra kaliyan karya sastra sanesipun utawi sastra *antarlokal*. Sastra tetandhingan *makro* inggih menika sastra tetandhingan wiyar, amargi wonten gayutanipun kaliyan babagan sanesipun sastra.

Kajawi menika, thekliweripun sastra tetandhingan wonten babagan sanes ingkang wigatos, ingkang dipunandharaken dening Endraswara (2011c: 99) ing ngandhap menika,

kajian yang bersifat komparatif dapat berbentuk kajian pengaruh (influence study) maupun kajian kesamaan (affinity study) tergantung pada apakah diperoleh data mengenai adanya hubungan antara seorang pengarang dengan pengarang lainnya, ataupun seorang pengarang telah pernah membaca karya yang mempengaruhinya.

Pamanggih menika ngandharaken gegaran ingkang gadhah sipat nandhingaken (*komparatif*) awujud gegaran pagaribawa saha gegaran babagan ingkang sami (*kesamaan/ affinity study*). Gegaran menika adhedhasar saking *data* ingkang dipunpanggiaken ngengingi gegayutan antawisipun pangripta. Panaliten menika kalebet wonten ing gegaran babagan ingkang sami (*kesamaan/ affinity study*), nanging namung pados sami saha bedanipun *teks* karya sastra.

Babagan sanesipun saking sastra tetandhingan inggih menika ingkang dipunandharaken dening Wellek saha Warren (1990: 47-50), sastra tetandhingan wonten praktikipun inggih menika ngengingi babagan: (1) kangge sastra lisan ingkang dereng dipunmangertosi panyeratanipun, mliginipun cariyos rakyat saha *migrasinipun* saha kadospundi karya sastra menika dipunserat, (2) sastra tetandhingan inggih menika kawruh ngengingi gegayutan antawisipun kalih karya sastra utawi langkung, saha (3) sastra tetandhingan dipunemperaken kaliyan studi sastra *universal*.

Miturut Riffatere (Wonten Endraswara, 2011a: 133) karya sastra nembe saged kebak makna wonten ing gayutanipun kaliyan karya sanes ngengingi sami saha bedanipun. Pamanggih menika ngandharaken karya sastra ingkang miyos sasampunipun, boten ngadheg piyambak. Gayutan menika saged saking *teks-teks* ingkang ngrakit karya sastra. Andharan ngengingi gegayutan karya sastra menika ugi dipunandharaken dening Endraswara (2011c: 148-149) ingkang ngandharaken, gegayutan antawisipun karya sastra boten kedah gadhah data *historis*. Gegayutan menika saged asipat *tekstual* inggih menika wontenipun babagan ingkang sami antawis karya sastra, adhedhasar *teks* karya sastra kasebat.

Saking pamanggih ing nginggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih sastra tetandhingan wonten panaliten menika namung ngandharaken gegayutan antawisipun perangan karya sastra inggih menika *unsur intrinsik*. Watesaning panaliten menika boten dumugi pados pangaribawa saking kalih karya sastra saha boten pados perkawis kajawi *unsur intrinsik* mawon. Wonten ing panaliten

menika *unsur intrinsik* ingkang badhe dipuntandhingaken kawatesan babagan *tema, alur, panggaraping paraga saha latar*, boten dumugi madosi *hyporamipun*.

C. *Unsur Intrinsik Karya Sastra*

Karya sastra ingkang awujud cariyos saged dipunsebut jangkep menawi wonten *unsur-unsur* ingkang njangkepi ing sajroning karya sastra. *Unsur-unsur* menika dipunsebut *unsur intrinsik*, kaperang dados *tema, amanat, alur, latar, sudut pandang*, lelewaning basa, saha panggaraping paraga. Andharan menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Nurgiyantoro (2010: 23) ingkang ngandharaken, *unsur intrinsik* ingkang ngrakit karya sastra saged dipunpanggihaken dening pamaos menawi maos karya sastra. *Unsur* menika saged dipunpanggihaken kanthi *faktual* ingkang awujud *tema, amanat, alur, paraga, latar, sudut pandang*, saha lelewaning basa. *Unsur* ingkang dipunkajengaken kangge nyebat saperangan mawon, kados dene prastawa, cariyos, *plot*, panggaraping paraga saha *latar*. Jumbuh kaliyan pamanggihipun Stanton (2007: 22) ingkang ngandharaken, *unsur intrinsik* inggih menika cathetan kadadosan saking cariyos ingkang saged dipunringkes dados *tema, struktur faktual*, saha *sarana* sastra. *Struktur faktual* inggih menika watak, *alur*, saha *latar*.

Saking pangertosan ing nginggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih *unsur intrinsik* inggih menika *unsur* ingkang ngrakit karya sastra. Wujudipun *unsur intrinsik* antawisipun *tema, amanat, alur, paraga, latar, sudut pandang*, lelewaning basa lan sapiturutipun. Wujudipun wonten ingkang dipunringkes dados *unsur faktual* inggih menika *alur, paraga, saha latar*. Watesaning panaliten

menika mliginipun ngengingi babagan *tema*, *alur*, panggaraping paraga, saha *latar* ingkang kaandharaken ing ngandhap menika.

1. *Tema*

Tema inggih menika peranan cariyos ingkang jejer kaliyan makna wonten ing pangalaman tiyang, amargi samubarang ingkang ndadosaken pangalaman saged dipunemut (Stanton, 2007: 36-37). Pamanggih menika ngandharaken *tema* karya sastra medal saking pangalaman tiyang. Pangripta anggenipun ngandharaken sastra, mendhet saking pangalaman perkawis pagesangan. Dene Nurgiyantoro (2010: 70) ngandharaken, *tema* inggih menika dhasaring cariyos, pamanggih dhasar ingkang limrah wonten ing karya sastra. Kalih pamanggih menika ngandharaken *tema* inggih menika wosing cariyos utawi dhasaring cariyos. *Tema* ugi gadhah gegayutan antawisipun pangalaman pagesangan kaliyan dhasaring cariyos. Manunggaling pangalaman menika ingkang dados gagasan dhasaripun cariyos.

Babagan sanesipun saged dipunginakaken kangge manggihaken *tema*. Miturut pamanggihipun Nurgiyantoro (2010: 74-76) dipunandharaken, *tema* asipat paring manunggaling cariyos saha makna dhateng sekawan babagan (paraga, *latar*, *alur* saha cariyos) ugi saperangan babagan *fiksi* sanesipun. Sekawan *unsur* menika ingkang ngrakit cariyos, menawi *tema* ingkang ngrembakakaken cariyos.

Miturut Stanton (2007: 41-42) dipunandharaken cara anggenipun manggihaken *tema* inggih menika pamaos adatipun mlebet wonten ing sajroning cariyos ingkang dipunwaos. Caranipun dipunwiwiti kanthi mangertosi

pamanggih-pamanggih asli, gayut kaliyan watak-watak, kadadosan-kadadosan saha *alur* cariyos menika. Cara ingkang langkung *efektif* inggih menika ningali *tema* karya sastra kanthi tliti saben perkawis ingkang wonten ing sajroning cariyos.

Wonten ing perangan sanes, miturut Nurgiyanto (2010: 82-83) *tema* menika dipungolongaken dados *tema* utami saha tambahan. *Tema* utami inggih menika makna jejering (pokok) cariyos ingkang dados gagasan dhasar karya menika. Cara anggenipun manggihaken *tema* utami inggih menika tetimbangan saking makna-makna ingkang dipunandharaken. *Tema* tambahan inggih menika makna ingkang wonten ing perangan-perangan tartamtu cariyos. Cara anggenipun manggihaken *tema* tambahan dipunwatesi dening makna-makna ingkang ketinggal ugi ingkang gadhah kasunyatan wonten ing sajroning cariyos menika.

Saking pangertosan ing nginggil saged dipunpendhet dudutan, *tema* inggih menika gagasan dhasar ingkang wonten ing sajroning cariyos. *Tema* kaperang dados *tema* utami saha tambahan. *Tema* utami inggih menika jejering cariyos ingkang dados dhasaring kadadosan. Menawi *tema* tambahan inggih menika perangan-perangan kadadosan ingkang nyengkuyung *tema* utami. Pramila, pamaos kedah mangertosi perkawis-perkawis ing sajroning cariyos kangge manggihaken *tema* utami menapa tambahan.

2. *Alur*

Miturut pamanggihipun Stanton (2007: 26-27) dipunandharaken, *alur* inggih menika reroncening kadadosan-kadadosan ingkang urut wonten ing salebeting cariyos. Watak ingkang wonten ing cariyos nedahaken raketipun *alur*

ingkang ngalir, san saya sekedhik watak nedahaken rumaket saha padetipun *alur*. Saben kadadosan ingkang dipuntindakaken dening paraga ndayani gegayutan kaliyan watak-watak sanesipun. Pamanggih sanesipun dipunandharaken dening Sugihastuti (2002: 35), *alur* inggih menika reroncening kadadosan ingkang asipat *logis* saha *kronologis*. *Alur* menika ndadosaken perkawis-perkawis adhedhasar saking gegayutan *sebab-akibat*. Kalih pamanggih menika ngandharaken *alur* minangka reroncening kadadosan ingkang wonten urutanipun, satemah *alur* menika saged dipunsebut *logis*.

Mekaten ugi ingkang dipunandharaken dening Nurgiyantoro (2010: 116), *alur* menika wigatos wonten ing cariyos. Kangge mangertosi *alur* wonten ing cariyos, kedah *kritis*, tliti anggenipun menggalihaken, saha solah bawa ingkang saestu. *Alur* menika peranganipun wonten kathah, ananging panaliti namung badhe ngginakaken perangan *alur* adhedhasar urutan wekdal mawon amargi ingkang dipunjumbuhaken kaliyan urutanipun *alur*.

a. Urutanipun Alur

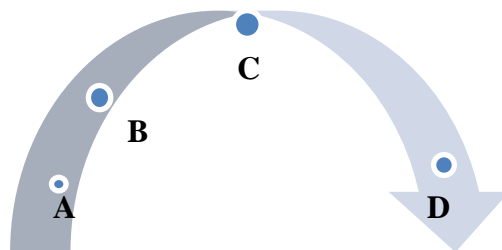
Saking pamanggih Aristoteles wonten ing Abrams (1981: 138) ngandharaken, “*The order of a unified plot, Aristotle pointed out, is a continuous sequence of beginning, middle, and end.*” Pethilan menika nedahaken kangge pikantuk utuhipun cariyos, Aristoteles ngandharaken *alur* kedah gadhah urutanipun, inggih menika urutan wiwitan, tengah saha pungkasan. Mekaten ugi ingkang dipunandharaken dening Nurgiyantoro (2010: 142-148), urutanipun dipunandharaken ing ngandhap menika.

Urutan wiwitan ingkang asring dipunsebut pitepangan (*situation*). Pitepangan *latar* kaperang dados papan, wekdal kadadosan, swasana, sosial, saha *latar* sanesipun. Kajawi menika, ugi nepangaken paraga ingkang ngandharaken raganipun, utawi sampun dumugi watak. Ginanipun urutan wiwitan inggih menika kangge nyaosaken pawarta saking panggaraping paraga saha *latar*. Wonten ing perangan sanes, saged medal wiwitanipun perkawis-perkawis ingkang badhe minggah ing urutan salajengipun.

Urutan salajengipun inggih menika urutan tengah. Urutan tengah asring dipunsebut *pertentangan* utawi *konflik* ingkang sampun medal ing saderengipun, lajeng saya minggah (*generating circumstances, rising action, dumugi climax*). *Konflik* menika awujud perkawis paraga piyambak (*internal*), antawis paraga protagonis kaliyan antagonis (*eksternal*), menapa saking kalihipun. Urutan menika sampun nedahaken *klimaks*, pramila urutan menika langkung wiyar saha panjang amargi saking wiwitan *konflik* dumugi *klimaks*.

Urutan pungkasan inggih menika pungkasaning *klimaks* (*denouement*), pungkasaning cariyos ingkang kagayutaken kaliyan nasib paraganipun. Wonten ing *teori* Aristoteles (wonten ing Nurgiyantoro, 2010: 146) dipunsebat *happy ending* utawi *sad ending*. Pungkasanipun *alur* gadhah sipat tartutup kaliyan tarbuka. Tartutup inggih menika nalika paraga utami sampun pikantuk nasib ingkang sejatosipun, kados dene pejah. Tarbuka inggih menika ingkang paring kalodangan kangge pamaos supados tumut paring pamrayogi kangge pungkasanipun cariyos. Menawi miturut Sugihastuti (2002: 36), *alur konvensional*

saking Aristoteles awujud hurup V kuwalik. Menika gambar wujudipun urutan alur.

Gambar 1. Urutanipun *Alur*

Katranganipun inggih menika: AB ngandharaken *eksposisi*, B ngandharaken perkawis, BC inggih menika perkawis ingkang minggah utawi pangrembakanipun *konflik*, C inggih menika *klimaks*, CD inggih menika pungkasan utawi cara ngrampungaken perkawis.

b. Perangan *Alur* Saking Urutan Wekdal

Miturut Nurgiyantoro (2010: 153-157), urutan wekdal ingkang dipunkajengaken inggih menika wekdal kadadosan wonten ing karya *fiksi* ingkang gayut kaliyan gagasaning cariyos. Peranganipun *alur* menika wonten *alur kronologis* (majeng, *lurus*) menapa boten *kronologis* (*sorot balik*, *mundhur*). *Alur* majeng inggih menika kadadosan wiwitan ingkang njalari kadadosan salajengipun. *Alur* majeng menika urutan anggenipun nyariosaken urutan wiwitan, tengah saha pungkasaning cariyos. Menawi dipunserat urutanipun *alur* majeng awujud A — B — C — D — E. A ngandharaken wiwitan cariyos, B-C-D ngandharaken reroncening kadadosan utawi urutan tengah (inti cariyos), E nedahaken pungkasanipun cariyos. Awit saking panjabaran ingkangurut menika, lajeng dipunsebut *alur* majeng ingkang nedahaken cariyos sederhana.

Alur mundhur inggih menika anggenipun ngandharaken cariyos boten urut, wiwitanipun cariyos boten wonten ing ngajeng. Wiwitanipun saking tengah menapa pungkasan lajeng nembe urutan wiwitan. Menawi dipunserat urutanipun awujud D1—A—B—C—D2—E. D1 menika wiwitanipun cariyos ingkang ngandharaken pejahipun paraga, lajeng A, B, C inggih menika *alur* ingkang nyariosaken *konflik-konflik* saking paraga. D2 dipunginakaken kangge nerangaken D1 saha nedahaken wontenipun *alur* mundhur, E inggih menika pungkasanipun cariyos. Cara *sorot balik* menika dipunandharaken kanthi cara paraga utami menggalihaken jaman rumiyin, paraga sanes ingkang nyariosaken jaman rumiyin menapa pangripta piyambak ingkang ngandharaken jaman rumiyin.

Saking pangertosan ing nginggil saged dipunpendhet dudutanipun, *alur* inggih menika reroncening kadadosan wonten ing salabeting cariyos. Urutanipun *alur* awujud wiwitan ingkang nyariosaken pitepangan paraga saha *lataripun*. Urutan tengah, nedahaken *konflik-konflik* saha perkawis-perkawis ingkang saya minggah. Urutan pungkasan, nemtokaken pungkasanipun cariyos saha nasib paraga utami. Adhedhasar urutan wekdalipun, *alur* kaperang dados *alur* majeng, mundhur, saha balik. *Alur* ingkang urut menika ingkang kasebat lurus.

3. Panggaraping Paraga

Paraga menika salah satunggaling perangan ingkang nglampahaken cariyos. Satemah saben paraga menika gadhah watak saha ginanipun piyambak-piyambak. Andharan menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Aminuddin (2009: 79) ingkang ngandharaken paraga wonten ing cariyos karya sastra inggih menika

dados paraga utami menapa namung dados paraga pambiyantu. Saking kalih pamanggih menika, panggaraping paraga wonten ing sajroning cariyos inggih menika minangka paraga utami saha paraga tambahan.

Babagan panggaraping paraga ingkang langkung wiyar dipunandharaken dening Nurgiyantoro (2010: 165-166), paraga menika nedahaken tiyang wonten ing sajroning cariyos. Antawisipun paraga kaliyan watakipun paraga menika manunggal. Tembung panggaraping paraga langkung wiyar pangertosanipun tinimbang paraga saha watak, amargi panggaraping paraga menika nyaosaken paraga saha kados pundi watakipun ingkang dipunandharaken wonten ing sajroning cariyos. Panggaraping paraga wonten panaliten menika namung adhedhasar wigatosipun paraga, ginanipun paraga saha kados pundi watakipun ing sajroning cariyos. Paraga utami saha tambahan menika adhedhasar saking wigatosipun paraga. Menawi paraga *antagonis* saha *protagonis* adhedhasar saking ginanipun paraga.

Paraga utami inggih menika paraga ingkang langkung kathah dipuncariyosaken, asring gadhah gegayutan kaliyan paraga sanesipun, saged nemtokaken *aluripun* saha gadhah *konflik* kaliyan kadadosan. Menawi paraga tambahan inggih menika paraga ingkang namung mbiyantu paraga utami. Adhedhasar saking ginanipun paraga, paraga wonten ing sajroning cariyos inggih menika paraga *protagonis* saha *antagonis*.

Paraga *protagonis* inggih menika paraga ingkang gadhah watak ideal inggih menika jumbuh kaliyan pangajeng-ajeng pamaosipun, awit saking menika paraga *protagonis* dados paraga idola. Ingkang dados lawan saking paraga

protagonis inggih menika paraga *antagonis*. Paraga *antagonis* dados pepalang ingkang adatipun ndadosaken *konflik* kangge paraga *protagonis*.

Wonten ing panaliten menika ngginakaken *teori* saking Nurgiyantoro (2010: 165), inggih menika panggaraping paraga ingkang adhedhasar wigatosipun paraga saha ginanipun paraga. Adhedhasar wigatosipun paraga inggih menika paraga utami saha paraga tambahan. Adhedhasar ginanipun paraga inggih menika paraga *protagonis* saha paraga *antagonis*. Kajawi menika ugi dipunandharaken watakipun paraga kangge nyengkuyung sipat *protagonis* menapa *antagonis*.

Kangge nemtokaken paraga utawi watakipun paraga, langkung sae kedah mangertosi kadospundi bedanipun paraga saha gayutanipun paraga kaliyan masarakat, *emosi*, *mental*, cara pikir, lan sapiturutipun. Andharan menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Widayat (2011 :120) ingkang ngandharaken panggaraping paraga saged dipunandharaken kanthi *fisik*, *psikologis* utawi *sosiologis*. Saking *fisik*ipun, kados dene pasuryan, rikma, warni kulit, dhedhekipun lan sapiturutipun. Saking *psikologis*, kados dene *pandangan*, *cita-cita*, *bakat*, *emosi*, lan sapiturutipun. Saking *sosiologis*, kados dene *pendidikan*, *pangkat*, agama, lingkungan lan sapiturutipun.

Kangge mangertosi watakipun paraga kedah nglampahi ingkang dados cara dhasar. Cara dhasar menika, kaandharaken dening Nurgiyantoro (2010: 212-214) ingkang dipunandharaken ing ngandhap menika:

a. Cara Ambal (*Pengulangan*)

Cara ambal menika kanthi manggihaken watak saha sipat ingkang sami wonten ing perangan salajengipun. Saminipun katitik saking pachelaton,

tumindak, utawi sanesipun. Sipat saha watak ingkang dipunambali menika adatipun kangge mangertosi ingkang langkung cetha saha lebet. Tuladhanipun paraga Rara Mendut ingkang watakipun setya, dipuntedahaken wonten ing salebeting cariyos mawi ngambali ngendika kasetyan kaliyan priya kinasihipun.

b. Cara Pangempalan

Cara pangempalan dipuntindakaken mawi ngempalaken data-data ingkang dipungabung, satemah saged paring andharan ingkang manunggal. Data ingkang dipunkempalaken menika ingkang gadhah sipat sami. Tuladhanipun paraga Tumenggung Wiraguna ingkang wiwitanipun eman saha pangerten kaliyan Pranacitra, lajeng dados tiyang ingkang tegel merjaya Pranacitra. Menika kangge paring pawarta ngengingi panggaraping paraga Tumenggung Wiraguna ingkang gadhah sipat *antagonis* amargi dados tiyang ingkang nggatosaken dhendhemipun.

c. Cara Saemperipun

Cara menika dipuntindakaken mawi nandhingaken paraga ingkang gadhah watak saemper. Antawisipun paraga setunggal kaliyan sanesipun wonten ing setunggal cariyos saged dipuntandhingaken, nanging watak salah satunggaling paraga menika langkung ketingal. Tuladhanipun paraga Pranacitra kaliyan Rara Mendut saged dipunsebut saemper wonten ing watak setya, ananging kasetyan Rara mendut langkung ketingal inggih menika kathah andharan kasetyan saking pangandikan Rara Mendut.

4. *Latar*

Latar inggih menika salah satunggaling *unsur fiksi* ingkang ndayani *alur* saha panggaraping paraga. *Latar* saged paring pancadan cariyos kanthi cetha.

Latar ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten inggih menika *latar* swasana, ingkang nedahaken swasana-swasana kadadosan cariyosipun, kados dene swasana manah utawi swasana papan cariyos. Andharan menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Nurgiyantoro (2010: 217), *latar* menika paring pancadaning cariyos ingkang nyata saha cetha. Menika wigatos kangge paring kasunyatanipun dhateng pamaos, ngandharaken swasana tartamtu ingkang kados nyatanipun, saged nggampilaken pamaos ngraosaken kadadosan ing salebeting cariyos.

Latar ugi saged paring pawarta kangge pamaos. Andharan menika dipunsengkuyung dening pamanggihipun Stanton (2007: 35-36) *latar* inggih menika lingkungan ingkang gadhah *interaksi* kaliyan kadadosan-kadadosan ingkang taksih mlampah. *Latar* ugi gadhah kekiyatan kangge medalaken *emosi* ingkang wonten ing sajroning watakipun paraga. Mekaten ugi ingkang dipunandharaken dening Widayat (2011: 123), *latar* swasana wonten ing sastra Jawi, ingkang langkung ketingal inggih menika *latar* sosial, nanging sanesipun ingkang kedah dipungatosaken inggih menika *latar* swasana alam, swasana manah saha penggalih. *Latar* miturut pamanggih menika awujud swasana, nedahaken swasana manahipun paraga saha swasana dunyanipun paraga wonten ing sajroning cariyos. Kajawi pamanggih menika, miturut Aminuddin (2009: 67) *latar* inggih menika *latar* prastawa wonten ing karya sastra, awujud papan, wekdal menapa kadadosan kadosdene swasana ingkang ngewahaken *emosi*.

Saking pangertosan ing nginggil saged dipunpendhet dudutanipun *latar* inggih menika dhasaring cariyos ingkang nedahaken kadadosan ingkang taksih mlampah, wujudipun *latar* inggih menika papan, wekdal, sosial, ugi swasana.

Panaliten menika namung ngginakaken *latar* ingkang saged dipuntandhingaken inggih menika *latar* swasana. *Latar* swasana ingkang dipunginakaken inggih menika swasana kadadosan cariyosipun saha swasana manahipun paraga (susah, bingah, ayem, tentrem, lan sapiturutipun).

D. Panaliten ingkang *Relevan*

Panaliten ingkang *relevan* saking panaliten kula inggih menika.

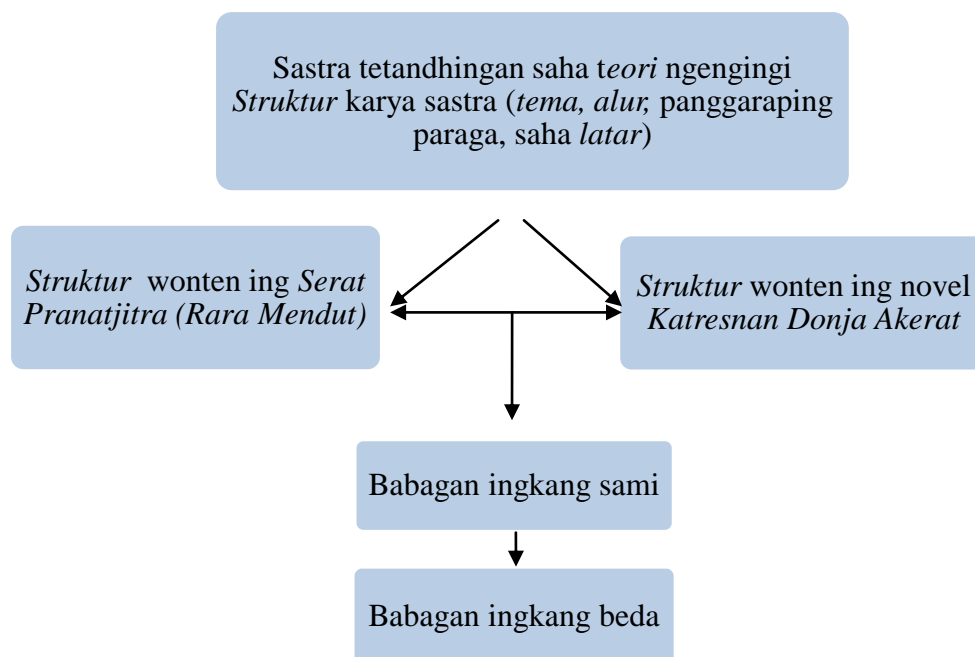
1. *Perbandingan Pencitraan Tokoh Utama Wanita dalam Novel Tumetesing Luh Karya Any Asmara dengan Roman Mbok Randa Saka Jogja* dening Nur Asih (2011). Panaliten menika ngandharaken tetandhingan perkawis saha *pencitraan* saking paraga utami wanodya wonten ing novel anggitanipun Any Asmara *Tumetesing Luh* kaliyan *Roman Mbok Randa Saka Jogja*. Panaliten menika sami ngginakaken sastra tetandhingan, mliginipun panggaraping paraga saking paraga utami. Bedanipun, wonten ing panaliten kula ngginakaken *Serat Pranacitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*, ingkang ngandharaken tetandhingan *tema*, alur, panggaraping paraga saha *latar*.
2. *Bandingan Fakta Cerita dalam Cerita Rakyat Lutung Kasarung (Raden Kamandaka) Versi Jawa dengan Cerita Rakyat Lutung Kasarung Versi Sunda* dening Nisa Faizatul Azkiya (2012). Wonten panaliten menika ngandharaken tetandhingan *fakta* cariyos (*alur*, paraga, *latar*) saha gegayutan *generik*, *genetik* saha *tematik* wonten ing cariyos rakyat Lutung Kasarung *versi* Jawi kaliyan Sunda. Panaliten menika sami kaliyan panaliten kula,

mliginipun tetandhingan *fakta* cariyos. Bedanipun, wonten ing panaliten kula paring pangrembaka kanthi nambah tetandhingan *tema*. Kajawi menika, ngginakaken *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* kanthi tetandhingan *tema*, alur, panggaraping paraga saha *latar*, boten dumugi madosi gegayutan *generik*, *genetik* saha *tematik*.

E. Nalaring Pikir

Sastra tetandhingan inggih menika kawruh sastra ingkang nyinau gayutan antawisipun sastra sarta tetandhingan sastra kaliyan babagan sanes. Ananging wonten panaliten menika namung ngrembag tetandhingan sastra kaliyan sastra sanesipun. Panaliten menika ugi kalebet sastra tetandhingan *mikro*, inggih menika sastra tetandhingan sempit ingkang watesanipun nandhingaken karya sastra kaliyan sastra sanesipun. Gegaran sastra tetandhingan menika dipunwatesi dening madosi babagan ingkang sami saha beda antawisipun *tema*, *alur*, panggaraping paraga saha *latar* kalih cariyos, boten dumugi madosi *hypogramipun*.

Lampahanipun inggih menika ngempalaken data awujud perangan-perangan *teks* (*unsur intrinsik*) ingkang gadhah babagan saemper. Perangan-perangan *teks* menika lajeng dipuntandhingaken, kangge madosi babagan ingkang sami saha bedanipun cariyos. Langkung cetha dipunandharaken awujud *bagian* ing ngandhap menika.

Gambar 2. Nalaring Pikir

Cara panaliten ingkang dipunginakaken inggih menika cara panaliten sastra tetandhingan dipunsengkuyung dening *teori* ingkang gayut kaliyan *struktur* karya sastra, mliginipun *tema, alur, panggaraping paraga, saha latar*. Adhedhasar *teori* menika kangge mangsuli pitakenan perkawis tetandhingan *tema, alur, panggaraping paraga, saha latar* wonten ing cariyos *Serat Pranaচিত্রা Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.

BAB III

CARA PANALITEN

A. Jinising Panaliten

Jinising panaliten menika inggih panaliten *deskriptif komparatif*. Cara panaliten *deskriptif komparatif* inggih menika mawi ngandharaken *data* awujud *tema*, *alur*, panggaraping paraga, saha *latar* ingkang salajengipun dipunanalisis saha dipunbandhingaken. Andharan menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Ratna (2004: 53), cara panaliten deskriptif *komparatif* kanthi ngandharaken saha nandhingaken. Adhedhasar saking papan panaliten, panaliten menika dipunsebut *telaah* pustaka. Tegesipun nliti buku utawi pustaka.

Panaliten menika ngginakaken cara panaliten sastra tetandhingan. *Teori* ingkang dipunginakaken gayut kaliyan *struktur* cariyos, mliginipun *tema*, *alur*, panggaraping paraga, saha *latar*. Andharan menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Damono (2005: 2), sastra tetandhingan inggih menika *pendekatan* wonten ing kawruh sastra ingkang boten medalaken *teori* piyambak, satemah *teori* menapa kemawon saged dipunginakaken kangge gegaran, supados jumbuh kaliyan *objek* saha ancasing panaliten.

B. Data saha Sumber Data

Data wonten panaliten menika inggih *unsur intrinsik* mliginipun *tema*, *alur*, panggaraping paraga, saha *latar* swasana wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.

Sumber data wonten panaliten menika inggih *Serat Pranatjitra Rara Mendut* ingkang dumadi saking 171 kaca. Naskah ingkang dipunginakaken inggih menika cap-capan kaping tiga, taun 1956 kacithak dening Balai Pustaka. Hendrato (1978: 9) ngandharaken, *Serat Pranatjitra Rara Mendut* wiwitanipun awujud sastra lisan lajeng dipunserat dening juru tulis kraton Surakarta saking parentah Paku Buwana V. Naskah asli dipunsalin dinten Kemis Legi, tanggal 12 Robingulawal, ciri Candrasengkala: Naga Trustha Amuji Tunggil (1798). Miturut Subalidinata (1968: 105-108) dipunandharaken, tembung **Tunggil** gadhah watak setunggal (kaca 105), tembung **Amuji** gadhah watak pitu (kaca 108), tembung **Trustha** gadhah watak sanga saha tembung **Naga** gadhah watak woluh (kaca 107).

Sumber setunggalipun inggih menika novel *Katresnan Donja Akerat* anggitanipun K. M. Sastrosoemarta dumadi saking 67 kaca, taun wedalan 1928 dening Bale Pustaka. Novel *Katresnan Donja Akerat* kalebet sastra Jawi, awujud novel *roman* modheren, ngginakaken basa Jawi enggal.

C. Caranipun Ngempalaken Data

Data panaliten dipunkempalaken mawi cara maos saha nyerat. Cara maos inggih menika maos *teks Serat Pranatjitra Rara Mendut* saha novel *Katresnan Donja Akerat* kangge mangertosi wos saha *unsur* ingkang jumbuh. Miturut pamanggihipun Endraswara (2011b: 171) dipunandharaken, cara maos dipuntindakaken kangge pikantuk *data* ingkang *akurat*. Salajengipun, *data* ingkang boten jumbuh dipunsimpangi. Teknik maos dipunginakaken kangge madosi *data* ingkang jumbuh antawis *data* setunggalipun.

Sasampunipun pikantuk *data* saha nemtokaken *objek* panaliten, miturut Endraswara (2011b: 171) lampahanipun inggih menika: (a) nyandhingaken tembung sinerat menapa pangucap ingkang saemper, (b) nyandhingaken tembung ingkang maknaipun saemper, (c) nyandhingaken *unsur* ingkang *konteksipun* sami. Salajengipun dipunserat wonten kertu *data* tetandhingan, lajeng dipungolongaken, dipunpisah, saha dipunparingi nomer.

D. Pirantining Panaliten

Pirantining panaliten ingkang dipunginakaken kangge mbiyantu ngempalaken *data* saha analisis *data* inggih menika *tabel* kertu *data* tetandhingan *unsur intrinsik* mliginipun *tema*, *alur*, panggaraping paraga, saha *latar* antawisipun cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. Wujud tabel kertu *data* wonten ing panaliten menika inggih:

Tabel 1. Tabel Kertu Data Tetandhingan Tema Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

Tema							
Serat Pranacitra Rara Mendut				Novel Katresnan Donja Akerat			
No	Tema Utami saha Tambahan	Andharaning Tema	No. Data	No	Tema Utami saha Tambahan	Andharaning Tema	No. Data

Tabel 2. Tabel Kertu Data Tetandhingan Alur Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

Alur							
Serat Pranacitra Rara Mendut				Novel Katresnan Donja Akerat			
No	Katrangan Urutanipun Alur	Andharaning	No. Data	No	Katrangan Urutanipun Alur	Andharaning	No. Data

Tabel 3. Tabel Kertu Data Tetandhingan Panggaraping Paraga Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

Panggaraping paraga									
Serat Pranacitra Rara Mendut					Novel Katresnan Donja Akerat				
No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data	No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data

Tabel 4. Tabel Kertu Data Tetandhingan Latar Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

Latar Swasana							
Serat Pranacitra Rara Mendut				Novel Katresnan Donja Akerat			
No	Latar Swasana	Pethilaning Latar Swasana	No. Data	No	Latar Swasana	Pethilaning Latar Swasana	No. Data

E. Caranipun Nganalisis Data

Caranipun nganalisis *data* wonten ing panaliten menika kanthi cara *etik*. Miturut Endraswara (2011b: 178), “*Analisis etik adalah analisis yang membangun kerangka berfikir hingga ada rumusan jelas mengenai apa yang hendak dilacak.*” Pamanggih menika ngandharaken, *analisis etik* inggih menika ngrakit nalaring pikir dumugi wonten wos ingkang cetha. Lampahanipun dipuntindakaken kanthi njumbuhaken *konteks* saha gegaran *teori* ingkang dipunginakaken. Lampahanipun analisis *data* wonten panaliten inggih menika:

1. *analisis mawi etik*, inggih menika adedhasar saking *teori-teori* ingkang jumbuh kaliyan ancas saha *objek* panaliten,
2. maos sedaya cariyos kangge ngempalaken *data-data* salajengipun dipuntliti malih, dipuncermati saha dipunjumbuhaken kaliyan *objek* panaliten,
3. mendhet pokokipun *data* ingkang jumbuh kaliyan *tema*, *alur*, panggaraping paraga, saha *latar* salajengipun dipunserat wonten kertu *data*,

4. *data* salajengipun dipunperang, dipunjumbuhaken, saha dipunanalisis mawi ngginakaken *tabel* tetandhingan kangge pikantuk babagan ingkang sami saha beda antawisipun cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*,
5. *data* ingkang sampun cetha dipunwaos malih saha dipunsingkiri ingkang boten wigatos. Salajengipun, *data* menika dipunandharaken saha dipuntandhingan kanthi cara *deskriptif komparatif* ugi dipunjumbuhaken kaliyan *konteks*,
6. pungkasanipun, dipunpendhet dudutan tetandhingan *tema, alur*, panggaraping paraga, saha *latar* antawis cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.

F. Caranipun Ngesahaken *Data*

Caranipun ngesahaken *data* wonten panaliten menika inggih ngginakaken *validitas semantis* saha *realibilitas ketekunan pengamatan* sarta panyeratan. Miturut Endraswara (2011a: 164), “*Validitas semantis yakni mengukur tingkat kesensitifan makna simbolik yang bergayut dengan konteks.*” Pamanggih menika ngandharaken *data* ingkang *valid* kedah dipungayutaken kaliyan *konteks*.

Reliabilitas mawi *ketekunan pengamatan* saha panyeratan, maos kanthi tlaten ugi tliti kangge pikantuk ajegipun madosi makna (Endraswara, 2011a: 164). *Serat Pranatjitra Rara Mendut* saha Novel *Katresnan Donja Akerat* dipunwaos kanthi ajeg kangge pikantuk *data* ingkang boten ewah. Sanesipun ugi ngginakaken *cheking data* mawi nyuwun pirsa asiling panaliten dhateng dosen *pembimbing*.

BAB IV

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGANIPUN

A. Asiling Panaliten

Jumbuh kaliyan wosing perkawis saha ancasing panaliten, asiling panaliten inggih menika (1) ngandharaken tetandhingan *tema* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*, (2) ngandharaken tetandhingan *alur* wonten ing *Serat Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*, (3) ngandharaken tetandhingan panggaraping paraga wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*, (4) ngandharaken tetandhingan *latar* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.

Asiling panaliten awujud *data-data* saking kalih *sumber data* ingkang dipunjumbuhaken kaliyan ancasing panaliten. Asiling panaliten dipunandharaken awujud tabel saha panjabaranipun. Pramila, saderengipun dipunandharaken babagan asiling panaliten perlu dipunaturaken bilih minangka pancadan tetandhingan wonten babagan ingkang wigatos inggih menika ringkesaning isi.

1. Ringkesaning Isi

a. Ringkesaning Isi *Serat Pranatjitra Rara Mendut*

Sasampunipun Pathi manungkul dhateng Mataram, Tumenggung Wiraguna kanugrahan sawernananing bandha jarahan ugi boyongan ingkang sejatosipun kagunganipun Adipati Pragola. Tumenggung Wiraguna dados

kapitadosanipun Raja, amargi taksih prigel saha sampurna anggenipun tumandang karya. Tumenggung Wiraguna kesengsem dhateng salah satunggal boyongan ingkang nama Rara Mendut. Ki Tumenggung Wiraguna ngudarasa kaliyan garwanipun inggih menika Nyai Ajeng Wiraguna. Saking bektinipun, Nyai Ajeng boten kawratan malah ngajengaken Rara Mendut dados garwa padmi.

Miturut kabaripun, Rara Mendut boten kersa dhateng kersanipun Tumenggung Wiraguna. Rara Mendut ngendika kaliyan Nyai Ajeng, piyambakipun langkung milih pejah tinimbang dados selir. Awit saking menika, Ki Tumenggung Wiraguna duka saha paring paukuman bayar pajeg dhateng Rara Mendut. Rara Mendut nyagahi paukuman menika kanthi sadean eses sarta nyuwun papan sade wonten ing pasar Kawiramantren saha nyuwun arta pawitan. Tumenggung Wiraguna nyagahi kanthi paring pawitan selangkung reyal saha sekawan batur.

Eses ingkang dipunsade boten eses ingkang adatipun, eses menika tegesanipun Rara Mendut ingkang reginipun awis. Sanadyan awis, kathah ingkang mundhut tegesan menika. Pramila, Rara Mendut saged ngempalaken arta kangge bayar pitu likur dinten, ing satunggal dinten mawon. Ananging Tumenggung malah minggahaken pajegipun dados selangkung reyal. Pajeg menika minggah nalika Rara Mendut saged nyagahi pajegipun Tumenggung Wiraguna.

Nalika wonten ngaben jago, Rara Mendut boten nginten bakal kepanggih priya ingkang dados idaman. Priya menika Pranacitra, minangka putra ontang-antingipun randha Singabarong wonten ing dhusun Batakenceng ingkang sampun kondhang sughipun. Pranacitra tumut ngaben jago wonten ing Kawiramantren

dipunrencangi baturipun Blendhung saha Jagung. Saderengipun ngaben, Pranacitra kaliyan Rara Mendut kepanggih lajeng sami kesengsem.

Sasampunipun ngaben, Pranacitra mundhut tegesan malih. Rara Mendut ngaturaken tegesan ingkang kasempilaken seratan ngengingi kawontenanipun. Seratan menika wosipun nyuwun Pranacitra supados sandiwara dados abdinipun Tumenggung Wiraguna, lajeng piyambakipun goroh nyagahi dados selir, ancasipun boten ewed anggenipun pepanggihan. Wonten seratan menika, Rara Mendut nedahakan kasetyan rila pejah sesarengan. Salajengipun Pranacitra nyagahi panyuwunan kanthi suwita ing katumenggungan.

Pranacitra dados tiyang kapitadosanipun Tumenggung Wiraguna, satemah gadhah kalodangan kangge mbeta Rara Mendut. Lampahanipun dereng mujur, nalika wonten ing griyanipun Pak Bekel, utusanipun Tumenggung saged manggihaken. Pranacitra dipunuwalaken dening para punggawa, menawi Rara Mendut kabeta wonten ing ngarsaning Tumenggung lajeng dipunpilara dumugi tatu. Pranacitra paring ubaya badhe mbeta Rara Mendut ing wanci dalu.

Ing wanci dalu, Pranacitra saged mbeta Rara Mendut dipunbiyantu para Punggawa ingkang sampun pikantuk arta. Tumenggung mangertos kekalihipun uwal saking Kawiragunan, lajeng dhawuh dhateng para abdi madosi Rara Mendut saha Pranacitra. Rara Mendut saha Pranacitra kecepeng nalika nitih baita wonten ing lepen Oya. Rara Mendut dipunbeta wonten ing kamar sisih wetan, dene Pranacitra wonten ngarsanipun Tumenggung.

Tumenggung bikak curiganipun, lajeng nyudukaken wonten ing jajanipun Pranacitra. Pranacitra njerit mawi nyebat namanipun Rara Mendut. Rara Mendut

mireng saha sumerep kawontenanipun Pranacitra ingkang sampun pejah, enggal nrajangaken badanipun wonten ing curiga ingkang taksih pasang. Rara Mendut ambruk ing sandhingipun Pranacitra. Pungkasanipun cariyos, Tumenggung kemutan dhateng katresnan kekalihipun. Tumenggung nyagahi kekajengan kekalihipun inggih menika dipunsarekaken wonten ing setunggal luwang.

b. Ringkesaning Isi Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Eng Tai menika putri ontang-antingipun sodagar sugih wonten ing kampung Ciukketeng kitha Wacu. Wonten ing jamanipun, ngangsu kawruh boten limrah dhateng tiyang putri. Ananging Eng Tai gadhah kekajengan ngangsu kawruh kanthi cara memba dados kakung. Nalika taksih mlampah tumuju papan paguron Hang Cu, piyambakipun kepanggih mitranipun inggih menika Sam Pek saha Su Kyu wonten ing prapatan kitha Buciu. Eng Tai rumaket sanget kaliyan Sam Pek amargi piyambakipun kesengsem.

Sasampunipun dumugi ing papan paguron Hang Cu, kekalihipun nunggal kamar. Supados boten kewiyak wadinipun, Eng Tai damel pranatan saha jarag pranatanipun piyambak. Supados boten pakewuh memba, Eng Tai damel dora sembada wonten ing papan pakiwan. Nalika pinuju sedekah pasarean, para murid pikantuk libur tigang dinten. Eng Tai kaliyan Sam Pek sesarengan tindhak ing taman kitha. Eng Tai tansah damel pasemon saha pralambang, ingkang suraosipun supados Sam pek mangertos menawi piyambakipun wanodya. Sam Pek boten mangertos kekajenganipun Eng Tai. Nalika wonten mliwis sajodho ingkang nuju pepasihan, Eng Tai keprana sanget manahipun. Eng Tai miyos tembung supados piyambakipun kaliyan Sam Pek saged kados mliwis menika, nanging malah

dipunsendu dening Sam Pek rehne sami dene kakung boten saged kadadosan. Wonten ing klentheng ingkang wonten reca Bu Ciu, Eng Tai miyos tembungipun malih, ingkang suraosipun supados ing wingking Sam Pek dados jodhonipun. Sam Pek dereng mangertos menawi Eng Tai wanodya. Nalika Eng Tai bikak benikipun, ketingal tandha wanita. Sam Pek kaget sanget saha bingung mangertos sejatosipun Eng Tai.

Wusananipun, Sam Pek kaliyan Eng Tai wangsul ing papan paguron. Ananging dereng dangu ketungka kalih baturipun inggih menika An Tong kaliyan Jin Sim, ngaturi Eng Tai wangsul saking dhawuhipun tiyang sepuh. Nalika badhe wangsul, Eng Tai paring piweling sajroning sedasa dinten supados Sam Pek rawuh ing griyanipun kepanggih tiyang sepuh saperlu nglamar. Anggenipun paring ancer-ancer ngangge sekar ingkang damel panduduting manah, satemah ndadosaken Sam Pek luput anggenipun narima ancer-ancer. Wiwit pisah kaliyan Eng Tai, Sam Pek nandhang kasusahan lair batos.

Sam Pek rawuh tigang dasa dinten, satemah rawuhipun tanpa gawe. Eng Tai sampun kalamar Ma Cun inggih menika senapatnipun Sang Prabu wonten ing Tiongkok. Boten kiyat nandhang kuciwa lajeng gerah, Sam Pek nyerat layang dhateng Eng Tai ingkang ndadosaken manahipun Eng Tai tumut sisah. Eng Tai mangsuli layangipun ingkang wosipun mugi-mugi enggal waluya saha paring piweling menawi sampun takdiripun Sam Pek, supados dipunsarekaken wonten pinggir margi prapatan madhep mangetan kapasang maesan biru, sineratan ingkang cetha supados gampil madosi.

Sampun takdiripun Sam Pek, piyambakipun dipunsarekaken kados dene welingipun Eng Tai. Nalika Eng Tai badhe ijab kaliyan Ma Cun, suksmanipun Sam Pek nagih ubaya. Eng Tai enggal sembahyang supados suksmanipun Sam Pek saged ical. Awit saking menika, Eng Tai ngraos sisah. Eng Tai ngudarasa nyuwun dhateng biyungipun supados sasampunipun ijab, dipunarak saha mandheg wonten ing pasareanipun Sam Pek saperlu badhe sembahyang.

Ubarampe sembahyang sampun samekta. Eng Tai wiwit sembahyang, nanging sitinipun pasarean menika bikak. Eng Tai manjing wonten ing sajroning pasarean. Sanadyan dipunduduk, nanging boten wonten Eng Tai. Sajroning menika malah wonten sela saha kupu sajodho. Ma Cun duka, lajeng bucal sela kalih menika mangidul setunggalipun ngaler. Ancasipun supados kekalihipun boten saged sesarengan. Kapitadosan masarakat Cina, bilih malihanipun Sam Pek dados jati wonten ing kitha Hang Cu, menawi Eng Tai dados pring ing kitha Bu Ciu. Dumugi samenika, dados kapitadosan masarakat bilih pring saha jati kempal menawi tiyang damel griya.

2. Tetandhingan *Tema Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Tema inggih menika pamanggih utami wonten ing sajroning cariyos. *Tema* kaperang dados *tema* utami saha tambahan. Wonten ing cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* gadhah *tema* utami ingkang sami inggih menika lestarining katresnan. *Tema* tambahan ingkang

sami inggih menika pangudinipun paraga utami tumrap lulusing katresnan. *Tema* utami saha tambahan dipunandharaken wonten ing tabel menika.

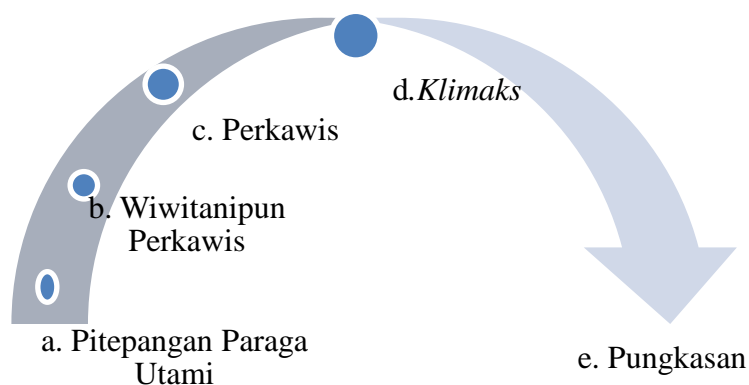
Tabel 5. Tabel Asil Tetandhingan *Tema* Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

<i>Tema</i>					
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>			<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>		
No	<i>Tema</i> utami saha tambahan	No. <i>Data</i>	No	<i>Tema</i> utami saha tambahan	No. <i>Data</i>
1	<i>Tema</i> utami: Lestaring Katresnan.	1	1	<i>Tema</i> utami: Lestaring Katresnan	4
<i>Tema Tambahan</i>			<i>Tema Tambahan</i>		
2	Pangudinipun Rara Mendut mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening Tumenggung Wiraguna.	2	2	Pangudinipun Eng Tai mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening pranatanipun tiyang sepuh.	5
3	Pangudinipun Pranacitra suwita ing katumenggungan.	3	3	Pangudinipun Sam Pek ndhatengi griyanipun Eng Tai.	6

Tabel 5 ing nginggil ngandharaken *tema* utami saha tambahan wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. *Tema* utami ingkang sami inggih menika lestaring katresnan. Bedanipun langkung dipuntedahaken wonten ing *tema* tambahan. *Tema* tambahan wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* inggih menika, pangudinipun Rara Mendut mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening Tumenggung Wiraguna saha pangudinipun Pranacitra suwita ing katumenggungan. Menawi wonten ing Novel *Katresnan Donja Akerat* inggih menika, pangudinipun Eng Tai mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening pranatanipun tiyang sepuh saha pangudinipun Sam Pek ndhatengi griyanipun Eng Tai.

3. Tetandhingan *Alur Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan *Novel Katresnan Donja Akerat*.

Alur inggih menika reroncening kadadosan wonten ing salebeting cariyos. Urutan *alur* kadadosan saking: urutan wiwitan, tengah saha pungkasan. Menawi adhedhasar urutan wekdalipun, kadadosan saking *alur* majeng, mundhur, saha campuran. *Alur* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* kalebet *alur* majeng, amargi kadadosanipun urut. Urutanipun saking wiwitan, tengah saha pungkasan. Urutanipun *alur* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* dipunandharaken wonten ing *bagan* ngandhap menika. Menawi tetandhingan *alur*ipun dipunandharaken woten ing tabel sangandhapipun.

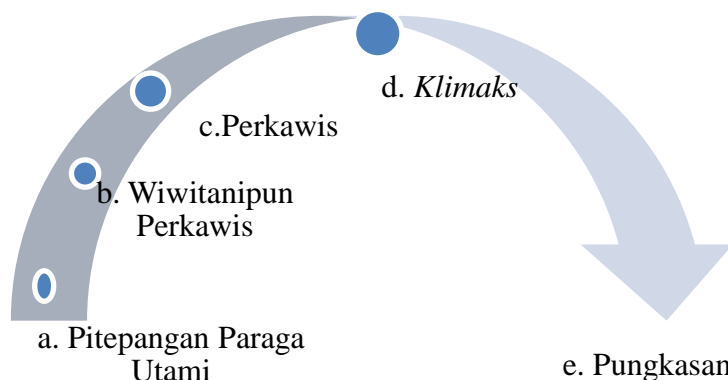
Gambar 3. *Alur Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut*

Katrangan:

- a. Pitepangan paraga utami (Tumenggung Wiraguna, Rara Mendut, Pranacitra).
- b. Wiwitanipun perkawis, Rara Mendut mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening kuwaosipun Tumenggung Wiraguna, satemah saged kepanggih priya kinasihipun.

- c. Perkawis saking Tumenggung Wiraguna ingkang mangertosi katresnanipun Rara mendut kaliyan Pranacitra.
- d. Tumenggung Wiraguna paring dhawuh nyepeng Pranacitra saha Rara Mendut.
- e. Pungkasanipun, Pranacitra dipunperjaya lajeng Rara Mendut nyusul suduk salira.

Alur wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, dipunserat awujud bagan ing ngandhap menika:

Gambar 4. *Alur Wonten ing Novel Katresnan Donja Akerat*

Katrangan:

- a. Pitepangan paraga utami (Eng Tai lajeng Sam Pek).
- b. Wiwitanipun perkawis, Eng Tai mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening pranatanipun tiyang sepuh, satemah saged kepanggih priya kinasihipun.
- c. Perkawis saking tiyang sepuh saha Ma Cun ingkang sampun macangaken Eng Tai kaliyan Ma Cun.
- d. Sam Pek gerah Eng Tai tumut sisah.
- e. Pungkasanipun, Sam Pek pejah lajeng Eng Tai nyusul pejah kanthi manjing ing pasareanipun Sam Pek.

Tabel 6. Tabel Asil Tetandhingan Alur Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

<i>Alur</i>					
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>			<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>		
No	Urutanipun Alur	No. <i>Data</i>	No	Urutanipun Alur	No. <i>Data</i>
1	Pitepangan paraga utami (Tumenggung Wiraguna, Rara Mendut, Pranacitra).	1	1	Pitepangan paraga utami (Eng Tai lajeng Sam Pek).	6
2	Wiwitanipun perkawis, Rara Mendut mbudidya nasibipun.	2	2	Wiwitanipun perkawis, Eng Tai mbudidaya nasibipun.	7
3	Perkawis saking Tumenggung Wiraguna ingkang mangertos katresnanipun Pranacitra kaliyan Rara Mendut.	3	3	Perkawis saking tiyang sepuh saha Ma Cun ingkang sampun macangaken Eng Tai kaliyan Ma Cun.	8
4	Tumenggung Wiraguna dhawuh nyepeng Pranacitra saha Rara Mendut.	4	4	Sam Pek gerah, Eng Tai tumut sisah.	9
5	Pungkasanipun, Pranacitra dipunperjaya lajeng Rara Mendut nyusul pejah kanthi suduk salira.	5	5	Pungkasanipun, Sam Pek pejah lajeng Eng Tai nyusul pejah kanthi manjing ing pasareanipun Sam Pek.	10

Tabel 6 ing nginggil ngandharaken tetandhingan *alur* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. Alur ingkang sami inggih menika urutan pitepangan paraga utami, wiwitanipun perkawis paraga utami wanodya mbudidaya nasibipun, perkawis saking tiyang sanes dumugi perkawis ingkang ndadosaken paraga utami boten saged ngudi lulusing katresnanipun, saha pejahipun paraga utami.

Bedanipun inggih menika, wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* wiwitanipun perkawis: Rara Mendut mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening Tumenggung Wiraguna, salajengipun perkawis saking Tumenggung Wiraguna ingkang mangertosi katresnanipun Pranacitra kaliyan Rara Mendut dumugi

Tumenggung paring dhawuh nyepeng Pranacitra kaliyan Rara Mendut. Pungkasanipun, Pranacitra dipunperjaya lajeng Rara Mendut suduk salira.

Menawi wonten ing Novel *Katresnan Donja Akerat*, wiwitanipun perkawis: Eng Tai mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening pranatanipun tiyang sepuh. Perkawis saking tiyang sepuh kaliyan Ma Cun ingkang sampun macangaken Eng Tai kaliyan Ma Cun, Sam Pek gerah lajeng Eng Tai tumut sisah. Pungkasanipun, Sam Pek pejah lajeng Eng Tai nyusul pejah kanthi manjing ing pasareanipun Sam Pek.

4. Tetandhingan Panggaraping Paraga Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Panggaraping paraga kaperang dados paraga utami, tambahan, *protagonis* saha *antagonis*. Gegayutan paraga setunggal kaliyan paraga sanesipun adhedhasar saking wigatosipun paraga wonten ing wicantenan ingkang dipuntindakaken kaliyan paraga sanes. Medalipun paraga saben kadadosan nedahaken wigatosipun paraga inggih menika paraga utami menapa paraga tambahan. Adhedhasar ginanipun paraga, dipunpangguhaken paraga *protagonis* saha *antagonis*. Paraga *protagonis* inggih menika ingkang watakipun jumbuh kaliyan pangajeng-ajengipun pamaos. Menawi paraga *antagonis* inggih menika ingkang ndadosaken pepalang saha perkawis kangge paraga *protagonis*. Supados mangertos ginanipun paraga, pramila kedah mangertos watakipun paraga. Awit saking menika, panggaraping paraga wonten panaliten menika ngandharaken paraga adhedhasar wigatosipun, ginanipun sarta watakipun paraga. Watakpiun paraga adhedhasar saking *fisik*, *sosial* saha *psikologis*ipun.

Tabel 7. Tabel Asil Tetandhingan Panggaraping Paraga Wonten ing *Serat Pranacitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Panggaraping paraga									
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>					<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>				
No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data	No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data
1	Tumenggung Wiraguna	PU, <i>Antagonis</i>	<i>Fisik:</i> sampun sepuh, nanging taksih ketinggal enem. <i>Sosial:</i> Wibawa, ulet, tanggel jawab, tegel. <i>Psikologi:</i> kalangenipun ngaben jago, tekad kiyat, gampil duka sarta kasar pangandikan, wicaksana, gumedhe.	1-12	1	Ma Tjoen	PT, <i>Antagonis</i>	<i>Psikologi:</i> kasar pangandikan, gampil duka.	65-66
2	Ni Rara Mendut	PU, <i>Protagonis</i>	<i>Fisik:</i> pasuryan ayu. <i>Sosial:</i> putri boyongan, setya dhateng Pranacitra, pasrah dados tawanan. <i>Psikologi:</i> tekad kiyat anggenipun nggayuh kekajenganipun, pinter sandiwara sarta sadean.	13-23	2	Eng Tai	PU, <i>Protagonis</i>	<i>Fisik:</i> pasuryan ayu. <i>Sosial:</i> putri sodagar, grapyak, setya, netepi ubaya. <i>Psikologi:</i> tekad kiyat, aleman, pinter saha sugih akal, kendel nedahaken katresnan, ajrih kaliyan suksmanipun Sam Pek.	67-82
3	Pranacitra	PU, <i>Protagonis</i>	<i>Fisik:</i> pasuryanipun bagus. <i>Sosial:</i> putranipun randha sugih, loma, setya, netepi janji, pasrah dados tawanan. <i>Psikologi:</i> kalangenan ngaben jago, tekad kiyat, pinter, kendel, solah jatmika.	24-38	3	Nio Sam Pek	PU, <i>Protagonis</i>	<i>Fisik:</i> pasuryan Bagus. <i>Sosial:</i> putra tiyang tani, netepi janji, setya. <i>Psikologi:</i> ngrumaos asor, boten tanggap, nagih ubaya kanthi wujud suksma.	83-89

Tabel salajengipun, Tabel 7. Asil Tetandhingan Panggaraping Paraga Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Panggaraping paraga									
<i>Serat Pranacitra RaraMendut</i>					<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>				
No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data	No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data
4	Nyai Singabarong (biyungipun Pranacitra)	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> pangerten, welas asih, nyagahi kekajengan putra. <i>Psikologis:</i> wicaksana paring pitutur.	39-42	4	Biyungipun Sam Pek	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> Pangerten, Welas asih. <i>Psikologis:</i> wicaksana paring panglipur.	90-91
5	Jagung – Blendhung	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> Setya, ngestokaken dhawuh. <i>Psikologis:</i> pinter paring panglipur.	43-47	5	An Tong-Djin Sim (baturipun Eng Tai)	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> baturipun Eng Tai ingkang Ngestokaken dhawuh.	92
6	Nyai Ajeng Wiraguna	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> setya, ngestokaken dhawuh, pangerten, welas asih. <i>Psikologis:</i> Bekti.	48-53					
7	Patih Mas Prawirasekti (Wirakanta)	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> ngestokaken dhawuh, tanggel jawab.	54-57					
8	Tumenggung Prawiramantri	PT <i>Protagonis</i>	<i>Fisik:</i> langkung ketingal enem. <i>Psikologis:</i> remen ngaben jago.	58-59					
9	Jaka Pengasih	PT, <i>Antagonis</i>	<i>Sosial:</i> Putra angkat Tumenggung Wiraguna, ambelani bapanipun	60-61					
10	Kepala Bekel	PT, <i>Antagonis</i>	<i>Sosial:</i> boten setya dhateng Tumenggung Wiraguna. <i>Psikologis:</i> Kagodha arta.	62-63					

Tabel salajengipun, Tabel 7. Tetandhingan Panggaraping Paraga Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Panggaraping paraga									
<i>Serat Pranacitra RaraMendut</i>					<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>				
No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data	No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data
11	Kyai Dogong	PT <i>Antagonis</i>	<i>Psikologis:</i> Boten teteg nindakaken pakaryanipun.	64					
					6	Soe Kjoe	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> setya kanca. <i>Psikologis:</i> pinter paring panglipur	93-95
					7	Bapanipun Eng Tai (Ni Ciuk Kong)	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> nyagahi kekajengan putri, pangerten saha welas asih. <i>Psikologis:</i> nganut pamanggih adat.	96-98
					8	Biyungipun Eng Tai (Ny. Ni Ciuk Kong)	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> nyagahi kekajengan putrinipun, pangerten saha welas asih.	99-102
					9	Hi Jaso (Sedulur)	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosiologis:</i> pangerten paring pangestu saha piweling. <i>Psikologis:</i> Nganut pamikiran adat.	103-105
					10	Kyai Guru	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosiologis:</i> Pangerten. <i>Psikologis:</i> Sae ing manah, wicaksana nampi pamrayogi.	106-110

Saking tabel 7 ing nginggil, nedahaken paraga-paraga ingkang saged dipuntandhingaken inggih menika (1) Ki Tumenggung Wiraguna kaliyan Ma Cun, (2) Rara Mendut kaliyan Ni Eng Tai, (3) Pranacitra kaliyan Nio Sam Pek, (4) Nyai Singabarong (biyungipun Pranacitra) kaliyan Biyungipun Sam Pek, (5) Jagung-Blendhung (baturipun Pranacitra) kaliyan An Tong-Djin Sim (baturipun Eng Tai).

Menawi paraga ingkang boten wonten tetandhinganipun, wonten ing cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* inggih menika: Patih Mas Prawirasekti utawi Patih Wirakanta, Nyai ajeng Wiraguna, Ki Tumenggung Prawiramantri, Jaka Pengasih, Kepala Bekel, sarta Ki Dogong. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat* inggih menika: bapa biyungipun Eng Tai, Hi Ja So, Kyai Guru, sarta Soe Kjoe. Paraga ingkang boten wonten tetandhinganipun menika ingkang nedahaken *warna lokal* saben cariyosipun.

5. Tetandhingan Latar Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Latar ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika inggih latar ingkang saged dipuntandhingaken inggih menika *latar swasana*. *Latar swasana* inggih menika swasana paraga saha swasana donyanipun paraga. *Latar swasana* nedahaken swasana lampahanipun cariyos, kados dene lingkungan, swasana manahipun paraga saha swasana kadadosan-kadadosan sanesipun. *Latar swasana* wonten panaliten menika dipunperang adhedhasar kadadosan-kadadosan cariyosipun. Langkung cetha saged dipuntingali wonten ing tabel ngandhap menika.

Tabel 8. Tabel Asil Tetandhingan *Latar Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Unsur Intrinsik <i>Latar</i>					
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>			<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>		
No.	<i>Latar Swasana</i>	No. <i>Data</i>	No.	<i>Latar Swasana</i>	No. <i>Data</i>
1	Swasana kadadosanipun nalika Rara Mendut kaliyan Pranacitra wiwit tresna dumugi saderengipun Pranacitra dados abdi ing katumenggungan.	1-5	1	Swasana kadadosanipun nalika Sam Pek kaliyan Eng Tai wiwit tresna wonten ing margi tumuju ing papan paguron.	17-18
2	Swasana kadadosanipun nalika Pranacitra dados abdi ing katumenggungan saha gesang sesarengan kaliyan Rara Mendut ing Kawiragunan.	6-14	2	Swasana kadadosanipun nalika Sam Pek kaliyan Eng Tai gesang sesarengan wonten ing papan paguron saha Sam Pek mangertos Eng Tai wanodya.	19-28
3	Swasana kadadosanipun Pranacitra kaliyan Rara Mendut pejah.	15-16	3	Swasana kadadosanipun Sam Pek kaliyan Eng Tai pejah.	29-30

Tabel 8 ing nginggil ngandharaken *latar* sawana ingkang wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. *Latar* swasana ingkang saged dipuntandhingaken dipunperang dados tigang bab ingkang jumbuh kaliyan kadadosanipun. Babagan ingkang sami inggih menika, swasana kadadosanipun nalika paraga utami wiwit tresna dumugi saderengipun gesang sesarengan, swasana kadadosanipun nalika paraga utami gesang sesarengan, saha swasana kadadosanipun paraga utami pejah.

Latar swasana ingkang beda, wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* inggih menika: kadadosanipun nalika Rara Mendut kaliyan Pranacitra wiwit tresna dumugi saderengipun Pranacitra dados abdi ing katumenggungan, kadadosanipun nalika Pranacitra dados abdi ing katumenggungan sarta gesang sesarengan kaliyan Rara Mendut, saha kadadosanipun Pranacitra kaliyan Rara Mendut pejah. Menawi wonten ing Novel *Katresnan Donja Akerat* inggih menika: kadadosanipun nalika wiwit tresna wonten ing margi tumuju ing papan paguron, kadadosanipun nalika Sam Pek kaliyan Eng Tai gesang sesarengan wonten ing papan paguron, saha kadadosanipun Sam Pek kaliyan Eng Tai pejah.

6. Akumulasi Babagan Ingkang Sami saha Bedanipun Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

Panaliten menika ngandharaken tetandhingan *struktural* mliginipun *tema*, *alur*, panggaraping paraga, saha *latar* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. Pramila, ing ngandhap menika badhe dipunandharaken *akumulasi* saking sami saha bedanipun babagan menika.

Tabel 9. Tabel Akumulasi Tetandhingan Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

No.	Unsur	Babagan ingkang Sami	Bedanipun	
			<i>Serat Pranatjitra Rara Mendut</i>	<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>
1	a. <i>Tema</i> Utami	Lestaring katresnan	Lulusing katresnan Pranacitra saha Rara Mendut ingkang cabar amargi wonten panguwaosipun Tumenggung Wiraguna. Lestaring katresnan menika dipuntedahaken kanthi kasetyanipun paraga utami ingkang rila pejah sesarengan saha nunggal ing setunggal luwang pasarean.	Lulusing katresnan Sam Pek saha Eng Tai ingkang cabar amargi wonten panguwaosipun tiyang sepuh. Lestaring katresnan menika dipuntedahaken kanthi kasetyanipun paraga utami ingkang rila pejah sesarengan saha kekalihipun nunggal ing setunggal luwang pasarean.
	b. <i>Tema</i> Tambahan	Pangudinipun paraga utami tumrap lulusing katresnan.	(1) Pangudinipun Rara Mendut mbudidaya nasibipun, (2) Pangudinipun Pranacitra suwita ing katumenggungan.	(1) Pangudinipun Eng Tai mbudidaya nasibipun, (2) Pangudinipun Sam Pek ndhatengi griyanipun Eng Tai.
2	Alur	Alur majeng, urutanipun: a. Pitepangan paraga. b. Wiwitanipun perkawis, paraga wanodya mbudidaya nasibipun. c. Perkawis saking tiyang sanes. d. Paraga utami boten saged ngudi katresnanipun malih. e. Pungkasaning <i>klimaks</i> .	Urutanipun alur: a. Pitepangan Tumenggung Wiraguna, Rara Mendut lajeng Pranacitra. b. Wiwitanipun perkawis Rara Mendut mbudidaya nasibipun saking Tumenggung Wiraguna. c. Perkawis saking Tumenggung Wiraguna. d. Tumenggung paring dhawuh nyepeng Pranacitra saha Rara Mendut. e. Pungkasanipun, Pranacitra dipunperjaya, Rara Mendut suduk salira.	Urutanipun alur: a. Pitepangan Eng Tai lajeng Sam Pek. b. Wiwitanipun perkawis Eng Tai mbudidaya nasibipun saking pranatanipun tiyang sepuh. c. Perkawis saking tiyang sepuh saha Ma Cun. d. Sam Pek gerah, Eng Tai tumut sisah. e. Pungkasanipun, Sam Pek pejah, Eng Tai manjing ing pasareanipun Sam Pek.

Tabel salajengipun, Tabel Akumulasi Tetandhingan Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

No.	Unsur	Babagan ingkang Sami	Bedanipun	
			<i>Serat Pranatjitra Rara Mendut</i>	<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>
3	Panggaraping Paraga	a. Tumenggung Wiraguna kaliyan Ma Cun (kasar, gampil duka). b. Rara Mendut kaliyan Eng Tai (ayu, setya, tekad kiyat). c. Pranacitra kaliyan Sam Pek (bagus, setya, netepi janji). d. Nyai Singabarong kaliyan Biyungipun Sam Pek (pangerten, welas asih). e. Djagung-Blendhung kaliyan An Tong-Jin Sim (ngestokaken dhawuh)	Ingkang wonten tetandhinganipun. a. Tumenggung Wiraguna (wibawa, tegel, remen ngaben jago, tekad kiyat, wicaksana, gumedhe). b. Rara Mendut (putri boyongan, putri tiyang sadean prada, pinter sadean, pasrah). c. Pranacitra (putra randha sugih, loma, remen ngaben jago, kendel, solah jatmika, pasrah). d. Nyai Singabarong (nyagahi kekajengan putra, paring pitutur). e. Djagung-Blendhung (pinter nglipur, setya) Ingkang boten wonten tetandhinganipun: a. Nyai Ajeng Wiraguna b. Patih Prawirasekti c. Tumenggung Prawiramantri d. Jaka Pengasih e. Kepala Bekel f. Kyai Dogong	Ingkang wonten tetandhinganipun. a. Ma Cun. b. Eng Tai (putri sodagar, sugih akal, ajrih kaliyan suksmanipun Sam Pek). c. Sam Pek (putra tiyang tani, kirang tanggap, nagih ubaya awujud suksma). d. Biyungipun Sam Pek e. An Tong-Jin Sim Ingkang boten wonten tetandhinganipun: a. Soe Kjo b. Bapanipun Eng Tai (Ni Ciuk Kong) c. Biyungipun Eng Tai (Ny. Ni Ciuk Kong) d. Hi Jaso e. Kyai Guru
4	Latar	<i>Latar swasana</i>	a. Swasana kadadosanipun wiwit tresna dumugi saderengipun Pranacitra dados abdi ing katumenggungan. b. Swasana gesang sesarengan ing katumenggungan. c. Swasana pejahipun Pranacitra saha Rara Mendut.	a. Swasana kadadosanipun Sam Pek-Eng Tai wiwit tresna dumugi saderengipun gesang sesarengan ing papan paguron. b. Swasana gesang sesarengan ing papan paguron. c. Swasana pejahipun Sam Pek saha Eng Tai.

Tabel 9 ing nginggil ngandharaken *akumulasi* babagan ingkang sami saha bedanipun *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* adhedhasar saking *tema*, *alur*, panggaraping paraga saha *latar*. Babagan ingkang sami antawisipun *tema* utami, sami-sami ngandharaken lestarining katresnan. *Tema* tambahan inggih menika pangudinipun paraga utami tumrap lulusing katresnan. Saking *alur*ipun, sami-sami ngandharaken *alur* majeng kanthi urutan pitepangan paraga utami, wiwitanipun perkawis paraga wanodya mbudidaya nasibipun, perkawis saking tiyang sanes, paraga utami boten saged ngudi kangge katresnanipun malih saha pungkasanipun inggih menika pejahipun paraga utami. Saking panggaraping paraga ingkang sami inggih Tumenggung Wiraguna kaliyan Ma Cun (kasar, gampil duka), Rara Mendut kaliyan Eng Tai (ayu, setya, tekad kiyat nggayuh kekajengan), Pranacitra kaliyan Sam Pek (bagus, setya, netepi janji), Nyai Singabarong kaliyan Biyungipun Sam Pek (pangerten, welas asih), Jagung-Blendhung kaliyan An Tong-Jin Sim (ngestokaken dhawuh). Saking *latar*ipun, inggih menika *latar* swasana.

Bedanipun wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, saking *tema* utami inggih menika lestarining katresnan Pranacitra saha Rara Mendut ingkang cabar amargi panguwaosipun Tumenggung Wiraguna. Tumenggung tegel merjaya Pranacitra, lajeng Rara Mendut ambelani kanthi suduk salira. Kekalihipun dipunsarekaken ing setunggal luwang. Saking *tema* tambahan: pangudinipun Rara Mendut mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening Tumenggung Wiraguna, pangudinipun Pranacitra suwita ing katumenggungan. Saking urutanipun *alur*

inggih menika pitepangan paraga utami (Tumenggung Wiraguna, Rara Mendut lajeng Pranacitra), wiwitanipun perkawis Rara Mendut mbudidaya nasibipun, perkawis saking Tumenggung Wiraguna, Tumenggung paring dhawuh nyepeng Pranacitra saha Rara Mendut. Pungkasanipun, Pranacitra dipunperjaya, Rara Mendut suduk salira. Saking panggaraping paraga ingkang wonten tetandhinganipun: Tumenggung Wiraguna (wibawa, tegel, remen ngaben jago, ageng kekajengan), Rara Mendut (putri boyongan, pinter sadean sarta sandiwara), Pranacitra (putra randha sugih, loma, remen ngaben jago, solah jatmika), Nyai Singabarong (nyagahi kekajengan putra, paring pitutur), Djagung-Blendhung (pinter nglipur, setya). Paraga ingkang boten wonten tetandhinganipun: Patih Prawirasekti, Tumenggung Prawiramantri, Jaka Pengasih, Kepala Bekel, saha Kyai Dogong. Saking *latar*ipun inggih menika *latar* swasana kadadosanipun paraga utami wiwit tresna dumugi saderengipun Pranacitra dados abdi ing katumenggungan, Pranacitra suwita ing katumenggungan saha gesang sesarengan kaliyan Rara Mendut, swasana pejahipun Pranacitra saha Rara Mendut.

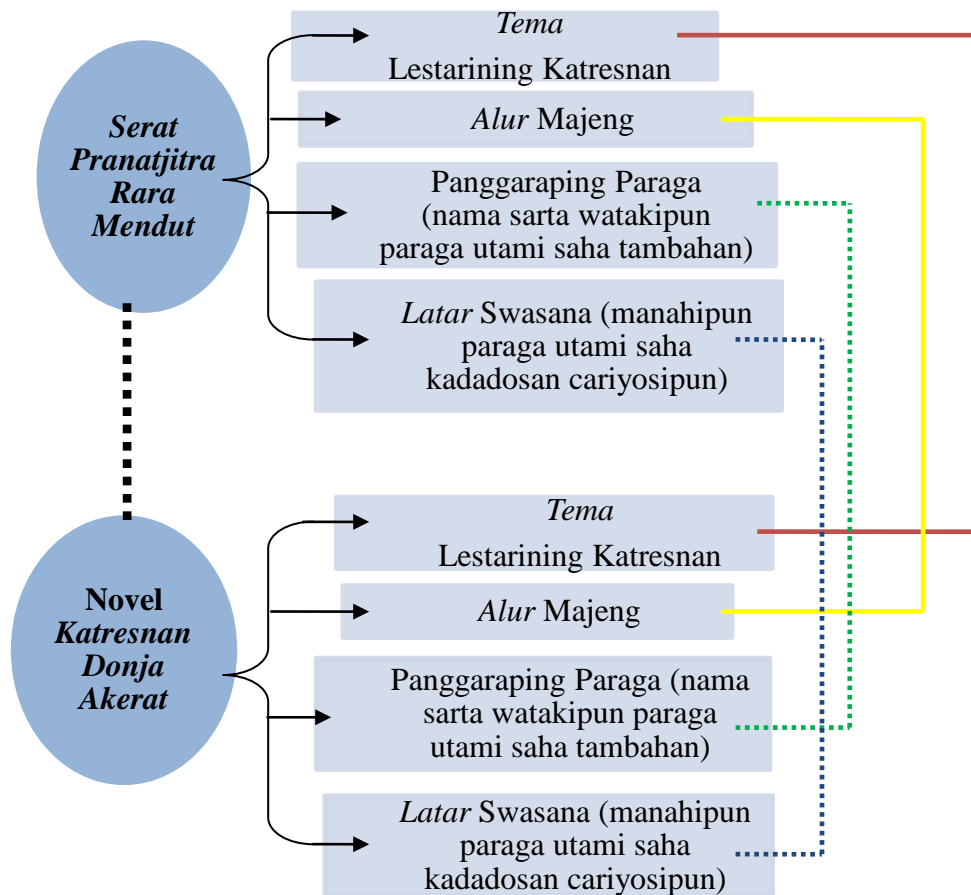
Wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, *tema* utami inggih menika lestarining katresnan Sam Pek saha Eng Tai ingkang cabar amargi panguwaosipun tiyang sanes saha tiyang sepuh. *Tema* tambahan: pangudinipun Eng Tai mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening pranatanipun tiyang sepuh saha pangudinipun Sam Pek ndhatengi griyanipun Eng Tai. Urutanipun *alur*: Pitepangan Eng Tai lajeng Sam Pek, wiwitanipun perkawis Eng Tai mbudidaya nasibipun, perkawis saking tiyang sepuh saha Ma Cun, Sam Pek gerah Eng Tai

tumut sisah, pungkasanipun Sam Pek pejah lajeng Eng Tai manjing ing pasareanipun Sam Pek. Panggaraping paraga ingkang wonten tetandhinganipun: Ma Cun, Eng Tai (putri sodagar, sugih akal, ajrih kaliyan suksmanipun Sam Pek), Sam Pek (putra tiyang tani, kirang tanggap, jujur, nagih ubaya awujud suksma, biyungipun Sam Pek, An Tong-Jin Sim, ingkang boten wonten tetandhinganipun: Soe Kjoe, bapanipun Eng Tai (Ni Ciuk Kong), biyungipun Eng Tai (Ny. Ni Ciuk Kong), Hi Jaso, Kyai Guru. Saking *latar* inggih menika, swasana kadadosanipun paraga utami wiwit tresna dumugi saderengipun gesang sesarengan, swasana gesang sesarengan kaliyan tiyang kinasih, swasana pejahipun Sam Pek saha Eng Tai.

7. Tetandhingan *Struktur* (Tema saha Fakta Cariyos) Antawisipun *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat* .

Wonten ing babagan sastra, saged dipunpangguhaken karya sastra ingkang nedahaken babagan sami. Saminipun saged kelerasan amargi dipunjalari dening perkawis pagesangan ingkang nyata asipat *universal saha manusiawi*. Samenika sampun dipuntedahaken wonten ing karya sastra *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. Wonten ing nginggil sampun dipunandharaken sami saha bedanipun *unsur struktural* cariyos Pranacitra-Rara Mendut kaliyan Sam Pek-Eng Tai. Bedanipun kalih cariyos langkung ketingal, mliginipun panggaraping paraga saha *latar* swasana. Tetandhingan *struktural* ingkang langkung cetha dipunandharaken ing *bagan posisi* ngandhap menika:

Gambar 5. *Bagan Tetandhingan Struktural Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat*

Katrangan:

..... : tetandhingan *struktural* antawisipun cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan *Novel Katresnan Donja Akerat*.

—————> : perangan *struktur* wonten ing cariyos.

————— : tetandhingan *tema* ingkang kathah saminipun.

————— : tetandhingan *alur* ingkang kathah saminipun.

..... : tetandhingan panggaraping paraga ingkang kathah bedanipun.

..... : tetandhingan *latar swasana* ingkang kathah bedanipun.

Gambar 5 ing nginggil ngandharaken tetandhingan *unsur intrinsik* antawisipun cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. Kalih cariyos menika mijil saking kapitadosan masarakatipun sarta gadhah perkawis pagesangan kanthi *tema manusiawi*. Satemah wonten ing gambar, kalih cariyos menika nedahaken tetandhingan *struktural* ingkang samar.

Saking *unsur struktural*, gadhah *tema* utami ingkang sami inggih menika lestarining katresnan. Saking *tema* tambahan ugi gadhah babagan ingkang kathah saminipun inggih menika babagan ingkang wonten tetandhinganipun. Mekaten ugi *alur* kalih cariyos menika, *aluripun* cetha sami inggih menika *alur* majeng. Menawi saking panggaraping paraga saha *latar* kalih cariyos menika kathah bedanipun. Panggaraping paraga saha *latar* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* langkung kathah. Kajawi menika, ugi wonten bedanipun ing saben cariyos, katitik saking panggaraping paraga saha *latar* ingkang boten wonten tetandhinganipun. Panggaraping paraga ingkang sami saha beda mliginipun wonten ing nama sarta saperangan watak paraga utami saha paraga tambahanipun. Sami saha bedanipun *latar* swasana kaperang dados swasana kadadosanipun saha swasana manahipun paraga. *Latar* swasana menika kadadosan saking bab: kadadosanipun paraga utami wiwit tresna dumugi saderengipun gesang sesaregan, kadadosanipun nalika paraga utami gesang sesarengan saha kadadosanipun paraga utami pejah. Langkung cetha sami saha beda dipunandharaken wonten ing pirembaganipun.

Sumber data wonten panaliten menika inggih *Serat Pranatjitra Rara Mendut* ingkang dumadi saking 171 kaca. Naskah ingkang dipunginakaken inggih menika cap-capan kaping tiga, taun 1956 kacithak dening Balai Pustaka. Hendrato (1978: 9) ngandharaken, *Serat Pranatjitra Rara Mendut* wiwitanipun awujud sastra lisan lajeng dipunserat dening juru tulis kraton Surakarta saking parentah Paku Buwana V. Naskah asli dipunsalin dinten Kemis Legi, tanggal 12 Robingulawal, ciri Candrasengkala: Naga Trustha Amuji Tunggil (1798). Miturut Subalidinata (1968: 105-108) dipunandharaken, tembung **Tunggil** gadhah watak setunggal (kaca 105), tembung **Amuji** gadhah watak pitu (kaca 108), tembung **Trustha** gadhah watak sanga saha tembung **Naga** gadhah watak woluh (kaca 107).

Sumber setunggalipun inggih menika novel *Katresnan Donja Akerat* anggitanipun K. M. Sastrosoemarta dumadi saking 67 kaca, taun wedalan 1928 dening Bale Pustaka. Novel *Katresnan Donja Akerat* kalebet sastra Jawi, awujud novel *roman* modheren, ngginakaken basa Jawi enggal.

C. Caranipun Ngempalaken Data

Data panaliten dipunkempalaken mawi cara maos saha nyerat. Cara maos inggih menika maos *teks Serat Pranatjitra Rara Mendut* saha novel *Katresnan Donja Akerat* kangge mangertosi wos saha *unsur* ingkang jumbuh. Miturut pamanggihipun Endraswara (2011b: 171) dipunandharaken, cara maos dipuntindakaken kangge pikantuk *data* ingkang akurat. Salajengipun, *data* ingkang boten jumbuh dipunsimpangi. Teknik maos dipunginakaken kangge madosi *data* ingkang jumbuh antawis *data* setunggalipun.

Sasampunipun pikantuk *data* saha nemtokaken *objek* panaliten, miturut Endraswara (2011b: 171) lampahanipun inggih menika: (a) nyandhingaken tembung sinerat menapa pangucap ingkang saemper, (b) nyandhingaken tembung ingkang maknaipun saemper, (c) nyandhingaken *unsur* ingkang *konteksipun* sami. Salajengipun dipunserat wonten kertu *data* tetandhingan, lajeng dipungolongaken, dipunpisah, saha dipunparingi nomer.

D. Pirantining Panaliten

Pirantining panaliten ingkang dipunginakaken kangge mbiyantu ngempalaken *data* saha analisis *data* inggih menika *tabel* kertu *data* tetandhingan *unsur intrinsik* mliginipun *tema*, *alur*, panggaraping paraga, saha *latar* antawisipun cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. Wujud tabel kertu *data* wonten ing panaliten menika inggih:

Tabel 1. Tabel Kertu Data Tetandhingan Tema Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

Tema							
Serat Pranacitra Rara Mendut				Novel Katresnan Donja Akerat			
No	Tema Utami saha Tambahan	Andharaning Tema	No. Data	No	Tema Utami saha Tambahan	Andharaning Tema	No. Data

Tabel 2. Tabel Kertu Data Tetandhingan Alur Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

Alur							
Serat Pranacitra Rara Mendut				Novel Katresnan Donja Akerat			
No	Katrangan Urutanipun Alur	Andharaning	No. Data	No	Katrangan Urutanipun Alur	Andharaning	No. Data

Tabel 3. Tabel Kartu Data Tetandhingan Panggaraping Paraga Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

Panggaraping paraga									
Serat Pranacitra Rara Mendut					Novel Katresnan Donja Akerat				
No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data	No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data

Tabel 4. Tabel Kartu Data Tetandhingan Latar Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

Latar Swasana							
Serat Pranacitra Rara Mendut				Novel Katresnan Donja Akerat			
No	Latar Swasana	Pethilaning Latar Swasana	No. Data	No	Latar Swasana	Pethilaning Latar Swasana	No. Data

E. Caranipun Nganalisis Data

Caranipun nganalisis *data* wonten ing panaliten menika kanthi cara *etik*. Miturut Endraswara (2011b: 178), “*Analisis etik adalah analisis yang membangun kerangka berfikir hingga ada rumusan jelas mengenai apa yang hendak dilacak.*” Pamanggih menika ngandharaken, *analisis etik* inggih menika ngrakit nalaring pikir dumugi wonten wos ingkang cetha. Lampahanipun dipuntindakaken kanthi njumbuhaken *konteks* saha gegaran *teori* ingkang dipunginakaken. Lampahanipun analisis *data* wonten panaliten inggih menika:

1. *analisis mawi etik*, inggih menika adedhasar saking *teori-teori* ingkang jumbuh kaliyan ancas saha *objek* panaliten,
2. maos sedaya cariyos kangge ngempalaken *data-data* salajengipun dipuntliti malih, dipuncermati saha dipunjumbuhaken kaliyan *objek* panaliten,
3. mendhet pokokipun *data* ingkang jumbuh kaliyan *tema*, *alur*, panggaraping paraga, saha *latar* salajengipun dipunserat wonten kertu *data*,

4. *data* salajengipun dipunperang, dipunjumbuhaken, saha dipunanalisis mawi ngginakaken *tabel* tetandhingan kangge pikantuk babagan ingkang sami saha beda antawisipun cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*,
5. *data* ingkang sampun cetha dipunwaos malih saha dipunsingkiri ingkang boten wigatos. Salajengipun, *data* menika dipunandharaken saha dipuntandhingan kanthi cara *deskriptif komparatif* ugi dipunjumbuhaken kaliyan *konteks*,
6. pungkasanipun, dipunpendhet dudutan tetandhingan *tema, alur*, panggaraping paraga, saha *latar* antawis cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.

F. Caranipun Ngesahaken *Data*

Caranipun ngesahaken *data* wonten panaliten menika inggih ngginakaken *validitas semantis* saha *realibilitas ketekunan pengamatan* sarta panyeratan. Miturut Endraswara (2011a: 164), “*Validitas semantis yakni mengukur tingkat kesensitifan makna simbolik yang bergayut dengan konteks.*” Pamanggih menika ngandharaken *data* ingkang *valid* kedah dipungayutaken kaliyan *konteks*.

Reliabilitas mawi *ketekunan pengamatan* saha panyeratan, maos kanthi tlaten ugi tliti kangge pikantuk ajegipun madosi makna (Endraswara, 2011a: 164). *Serat Pranatjitra Rara Mendut* saha Novel *Katresnan Donja Akerat* dipunwaos kanthi ajeg kangge pikantuk *data* ingkang boten ewah. Sanesipun ugi ngginakaken *cheking data* mawi nyuwun pirsa asiling panaliten dhateng dosen *pembimbing*.

BAB IV

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGANIPUN

A. Asiling Panaliten

Jumbuh kaliyan wosing perkawis saha ancasing panaliten, asiling panaliten inggih menika (1) ngandharaken tetandhingan *tema* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*, (2) ngandharaken tetandhingan *alur* wonten ing *Serat Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*, (3) ngandharaken tetandhingan panggaraping paraga wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*, (4) ngandharaken tetandhingan *latar* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*.

Asiling panaliten awujud *data-data* saking kalih *sumber data* ingkang dipunjumbuhaken kaliyan ancasing panaliten. Asiling panaliten dipunandharaken awujud tabel saha panjabaranipun. Pramila, saderengipun dipunandharaken babagan asiling panaliten perlu dipunaturaken bilih minangka pancadan tetandhingan wonten babagan ingkang wigatos inggih menika ringkesaning isi.

1. Ringkesaning Isi

a. Ringkesaning Isi *Serat Pranatjitra Rara Mendut*

Sasampunipun Pathi manungkul dhateng Mataram, Tumenggung Wiraguna kanugrahan sawernananing bandha jarahan ugi boyongan ingkang sejatosipun kagunganipun Adipati Pragola. Tumenggung Wiraguna dados

kapitadosanipun Raja, amargi taksih prigel saha sampurna anggenipun tumandang karya. Tumenggung Wiraguna kesengsem dhateng salah satunggal boyongan ingkang nama Rara Mendut. Ki Tumenggung Wiraguna ngudarasa kaliyan garwanipun inggih menika Nyai Ajeng Wiraguna. Saking bektinipun, Nyai Ajeng boten kawratan malah ngajengaken Rara Mendut dados garwa padmi.

Miturut kabaripun, Rara Mendut boten kersa dhateng kersanipun Tumenggung Wiraguna. Rara Mendut ngendika kaliyan Nyai Ajeng, piyambakipun langkung milih pejah tinimbang dados selir. Awit saking menika, Ki Tumenggung Wiraguna duka saha paring paukuman bayar pajeg dhateng Rara Mendut. Rara Mendut nyagahi paukuman menika kanthi sadean eses sarta nyuwun papan sade wonten ing pasar Kawiramantren saha nyuwun arta pawitan. Tumenggung Wiraguna nyagahi kanthi paring pawitan selangkung reyal saha sekawan batur.

Eses ingkang dipunsade boten eses ingkang adatipun, eses menika tegesanipun Rara Mendut ingkang reginipun awis. Sanadyan awis, kathah ingkang mundhut tegesan menika. Pramila, Rara Mendut saged ngempalaken arta kangge bayar pitu likur dinten, ing satunggal dinten mawon. Ananging Tumenggung malah minggahaken pajegipun dados selangkung reyal. Pajeg menika minggah nalika Rara Mendut saged nyagahi pajegipun Tumenggung Wiraguna.

Nalika wonten ngaben jago, Rara Mendut boten nginten bakal kepanggih priya ingkang dados idaman. Priya menika Pranacitra, minangka putra ontang-antingipun randha Singabarong wonten ing dhusun Batakenceng ingkang sampun kondhang sughipun. Pranacitra tumut ngaben jago wonten ing Kawiramantren

dipunrencangi baturipun Blendhung saha Jagung. Saderengipun ngaben, Pranacitra kaliyan Rara Mendut kepanggih lajeng sami kesengsem.

Sasampunipun ngaben, Pranacitra mundhut tegesan malih. Rara Mendut ngaturaken tegesan ingkang kasempilaken seratan ngengingi kawontenanipun. Seratan menika wosipun nyuwun Pranacitra supados sandiwara dados abdinipun Tumenggung Wiraguna, lajeng piyambakipun goroh nyagahi dados selir, ancasipun boten ewed anggenipun pepanggihan. Wonten seratan menika, Rara Mendut nedahakan kasetyan rila pejah sesarengan. Salajengipun Pranacitra nyagahi panyuwunan kanthi suwita ing katumenggungan.

Pranacitra dados tiyang kapitadosanipun Tumenggung Wiraguna, satemah gadhah kalodangan kangge mbeta Rara Mendut. Lampahanipun dereng mujur, nalika wonten ing griyanipun Pak Bekel, utusanipun Tumenggung saged manggihaken. Pranacitra dipunuwalaken dening para punggawa, menawi Rara Mendut kabeta wonten ing ngarsaning Tumenggung lajeng dipunpilara dumugi tatu. Pranacitra paring ubaya badhe mbeta Rara Mendut ing wanci dalu.

Ing wanci dalu, Pranacitra saged mbeta Rara Mendut dipunbiyantu para Punggawa ingkang sampun pikantuk arta. Tumenggung mangertos kekalihipun uwal saking Kawiragunan, lajeng dhawuh dhateng para abdi madosi Rara Mendut saha Pranacitra. Rara Mendut saha Pranacitra kecepeng nalika nitih baita wonten ing lepen Oya. Rara Mendut dipunbeta wonten ing kamar sisih wetan, dene Pranacitra wonten ngarsanipun Tumenggung.

Tumenggung bikak curiganipun, lajeng nyudukaken wonten ing jajanipun Pranacitra. Pranacitra njerit mawi nyebat namanipun Rara Mendut. Rara Mendut

mireng saha sumerep kawontenanipun Pranacitra ingkang sampun pejah, enggal nrajangaken badanipun wonten ing curiga ingkang taksih pasang. Rara Mendut ambruk ing sandhingipun Pranacitra. Pungkasanipun cariyos, Tumenggung kemutan dhateng katresnan kekalihipun. Tumenggung nyagahi kekajengan kekalihipun inggih menika dipunsarekaken wonten ing setunggal luwang.

b. Ringkesaning Isi Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Eng Tai menika putri ontang-antingipun sodagar sugih wonten ing kampung Ciukketeng kitha Wacu. Wonten ing jamanipun, ngangsu kawruh boten limrah dhateng tiyang putri. Ananging Eng Tai gadhah kekajengan ngangsu kawruh kanthi cara memba dados kakung. Nalika taksih mlampah tumuju papan paguron Hang Cu, piyambakipun kepanggih mitranipun inggih menika Sam Pek saha Su Kyu wonten ing prapatan kitha Buciu. Eng Tai rumaket sanget kaliyan Sam Pek amargi piyambakipun kesengsem.

Sasampunipun dumugi ing papan paguron Hang Cu, kekalihipun nunggal kamar. Supados boten kewiyak wadinipun, Eng Tai damel pranatan saha jarag pranatanipun piyambak. Supados boten pakewuh memba, Eng Tai damel dora sembada wonten ing papan pakiwan. Nalika pinuju sedekah pasarean, para murid pikantuk libur tigang dinten. Eng Tai kaliyan Sam Pek sesarengan tindhak ing taman kitha. Eng Tai tansah damel pasemon saha pralambang, ingkang suraosipun supados Sam pek mangertos menawi piyambakipun wanodya. Sam Pek boten mangertos kekajenganipun Eng Tai. Nalika wonten mliwis sajodho ingkang nuju pepasihan, Eng Tai keprana sanget manahipun. Eng Tai miyos tembung supados piyambakipun kaliyan Sam Pek saged kados mliwis menika, nanging malah

dipunsendu dening Sam Pek rehne sami dene kakung boten saged kadadosan. Wonten ing klentheng ingkang wonten reca Bu Ciu, Eng Tai miyos tembungipun malih, ingkang suraosipun supados ing wingking Sam Pek dados jodhonipun. Sam Pek dereng mangertos menawi Eng Tai wanodya. Nalika Eng Tai bikak benikipun, ketingal tandha wanita. Sam Pek kaget sanget saha bingung mangertos sejatosipun Eng Tai.

Wusananipun, Sam Pek kaliyan Eng Tai wangsul ing papan paguron. Ananging dereng dangu ketungka kalih baturipun inggih menika An Tong kaliyan Jin Sim, ngaturi Eng Tai wangsul saking dhawuhipun tiyang sepuh. Nalika badhe wangsul, Eng Tai paring piweling sajroning sedasa dinten supados Sam Pek rawuh ing griyanipun kepanggih tiyang sepuh saperlu nglamar. Anggenipun paring ancer-ancer ngangge sekar ingkang damel panduduting manah, satemah ndadosaken Sam Pek luput anggenipun narima ancer-ancer. Wiwit pisah kaliyan Eng Tai, Sam Pek nandhang kasusahan lair batos.

Sam Pek rawuh tigang dasa dinten, satemah rawuhipun tanpa gawe. Eng Tai sampun kalamar Ma Cun inggih menika senapatnipun Sang Prabu wonten ing Tiongkok. Boten kiyat nandhang kuciwa lajeng gerah, Sam Pek nyerat layang dhateng Eng Tai ingkang ndadosaken manahipun Eng Tai tumut sisah. Eng Tai mangsuli layangipun ingkang wosipun mugi-mugi enggal waluya saha paring piweling menawi sampun takdiripun Sam Pek, supados dipunsarekaken wonten pinggir margi prapatan madhep mangetan kapasang maesan biru, sineratan ingkang cetha supados gampil madosi.

Sampun takdiripun Sam Pek, piyambakipun dipunsarekaken kados dene welingipun Eng Tai. Nalika Eng Tai badhe ijab kaliyan Ma Cun, suksmanipun Sam Pek nagih ubaya. Eng Tai enggal sembahyang supados suksmanipun Sam Pek saged ical. Awit saking menika, Eng Tai ngraos sisah. Eng Tai ngudarasa nyuwun dhateng biyungipun supados sasampunipun ijab, dipunarak saha mandheg wonten ing pasareanipun Sam Pek saperlu badhe sembahyang.

Ubarampe sembahyang sampun samekta. Eng Tai wiwit sembahyang, nanging sitinipun pasarean menika bikak. Eng Tai manjing wonten ing sajroning pasarean. Sanadyan dipunduduk, nanging boten wonten Eng Tai. Sajroning menika malah wonten sela saha kupu sajodho. Ma Cun duka, lajeng bucal sela kalih menika mangidul setunggalipun ngaler. Ancasipun supados kekalihipun boten saged sesarengan. Kapitadosan masarakat Cina, bilih malihanipun Sam Pek dados jati wonten ing kitha Hang Cu, menawi Eng Tai dados pring ing kitha Bu Ciu. Dumugi samenika, dados kapitadosan masarakat bilih pring saha jati kempal menawi tiyang damel griya.

2. Tetandhingan *Tema Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Tema inggih menika pamanggih utami wonten ing sajroning cariyos. *Tema* kaperang dados *tema* utami saha tambahan. Wonten ing cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* gadhah *tema* utami ingkang sami inggih menika lestarining katresnan. *Tema* tambahan ingkang

sami inggih menika pangudinipun paraga utami tumrap lulusing katresnan. *Tema* utami saha tambahan dipunandharaken wonten ing tabel menika.

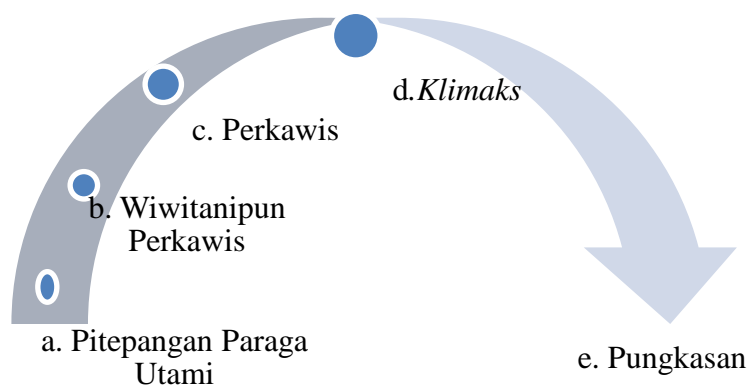
Tabel 5. Tabel Asil Tetandhingan *Tema* Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

<i>Tema</i>					
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>			<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>		
No	<i>Tema</i> utami saha tambahan	No. <i>Data</i>	No	<i>Tema</i> utami saha tambahan	No. <i>Data</i>
1	<i>Tema</i> utami: Lestaring Katresnan.	1	1	<i>Tema</i> utami: Lestaring Katresnan	4
<i>Tema</i> Tambahan			<i>Tema</i> Tambahan		
2	Pangudinipun Rara Mendut mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening Tumenggung Wiraguna.	2	2	Pangudinipun Eng Tai mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening pranatanipun tiyang sepuh.	5
3	Pangudinipun Pranacitra suwita ing katumengungan.	3	3	Pangudinipun Sam Pek ndhatengi griyanipun Eng Tai.	6

Tabel 5 ing nginggil ngandharaken *tema* utami saha tambahan wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. *Tema* utami ingkang sami inggih menika lestaring katresnan. Bedanipun langkung dipuntedahaken wonten ing *tema* tambahan. *Tema* tambahan wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* inggih menika, pangudinipun Rara Mendut mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening Tumenggung Wiraguna saha pangudinipun Pranacitra suwita ing katumengungan. Menawi wonten ing Novel *Katresnan Donja Akerat* inggih menika, pangudinipun Eng Tai mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening pranatanipun tiyang sepuh saha pangudinipun Sam Pek ndhatengi griyanipun Eng Tai.

3. Tetandhingan *Alur Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan *Novel Katresnan Donja Akerat*.

Alur inggih menika reroncening kadadosan wonten ing salebeting cariyos. Urutan *alur* kadadosan saking: urutan wiwitan, tengah saha pungkasan. Menawi adhedhasar urutan wekdalipun, kadadosan saking *alur* majeng, mundhur, saha campuran. *Alur* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* kalebet *alur* majeng, amargi kadadosanipun urut. Urutanipun saking wiwitan, tengah saha pungkasan. Urutanipun *alur* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* dipunandharaken wonten ing *bagan* ngandhap menika. Menawi tetandhingan *alur*ipun dipunandharaken woten ing tabel sangandhapipun.

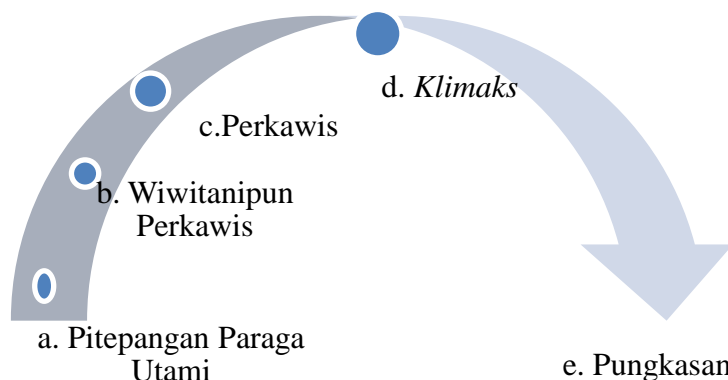
Gambar 3. *Alur Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut*

Katrangan:

- Pitepangan paraga utami (Tumenggung Wiraguna, Rara Mendut, Pranacitra).
- Wiwitanipun perkawis, Rara Mendut mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening kuwaosipun Tumenggung Wiraguna, satemah saged kepanggih priya kinasihipun.

- c. Perkawis saking Tumenggung Wiraguna ingkang mangertosi katresnanipun Rara mendut kaliyan Pranacitra.
- d. Tumenggung Wiraguna paring dhawuh nyepeng Pranacitra saha Rara Mendut.
- e. Pungkasanipun, Pranacitra dipunperjaya lajeng Rara Mendut nyusul suduk salira.

Alur wonten ing novel Katresnan Donja Akerat, dipunserat awujud bagan ing ngandhap menika:

Gambar 4. *Alur Wonten ing Novel Katresnan Donja Akerat*

Katrangan:

- a. Pitepangan paraga utami (Eng Tai lajeng Sam Pek).
- b. Wiwitanipun perkawis, Eng Tai mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening pranatanipun tiyang sepuh, satemah saged kepanggih priya kinasihipun.
- c. Perkawis saking tiyang sepuh saha Ma Cun ingkang sampun macangaken Eng Tai kaliyan Ma Cun.
- d. Sam Pek gerah Eng Tai tumut sisah.
- e. Pungkasanipun, Sam Pek pejah lajeng Eng Tai nyusul pejah kanthi manjing ing pasareanipun Sam Pek.

Tabel 6. Tabel Asil Tetandhingan Alur Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

<i>Alur</i>					
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>			<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>		
No	Urutanipun Alur	No. <i>Data</i>	No	Urutanipun Alur	No. <i>Data</i>
1	Pitepangan paraga utami (Tumenggung Wiraguna, Rara Mendut, Pranacitra).	1	1	Pitepangan paraga utami (Eng Tai lajeng Sam Pek).	6
2	Wiwitanipun perkawis, Rara Mendut mbudidya nasibipun.	2	2	Wiwitanipun perkawis, Eng Tai mbudidaya nasibipun.	7
3	Perkawis saking Tumenggung Wiraguna ingkang mangertos katresnanipun Pranacitra kaliyan Rara Mendut.	3	3	Perkawis saking tiyang sepuh saha Ma Cun ingkang sampun macangaken Eng Tai kaliyan Ma Cun.	8
4	Tumenggung Wiraguna dhawuh nyepeng Pranacitra saha Rara Mendut.	4	4	Sam Pek gerah, Eng Tai tumut sisah.	9
5	Pungkasanipun, Pranacitra dipunperjaya lajeng Rara Mendut nyusul pejah kanthi suduk salira.	5	5	Pungkasanipun, Sam Pek pejah lajeng Eng Tai nyusul pejah kanthi manjing ing pasareanipun Sam Pek.	10

Tabel 6 ing nginggil ngandharaken tetandhingan *alur* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. Alur ingkang sami inggih menika urutan pitepangan paraga utami, wiwitanipun perkawis paraga utami wanodya mbudidaya nasibipun, perkawis saking tiyang sanes dumugi perkawis ingkang ndadosaken paraga utami boten saged ngudi lulusing katresnanipun, saha pejahipun paraga utami.

Bedanipun inggih menika, wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* wiwitanipun perkawis: Rara Mendut mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening Tumenggung Wiraguna, salajengipun perkawis saking Tumenggung Wiraguna ingkang mangertosi katresnanipun Pranacitra kaliyan Rara Mendut dumugi

Tumenggung paring dhawuh nyepeng Pranacitra kaliyan Rara Mendut. Pungkasanipun, Pranacitra dipunperjaya lajeng Rara Mendut suduk salira.

Menawi wonten ing Novel *Katresnan Donja Akerat*, wiwitanipun perkawis: Eng Tai mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening pranatanipun tiyang sepuh. Perkawis saking tiyang sepuh kaliyan Ma Cun ingkang sampun macangaken Eng Tai kaliyan Ma Cun, Sam Pek gerah lajeng Eng Tai tumut sisah. Pungkasanipun, Sam Pek pejah lajeng Eng Tai nyusul pejah kanthi manjing ing pasareanipun Sam Pek.

4. Tetandhingan Panggaraping Paraga Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Panggaraping paraga kaperang dados paraga utami, tambahan, *protagonis* saha *antagonis*. Gegayutan paraga setunggal kaliyan paraga sanesipun adhedhasar saking wigatosipun paraga wonten ing wicantenan ingkang dipuntindakaken kaliyan paraga sanes. Medalipun paraga saben kadadosan nedahaken wigatosipun paraga inggih menika paraga utami menapa paraga tambahan. Adhedhasar ginanipun paraga, dipunpangguhaken paraga *protagonis* saha *antagonis*. Paraga *protagonis* inggih menika ingkang watakipun jumbuh kaliyan pangajeng-ajengipun pamaos. Menawi paraga *antagonis* inggih menika ingkang ndadosaken pepalang saha perkawis kangge paraga *protagonis*. Supados mangertos ginanipun paraga, pramila kedah mangertos watakipun paraga. Awit saking menika, panggaraping paraga wonten panaliten menika ngandharaken paraga adhedhasar wigatosipun, ginanipun sarta watakipun paraga. Watakpiun paraga adhedhasar saking *fisik*, *sosial* saha *psikologis*ipun.

Tabel 7. Tabel Asil Tetandhingan Panggaraping Paraga Wonten ing *Serat Pranacitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Panggaraping paraga									
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>					<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>				
No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data	No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data
1	Tumenggung Wiraguna	PU, <i>Antagonis</i>	<i>Fisik:</i> sampun sepuh, nanging taksih ketingal enem. <i>Sosial:</i> Wibawa, ulet, tanggel jawab, tegel. <i>Psikologi:</i> kalangenipun ngaben jago, tekad kiyat, gampil duka sarta kasar pangandikan, wicaksana, gumedhe.	1-12	1	Ma Tjoen	PT, <i>Antagonis</i>	<i>Psikologi:</i> kasar pangandikan, gampil duka.	65-66
2	Ni Rara Mendut	PU, <i>Protagonis</i>	<i>Fisik:</i> pasuryan ayu. <i>Sosial:</i> putri boyongan, setya dhateng Pranacitra, pasrah dados tawanan. <i>Psikologi:</i> tekad kiyat anggenipun nggayuh kekajenganipun, pinter sandiwara sarta sadean.	13-23	2	Eng Tai	PU, <i>Protagonis</i>	<i>Fisik:</i> pasuryan ayu. <i>Sosial:</i> putri sodagar, grapyak, setya, netepi ubaya. <i>Psikologi:</i> tekad kiyat, aleman, pinter saha sugih akal, kendel nedahaken katresnan, ajrih kaliyan suksmanipun Sam Pek.	67-82
3	Pranacitra	PU, <i>Protagonis</i>	<i>Fisik:</i> pasuryanipun bagus. <i>Sosial:</i> putranipun randha sugih, loma, setya, netepi janji, pasrah dados tawanan. <i>Psikologi:</i> kalangenan ngaben jago, tekad kiyat, pinter, kendel, solah jatmika.	24-38	3	Nio Sam Pek	PU, <i>Protagonis</i>	<i>Fisik:</i> pasuryan Bagus. <i>Sosial:</i> putra tiyang tani, netepi janji, setya. <i>Psikologi:</i> ngrumaos asor, boten tanggap, nagih ubaya kanthi wujud suksma.	83-89

Tabel salajengipun, Tabel 7. Asil Tetandhingan Panggaraping Paraga Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Panggaraping paraga									
<i>Serat Pranacitra RaraMendut</i>					<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>				
No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data	No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data
4	Nyai Singabarong (biyungipun Pranacitra)	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> pangerten, welas asih, nyagahi kekajengan putra. <i>Psikologis:</i> wicaksana paring pitutur.	39-42	4	Biyungipun Sam Pek	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> Pangerten, Welas asih. <i>Psikologis:</i> wicaksana paring panglipur.	90-91
5	Jagung – Blendhung	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> Setya, ngestokaken dhawuh. <i>Psikologis:</i> pinter paring panglipur.	43-47	5	An Tong-Djin Sim (baturipun Eng Tai)	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> baturipun Eng Tai ingkang Ngestokaken dhawuh.	92
6	Nyai Ajeng Wiraguna	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> setya, ngestokaken dhawuh, pangerten, welas asih. <i>Psikologis:</i> Bekti.	48-53					
7	Patih Mas Prawirasekti (Wirakanta)	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosial:</i> ngestokaken dhawuh, tanggel jawab.	54-57					
8	Tumenggung Prawiramantri	PT <i>Protagonis</i>	<i>Fisik:</i> langkung ketingal enem. <i>Psikologis:</i> remen ngaben jago.	58-59					
9	Jaka Pengasih	PT, <i>Antagonis</i>	<i>Sosial:</i> Putra angkat Tumenggung Wiraguna, ambelani bapanipun	60-61					
10	Kepala Bekel	PT, <i>Antagonis</i>	<i>Sosial:</i> boten setya dhateng Tumenggung Wiraguna. <i>Psikologis:</i> Kagodha arta.	62-63					

Tabel salajengipun, Tabel 7. Tetandhingan Panggaraping Paraga Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Panggaraping paraga									
<i>Serat Pranacitra RaraMendut</i>					<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>				
No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data	No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	No. Data
11	Kyai Dogong	PT Antagonis	<i>Psikologis:</i> Boten teteg nindakaken pakaryanipun.	64					
					6	Soe Kjoe	PT Protagonis	<i>Sosial:</i> setya kanca. <i>Psikologis:</i> pinter paring panglipur	93-95
					7	Bapanipun Eng Tai (Ni Ciuk Kong)	PT Protagonis	<i>Sosial:</i> nyagahi kekajengan putri, pangerten saha welas asih. <i>Psikologis:</i> nganut pamanggih adat.	96-98
					8	Biyungipun Eng Tai (Ny. Ni Ciuk Kong)	PT Protagonis	<i>Sosial:</i> nyagahi kekajengan putrinipun, pangerten saha welas asih.	99-102
					9	Hi Jaso (Sedulur)	PT Protagonis	<i>Sosiologis:</i> pangerten paring pangestu saha piweling. <i>Psikologis:</i> Nganut pamikiran adat.	103-105
					10	Kyai Guru	PT Protagonis	<i>Sosiologis:</i> Pangerten. <i>Psikologis:</i> Sae ing manah, wicaksana nampi pamrayogi.	106-110

Saking tabel 7 ing nginggil, nedahaken paraga-paraga ingkang saged dipuntandhingaken inggih menika (1) Ki Tumenggung Wiraguna kaliyan Ma Cun, (2) Rara Mendut kaliyan Ni Eng Tai, (3) Pranacitra kaliyan Nio Sam Pek, (4) Nyai Singabarong (biyungipun Pranacitra) kaliyan Biyungipun Sam Pek, (5) Jagung-Blendhung (baturipun Pranacitra) kaliyan An Tong-Djin Sim (baturipun Eng Tai).

Menawi paraga ingkang boten wonten tetandhinganipun, wonten ing cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* inggih menika: Patih Mas Prawirasekti utawi Patih Wirakanta, Nyai ajeng Wiraguna, Ki Tumenggung Prawiramantri, Jaka Pengasih, Kepala Bekel, sarta Ki Dogong. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat* inggih menika: bapa biyungipun Eng Tai, Hi Ja So, Kyai Guru, sarta Soe Kjoe. Paraga ingkang boten wonten tetandhinganipun menika ingkang nedahaken *warna lokal* saben cariyosipun.

5. Tetandhingan Latar Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Latar ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika inggih latar ingkang saged dipuntandhingaken inggih menika *latar swasana*. *Latar swasana* inggih menika swasana paraga saha swasana donyanipun paraga. *Latar swasana* nedahaken swasana lampahanipun cariyos, kados dene lingkungan, swasana manahipun paraga saha swasana kadadosan-kadadosan sanesipun. *Latar swasana* wonten panaliten menika dipunperang adhedhasar kadadosan-kadadosan cariyosipun. Langkung cetha saged dipuntingali wonten ing tabel ngandhap menika.

Tabel 8. Tabel Asil Tetandhingan *Latar Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Unsur Intrinsik <i>Latar</i>					
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>			<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>		
No.	<i>Latar Swasana</i>	No. <i>Data</i>	No.	<i>Latar Swasana</i>	No. <i>Data</i>
1	Swasana kadadosanipun nalika Rara Mendut kaliyan Pranacitra wiwit tresna dumugi saderengipun Pranacitra dados abdi ing katumenggungan.	1-5	1	Swasana kadadosanipun nalika Sam Pek kaliyan Eng Tai wiwit tresna wonten ing margi tumuju ing papan paguron.	17-18
2	Swasana kadadosanipun nalika Pranacitra dados abdi ing katumenggungan saha gesang sesarengan kaliyan Rara Mendut ing Kawiragunan.	6-14	2	Swasana kadadosanipun nalika Sam Pek kaliyan Eng Tai gesang sesarengan wonten ing papan paguron saha Sam Pek mangertos Eng Tai wanodya.	19-28
3	Swasana kadadosanipun Pranacitra kaliyan Rara Mendut pejah.	15-16	3	Swasana kadadosanipun Sam Pek kaliyan Eng Tai pejah.	29-30

Tabel 8 ing nginggil ngandharaken *latar* sawana ingkang wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. *Latar* swasana ingkang saged dipuntandhingaken dipunperang dados tigang bab ingkang jumbuh kaliyan kadadosanipun. Babagan ingkang sami inggih menika, swasana kadadosanipun nalika paraga utami wiwit tresna dumugi saderengipun gesang sesarengan, swasana kadadosanipun nalika paraga utami gesang sesarengan, saha swasana kadadosanipun paraga utami pejah.

Latar swasana ingkang beda, wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* inggih menika: kadadosanipun nalika Rara Mendut kaliyan Pranacitra wiwit tresna dumugi saderengipun Pranacitra dados abdi ing katumenggungan, kadadosanipun nalika Pranacitra dados abdi ing katumenggungan sarta gesang sesarengan kaliyan Rara Mendut, saha kadadosanipun Pranacitra kaliyan Rara Mendut pejah. Menawi wonten ing Novel *Katresnan Donja Akerat* inggih menika: kadadosanipun nalika wiwit tresna wonten ing margi tumuju ing papan paguron, kadadosanipun nalika Sam Pek kaliyan Eng Tai gesang sesarengan wonten ing papan paguron, saha kadadosanipun Sam Pek kaliyan Eng Tai pejah.

6. Akumulasi Babagan Ingkang Sami saha Bedanipun Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

Panaliten menika ngandharaken tetandhingan *struktural* mliginipun *tema*, *alur*, panggaraping paraga, saha *latar* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. Pramila, ing ngandhap menika badhe dipunandharaken *akumulasi* saking sami saha bedanipun babagan menika.

Tabel 9. Tabel Akumulasi Tetandhingan Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

No.	Unsur	Babagan ingkang Sami	Bedanipun	
			<i>Serat Pranatjitra Rara Mendut</i>	<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>
1	a. <i>Tema</i> Utami	Lestaring katresnan	Lulusing katresnan Pranacitra saha Rara Mendut ingkang cabar amargi wonten panguwaosipun Tumenggung Wiraguna. Lestaring katresnan menika dipuntedahaken kanthi kasetyanipun paraga utami ingkang rila pejah sesarengan saha nunggal ing setunggal luwang pasarean.	Lulusing katresnan Sam Pek saha Eng Tai ingkang cabar amargi wonten panguwaosipun tiyang sepuh. Lestaring katresnan menika dipuntedahaken kanthi kasetyanipun paraga utami ingkang rila pejah sesarengan saha kekalihipun nunggal ing setunggal luwang pasarean.
	b. <i>Tema</i> Tambahan	Pangudinipun paraga utami tumrap lulusing katresnan.	(1) Pangudinipun Rara Mendut mbudidaya nasibipun, (2) Pangudinipun Pranacitra suwita ing katumenggungan.	(1) Pangudinipun Eng Tai mbudidaya nasibipun, (2) Pangudinipun Sam Pek ndhatengi griyanipun Eng Tai.
2	Alur	Alur majeng, urutanipun: a. Pitepangan paraga. b. Wiwitanipun perkawis, paraga wanodya mbudidaya nasibipun. c. Perkawis saking tiyang sanes. d. Paraga utami boten saged ngudi katresnanipun malih. e. Pungkasaning <i>klimaks</i> .	Urutanipun alur: a. Pitepangan Tumenggung Wiraguna, Rara Mendut lajeng Pranacitra. b. Wiwitanipun perkawis Rara Mendut mbudidaya nasibipun saking Tumenggung Wiraguna. c. Perkawis saking Tumenggung Wiraguna. d. Tumenggung paring dhawuh nyepeng Pranacitra saha Rara Mendut. e. Pungkasanipun, Pranacitra dipunperjaya, Rara Mendut suduk salira.	Urutanipun alur: a. Pitepangan Eng Tai lajeng Sam Pek. b. Wiwitanipun perkawis Eng Tai mbudidaya nasibipun saking pranatanipun tiyang sepuh. c. Perkawis saking tiyang sepuh saha Ma Cun. d. Sam Pek gerah, Eng Tai tumut sisah. e. Pungkasanipun, Sam Pek pejah, Eng Tai manjing ing pasareanipun Sam Pek.

Tabel salajengipun, Tabel Akumulasi Tetandhingan Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

No.	Unsur	Babagan ingkang Sami	Bedanipun	
			<i>Serat Pranatjitra Rara Mendut</i>	<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>
3	Panggaraping Paraga	a. Tumenggung Wiraguna kaliyan Ma Cun (kasar, gampil duka). b. Rara Mendut kaliyan Eng Tai (ayu, setya, tekad kiyat). c. Pranacitra kaliyan Sam Pek (bagus, setya, netepi janji). d. Nyai Singabarong kaliyan Biyungipun Sam Pek (pangerten, welas asih). e. Djagung-Blendhung kaliyan An Tong-Jin Sim (ngestokaken dhawuh)	Ingkang wonten tetandhinganipun. a. Tumenggung Wiraguna (wibawa, tegel, remen ngaben jago, tekad kiyat, wicaksana, gumedhe). b. Rara Mendut (putri boyongan, putri tiyang sadean prada, pinter sadean, pasrah). c. Pranacitra (putra randha sugih, loma, remen ngaben jago, kendel, solah jatmika, pasrah). d. Nyai Singabarong (nyagahi kekajengan putra, paring pitutur). e. Djagung-Blendhung (pinter nglipur, setya) Ingkang boten wonten tetandhinganipun: a. Nyai Ajeng Wiraguna b. Patih Prawirasekti c. Tumenggung Prawiramantri d. Jaka Pengasih e. Kepala Bekel f. Kyai Dogong	Ingkang wonten tetandhinganipun. a. Ma Cun. b. Eng Tai (putri sodagar, sugih akal, ajrih kaliyan suksmanipun Sam Pek). c. Sam Pek (putra tiyang tani, kirang tanggap, nagih ubaya awujud suksma). d. Biyungipun Sam Pek e. An Tong-Jin Sim Ingkang boten wonten tetandhinganipun: a. Soe Kjo b. Bapanipun Eng Tai (Ni Ciuk Kong) c. Biyungipun Eng Tai (Ny. Ni Ciuk Kong) d. Hi Jaso e. Kyai Guru
4	Latar	<i>Latar swasana</i>	a. Swasana kadadosanipun wiwit tresna dumugi saderengipun Pranacitra dados abdi ing katumenggungan. b. Swasana gesang sesarengan ing katumenggungan. c. Swasana pejahipun Pranacitra saha Rara Mendut.	a. Swasana kadadosanipun Sam Pek-Eng Tai wiwit tresna dumugi saderengipun gesang sesarengan ing papan paguron. b. Swasana gesang sesarengan ing papan paguron. c. Swasana pejahipun Sam Pek saha Eng Tai.

Tabel 9 ing nginggil ngandharaken *akumulasi* babagan ingkang sami saha bedanipun *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* adhedhasar saking *tema*, *alur*, panggaraping paraga saha *latar*. Babagan ingkang sami antawisipun *tema* utami, sami-sami ngandharaken lestarining katresnan. *Tema* tambahan inggih menika pangudinipun paraga utami tumrap lulusing katresnan. Saking *alur*ipun, sami-sami ngandharaken *alur* majeng kanthi urutan pitepangan paraga utami, wiwitanipun perkawis paraga wanodya mbudidaya nasibipun, perkawis saking tiyang sanes, paraga utami boten saged ngudi kangge katresnanipun malih saha pungkasanipun inggih menika pejahipun paraga utami. Saking panggaraping paraga ingkang sami inggih Tumenggung Wiraguna kaliyan Ma Cun (kasar, gampil duka), Rara Mendut kaliyan Eng Tai (ayu, setya, tekad kiyat nggayuh kekajengan), Pranacitra kaliyan Sam Pek (bagus, setya, netepi janji), Nyai Singabarong kaliyan Biyungipun Sam Pek (pangerten, welas asih), Jagung-Blendhung kaliyan An Tong-Jin Sim (ngestokaken dhawuh). Saking *latar*ipun, inggih menika *latar* swasana.

Bedanipun wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, saking *tema* utami inggih menika lestarining katresnan Pranacitra saha Rara Mendut ingkang cabar amargi panguwaosipun Tumenggung Wiraguna. Tumenggung tegel merjaya Pranacitra, lajeng Rara Mendut ambelani kanthi suduk salira. Kekalihipun dipunsarekaken ing setunggal luwang. Saking *tema* tambahan: pangudinipun Rara Mendut mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening Tumenggung Wiraguna, pangudinipun Pranacitra suwita ing katumenggungan. Saking urutanipun *alur*

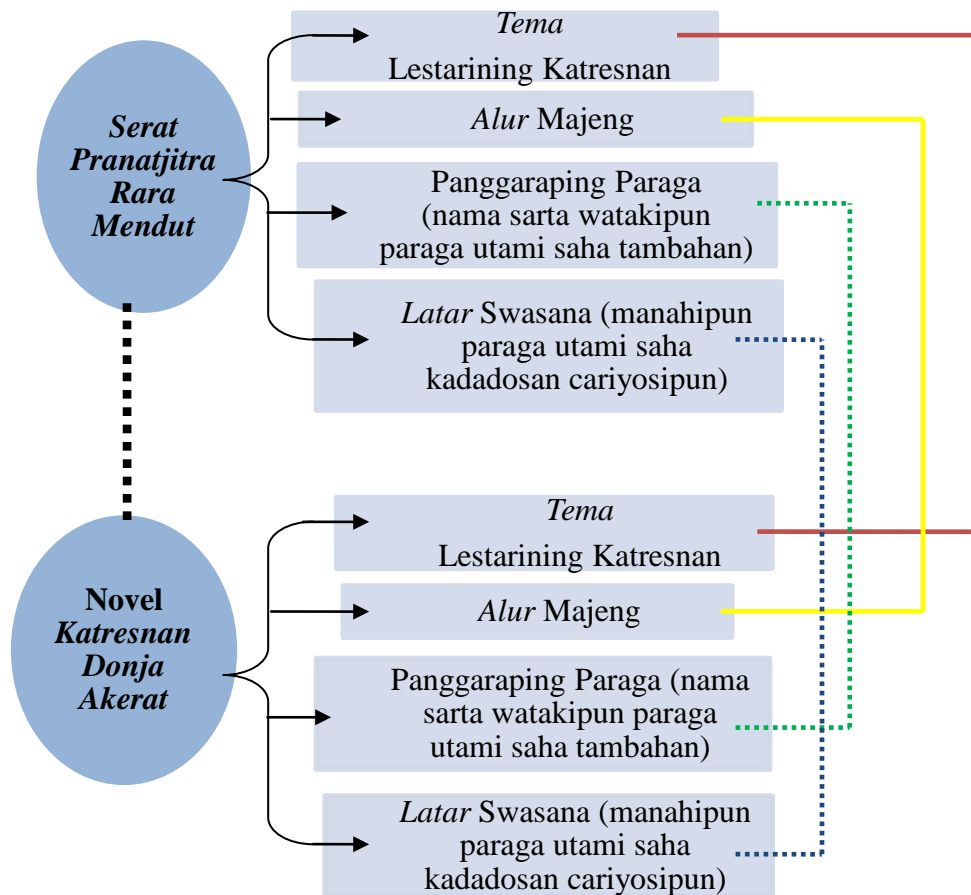
inggih menika pitepangan paraga utami (Tumenggung Wiraguna, Rara Mendut lajeng Pranacitra), wiwitanipun perkawis Rara Mendut mbudidaya nasibipun, perkawis saking Tumenggung Wiraguna, Tumenggung paring dhawuh nyepeng Pranacitra saha Rara Mendut. Pungkasanipun, Pranacitra dipunperjaya, Rara Mendut suduk salira. Saking panggaraping paraga ingkang wonten tetandhinganipun: Tumenggung Wiraguna (wibawa, tegel, remen ngaben jago, ageng kekajengan), Rara Mendut (putri boyongan, pinter sadean sarta sandiwara), Pranacitra (putra randha sugih, loma, remen ngaben jago, solah jatmika), Nyai Singabarong (nyagahi kekajengan putra, paring pitutur), Djagung-Blendhung (pinter nglipur, setya). Paraga ingkang boten wonten tetandhinganipun: Patih Prawirasekti, Tumenggung Prawiramantri, Jaka Pengasih, Kepala Bekel, saha Kyai Dogong. Saking *latar*ipun inggih menika *latar* swasana kadadosanipun paraga utami wiwit tresna dumugi saderengipun Pranacitra dados abdi ing katumenggungan, Pranacitra suwita ing katumenggungan saha gesang sesarengan kaliyan Rara Mendut, swasana pejahipun Pranacitra saha Rara Mendut.

Wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, *tema* utami inggih menika lestarining katresnan Sam Pek saha Eng Tai ingkang cabar amargi panguwaosipun tiyang sanes saha tiyang sepuh. *Tema* tambahan: pangudinipun Eng Tai mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening pranatanipun tiyang sepuh saha pangudinipun Sam Pek ndhatengi griyanipun Eng Tai. Urutanipun *alur*: Pitepangan Eng Tai lajeng Sam Pek, wiwitanipun perkawis Eng Tai mbudidaya nasibipun, perkawis saking tiyang sepuh saha Ma Cun, Sam Pek gerah Eng Tai

tumut sisah, pungkasanipun Sam Pek pejah lajeng Eng Tai manjing ing pasareanipun Sam Pek. Panggaraping paraga ingkang wonten tetandhinganipun: Ma Cun, Eng Tai (putri sodagar, sugih akal, ajrih kaliyan suksmanipun Sam Pek), Sam Pek (putra tiyang tani, kirang tanggap, jujur, nagih ubaya awujud suksma, biyungipun Sam Pek, An Tong-Jin Sim, ingkang boten wonten tetandhinganipun: Soe Kjoe, bapanipun Eng Tai (Ni Ciuk Kong), biyungipun Eng Tai (Ny. Ni Ciuk Kong), Hi Jaso, Kyai Guru. Saking *latar* inggih menika, swasana kadadosanipun paraga utami wiwit tresna dumugi saderengipun gesang sesarengan, swasana gesang sesarengan kaliyan tiyang kinasih, swasana pejahipun Sam Pek saha Eng Tai.

7. Tetandhingan *Struktur* (Tema saha Fakta Cariyos) Antawisipun *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat* .

Wonten ing babagan sastra, saged dipunpanggihaken karya sastra ingkang nedahaken babagan sami. Saminipun saged kelerasan amargi dipunjalari dening perkawis pagesangan ingkang nyata asipat *universal saha manusiawi*. Samenika sampun dipuntedahaken wonten ing karya sastra *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. Wonten ing nginggil sampun dipunandharaken sami saha bedanipun *unsur struktural* cariyos Pranacitra-Rara Mendut kaliyan Sam Pek-Eng Tai. Bedanipun kalih cariyos langkung ketingal, mliginipun panggaraping paraga saha *latar* swasana. Tetandhingan *struktural* ingkang langkung cetha dipunandharaken ing *bagan posisi* ngandhap menika:

Gambar 5. *Bagan Tetandhingan Struktural Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat*

Katrangan:

..... : tetandhingan *struktural* antawisipun cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan *Novel Katresnan Donja Akerat*.

—————> : perangan *struktur* wonten ing cariyos.

————— : tetandhingan *tema* ingkang kathah saminipun.

————— : tetandhingan *alur* ingkang kathah saminipun.

..... : tetandhingan panggaraping paraga ingkang kathah bedanipun.

..... : tetandhingan *latar swasana* ingkang kathah bedanipun.

Gambar 5 ing nginggil ngandharaken tetandhingan *unsur intrinsik* antawisipun cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. Kalih cariyos menika mijil saking kapitadosan masarakatipun sarta gadhah perkawis pagesangan kanthi *tema manusiawi*. Satemah wonten ing gambar, kalih cariyos menika nedahaken tetandhingan *struktural* ingkang samar.

Saking *unsur struktural*, gadhah *tema* utami ingkang sami inggih menika lestarining katresnan. Saking *tema* tambahan ugi gadhah babagan ingkang kathah saminipun inggih menika babagan ingkang wonten tetandhinganipun. Mekaten ugi *alur* kalih cariyos menika, *aluripun* cetha sami inggih menika *alur* majeng. Menawi saking panggaraping paraga saha *latar* kalih cariyos menika kathah bedanipun. Panggaraping paraga saha *latar* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* langkung kathah. Kajawi menika, ugi wonten bedanipun ing saben cariyos, katitik saking panggaraping paraga saha *latar* ingkang boten wonten tetandhinganipun. Panggaraping paraga ingkang sami saha beda mliginipun wonten ing nama sarta saperangan watak paraga utami saha paraga tambahanipun. Sami saha bedanipun *latar* swasana kaperang dados swasana kadadosanipun saha swasana manahipun paraga. *Latar* swasana menika kadadosan saking bab: kadadosanipun paraga utami wiwit tresna dumugi saderengipun gesang sesaregan, kadadosanipun nalika paraga utami gesang sesarengan saha kadadosanipun paraga utami pejah. Langkung cetha sami saha beda dipunandharaken wonten ing pirembaganipun.

B. Pirembagan

1. Tetandhingan *Tema Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

a. *Tema Utami*

1) Babagan ingkang Sami

Tema utami ingkang sami inggih menika lestarining katresnan. *Tema* menika sami-sami nyariosaken kasetyanipun paraga utami tumrap lulusing katresnan, nanging katresnanipun cabar amargi panguwaosipun tiyang sanes, lajeng kekalihipun pejah saha nunggal ing satunggal luwang pasarean. Saking *teori* ingkang sampun dipunandharaken saderengipun, *tema* saged dipuntingali saking perkawis-perkawis ingkang wonten ing sajroning cariyos. Perkawisipun inggih menika awujud pepalang saking tiyang sanes ingkang gadhah raos tresna dhateng paraga utami wanodya. Satemah, kalih paraga utami pejah amargi lulusing katresnan menika cabar saking panguwaosipun tiyang sanes.

2) Babagan ingkang Beda

Sanadyan tema utami menika sami, nanging wonten bedanipun. Bedanipun inggih menika perkawis saking tiyang sanes minangka pepalang katresnan. Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, Tumenggung Wiraguna ingkang dados pepalang ing salebeting katresnanipun Pranacitra kaliyan Rara Mendut. Tumenggung Wiraguna gadhah kuwaos ndadosaken selir tumrap boyonganipun ingkang nama Rara Mendut. Pramila, piyambakipun nyuwun idin kaliyan para selir sanesipun. Menika pethilanipun: “Inkang dadya woding tyasku iki, ija

paring-dalem bebojongan, amung botjah sidji kae, ija si Rara Mendut, mbok ijaa sun-karja selir, nanging selir kuwasa,....” (SP, 1956: 16, pupuh 44) (kd, no 1).

Pethilan ing nginggil ngandharaken ingkang dados kaendahaning manah Tumenggung Wiraguna inggih menika namung boyongan ingkang nama Rara Mendut. Piyambakipun ngajengaken Rara Mendut dados selir kuwaos. Ananging Rara Mendut boten nyagahi karsanipun Tumenggung, satemah Tumenggung Wiraguna paring paukuman bayar pajeg ingkang ancasipun supados Rara Mendut purun dipundadosaken selir. Salajengipun Rara Mendut kepangih kaliyan Pranacitra, kekalihipun sami tresna, nanging katresnan menika cabar amargi panguwaosipun Tumenggung Wiraguna ingkang nguwaosi Kawiragunan.

Pranacitra kaliyan Rara Mendut gesang sesarengan wonten ing Kawiragunan, kekalihipun tansah ngudi supados saged uwal sesarengan. Ananging kekalihipun boten saged uwal, amargi ing tlatah Kawiragunan kuwaosan dening Tumenggung Wiraguna ingkang gadhah abdi setya sarta selir ingkang boten wantun goroh. Menika pethilanipun:

Ki Tumenggung Wiraguna, duk mijarsa aturing para njai, angatirah netranipun .....
 Ki Tumenggung pangandikanira asru: “Golekana Pranatjitra, lan si asu Mendut Pathi. Kono uberesen sadaja, wong sawiragunan konen nggoleki, ngendi enggone ketemu, tjekelen karo pisan, ija padha bandanen aturna mring sun. (kd, no 1).

Pethilan ing nginggil nyariosaken Ki Tumenggung mireng saking para selir bilih Rara Mendut angobati Pranacitra (wonten ing *konteks* saderengipun). Tumenggung ingkang mireng pawarta menika lajeng duka sanget, ketingal saking netranipun ingkang nedahaken duka. Salajengipun Tumenggung Wiraguna ngawoni Rara Mendut saha paring dhawuh dhateng para abdi, Patih, saha sedaya

tiyang Kawiragunan madosi Pranacitra kaliyan Rara Mendut. Nalika kekalihipun kecepeng, Tumenggung Wiraguna merjaya Pranacitra. Pranacitra pasrah dipunperjaya Tumenggung kanthi nyebat namanipun Rara Mendut. Sumerep kadadosan menika, Rara Mendut nyusul pejah kanthi enggal suduk salira.

Menawi wonten novel *Katresnan Donja Akerat*, perkawis ing salebeting katresnanipun Sam Pek saha Eng Tai inggih menika cabaripun katresnan amargi panguwaosipun tiyang sepuh ingkang sampun macangaken Eng Tai kaliyan Ma Cun. Menika pethilanipun: "... Sing karseng jajah-rena, rinta pinatjangaken olih, lawan Ma Tjoen senapatine Sang Nata" (kd, no 4). Pethilan menika wonten ing wicantenanipun Sam Pek kaliyan Eng Tai. Miturut karsanipun bapa-biyung, Eng Tai dipunpacangaken kaliyan Ma Cun, Senapatinipun Sang Prabu. Ananging Eng Tai tresna namung dhateng Sam Pek mawon.

Saking perkawis menika, ndadosaken Sam Pek gerah amargi boten kiyat menggalihaken nasib katresnanipun. Dene, Eng Tai ugi tumut sisah. Pungkasaning cariyos, Sam Pek pejah amargi menggalihaken katresnanipun piyambak. Wonten ing *konteks* salajengipun, Eng Tai nyusul pejahipun Sam Pek sasampunipun ijab kaliyan Ma Cun. Pejahipun Eng Tai kanthi manjing ing salebeting pasareanipun Sam Pek.

b. Tema Tambahan

Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* gadhah *tema* tambahan ingkang nyengkuyung *tema* utami. Saking *teori* ingkang dipunandharaken saderengipun, *tema* tambahan sipatipun nyengkuyung *tema* utami. Pramila, sami saha bedanipun dipunandharaken ing ngandhap menika.

1) Babagan ingkang Sami

Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* gadhah *tema* tambahan ingkang sami inggih menika pangudinipun paraga utami tumrap lulusing katresnan. *Tema* lestarining katresnan menika dipunsengkuyung dening wontenipun pangudi saking paraga utami. Pangudinipun inggih menika, paraga utami wanodya mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening panguwaosipun tiyang sanes, satemah saged kepanggih priya kinasih sarta pangudinipun paraga utami priya ndhatengi wanodya kinashipun.

2) Babagan ingkang Beda

Bedanipun *tema* tambahan dipunandharaken wonten ing ngandhap menika:

a) Pangudinipun Paraga Utami Wanodya Mbudidaya Nasibipun.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, Rara Mendut mbudidaya nasibipun kanthi cara sadean eses, ingkang ancasipun boten ngestokaken kersanipun Tumenggung Wiraguna ingkang nguwaosi tlatah Kawiragunan ing kraton Mataram. Rara Mendut langkung milih mbayar pajeg mawi sadean eses, tinimbang dados seliripun Tumenggung Wiraguna. Menika pethilanipun:

Lamun kinarsan kinarja selir, sanget panuwun kula lenggana, naosaken pedjah gesange, sajekti kula lumuh, tan kedugi kula nglampahi, jen kawula pineksa, ngong pilalah lampus.” Njai Adjeng Wiraguna, duk mijarsa Ni Rara atureki, sanget ngunguning drija.

Andhawuhi pun Mendut turneki, pan sendika pinundhutan wadal, tigang rejat sadinane ..... (data no 2).

Pethilan ing nginggil ngandharaken Rara Mendut boten kersa dipundadosaken selir dening Tumenggung Wiraguna. Rara Mendut saestu boten purun, boten purun nglampahi, menawi dipunpeksa langkung milih pejah. Nyai

Ajeng ingkang mireng ngraos gumun sanget. Wonten *konteks* salajengipun, Tumenggung paring paukuman inggih menika bayar pajeg, amargi Rara Mendut wantun wangkal dhateng dhawuhipun. Pramila Rara mendut milih mbudidaya nasibipun piyambak kanthi cara sadean eses kangge bayar pajeg tigang reyal saben dintenipun. Awit saking menika, piyambakipun saged kepanggih priya kinasihipun inggih menika Pranacitra.

Wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, pranatanipun tiyang sepuh inggih menika mengkak Eng Tai ngangsu kawruh amargi ing jaman menika, dipunandharaken wanodya boten limrah ngangsu kawruh. Satemah Eng Tai mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening pranatanipun tiyang sepuh, kanthi cara ngajengaken ngangsu kawruh. Menika pethilanipun:

“Jen kepareng, koela gadhah panjoewoen, badhe kesah sinaoe dhateng kitha Hangtjoe.”.....

“Bapak, simbok, ing saderengipoen koela sampun nginten, jen panjoewoen koela poenika badhe ndjalari dhoemawahing dedoea. Ingkang makaten poenika boten dados poenapa, djer sajektosipoen koela namung nglahiraken saraosing manah, ingkang tansah toemanem ing dalem sanoebari.” (data no 5)

Pethilan ing nginggil ngandharaken panyuwunanipun Eng Tai badhe ngangsu kawruh ing kitha Hang Cu. Pramila piyambakipun nyuwun idin kaliyan tiyang sepuh, sanadyan mangertos panyuwunanipun ndadosaken dukaning tiyang sepuh. Eng Tai ngandharaken kekajenganipun kanthi saestu saking manahipun. Menika sampun dipunpenggalih ingkang sayektosipun. Amargi perkawis menika, Eng Tai kepanggih Sam Pek minangka priya kinasihipun.

b) Pangudinipun Paraga Utami Priya Tumrap Katresnanipun.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, pangudinipun Pranacitra inggih menika nyagahi panyuwunanipun Rara Mendut. Rara Mendut nyuwun tulung dhateng priya kinasihipun supados purun suwita ing katumenggungan. Menika pethilanipun: “Lamun Bagus sudi nampar kawlasasih, suwitaa Ki Tumenggung, tan ewed nggen-kula temon.” (data no 3). Pethilan menika ngandharaken panyuwunipun Rara Mendut supados Pranacitra purun suwita wonten ing katumenggungan, supados boten ewed anggenipun pepanggihan. Wonten *konteks* saderengipun, Rara mendut ngudarasa kawontenanipun. Wosipun supados Pranacitra gadhah raos welas asih saha katresnan kekalihipun saged tuwuh.

Wonten ing salajengipun, pangudinipun Pranacitra inggih menika suwita ing katumenggungan. Katitik saking rawuhipun Pranacitra wonten ing ngarsaning Tumenggung Wiraguna. Menika pethilanipun: “Pranatjitra manembah aris umatur: “Inggih kawula Djeng Kjai, kang sotah mastani ulun, Pranatjitra ingkang abdi, wismamba wastaning dhukoh.” (data no 3). Pethilan menika ngandharaken Pranacitra wonten ngarsaning Tumenggung kaliyan matur menawi piyambakipun sudi dados batur, Pranacitra ingkang abdi, ngandharaken griyanipun wonten ing dhukuh (Batakencang).

Wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, pangudinipun Sam Pek inggih menika nyagahi piwelingipun Eng Tai supados enggal ndhatengi griyanipun Eng Tai saperlu nglamar. Menika saking panyuwunanipun Eng Tai, saged dipuntingali saking pethilan menika: “Kang soepaya panggih rama-wibi, medhar drenging

batos, nglamar rinta dadya djodho tembe, nanging poma ajwa kongsi lami, enggal sira prapti, sowan wong-toewakoe.” (data no 6). Pethilan menika wosing supados Sam Pek kepanggih bapa-biyungipun Eng Tai, ngandharaken kekajengan batosipun kangge nglamar Eng Tai. Wonten ing *konteks* saderengipun, Eng Tai sampun ngandharaken wekdalipun. Pramila, Sam Pek kedah enggal sowan boten pareng lami.

Pangudnipun Sam Pek inggih menika ndhatengi griyanipun Eng Tai. Menika pethilanipun: “Dhoeh Eng Tai moega-moega, moedhari tjipta goeng kingkin, welasa mring raganingwang, tan lenggana anglegani, legawa soekeng galih, enggal matoer rama-ibu.” (data no 6). Pethilan menika ngandharaken Sam Pek sampun rawuh lajeng ngudarasa ngengingi agengipun katresnan kaliyan Eng Tai. Sam Pek boten pakewuh anggenipun ngalodangaken wekdal, supados Eng Tai gadhah raos welas asih dhateng raganipun. Sam Pek nyuwun Eng Tai supados matur bapa-biyungipun. Ananging wonten ing *konteks* salajengipun, Eng Tai ngudarasa bilih piyambakipun sampun kalamar amargi rawuhipun Sam Pek sampun lungse.

2. Tetandhingan Alur Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan

Novel *Katresnan Donja Akerat*.

a. Babagan ingkang Sami

Saking *teori* ingkang sampun dipunandharaken saderengipun, *Alur* wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* sami-sami *alur* majeng, amargi urutanipun urut saking wiwitan dumugi pungkasan.

Saminipun *Alur* dipuntedahaken wonten ing babagan ingkang ageng inggih menika urutanipun. Urutanipun inggih menika urutan wiwitan: pitepangan paraga utami. Urutan tengah: wiwitanipun perkawis paraga utami wanodya mbudidaya nasibipun, satemah saged kepanggih priya kinashipun, dumugi wontenipun perkawis saking tiyang sanes. *Klimaks*: nalika paraga utami boten saged ngudi lulusing katresnanipun. Pungkasan: nalika kalih paraga utami pejah.

b. Babagan ingkang Beda

Kajawi gadhah babagan ingkang sami, *alur* kalih cariyos menika ugi wonten bedanipun. Bedanipun dipunandharaken wonten ing urutan *alur* ngandhap menika:

1) Pitepangan Paraga Utami

Urutan wiwitan wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* inggih menika pitepangan paraga utami Tumenggung Wiraguna, Rara Mendut lajeng Pranacitra. Menika pethilanipun pitepangan paraga Tumenggung Wiraguna.

Ki Tumenggung Wiraguna nenggih, kang kinarja djedjering tjarita, Ki Tumenggung wibawane. Wantjinira wus sepuh, nanging dereng lungse ing kardi, sarira maksih rosa, kuwat ngembat lawung, maksih pupuk sariraja, ketingal sepuhira Djeng Kijai, kagege gutuk wadja. (data no 1)

Pethilan ing nginggil ngandharaken Tumenggung Wiraguna minangka pokokipun cariyos, dipunandharaken wibawanipun Tumenggung Wiraguna. Sampun wancinipun sepuh nanging taksih kiyat anggenipun makarti, badanipun taksih kiyat. Ketingal sepuh amargi waosipun ingkang sampun telas. Salajengipun pitepangan paraga Rara Mendut, menika pethilanipun:

Ingang dadya bebukaning kingkin, gandjaran-dalem wong bebojongan, saking Pathi duk bedhahe, wasta Ni Rara Mendut, asli saking tanah

Trebanggi, anake bakul Prada, ing Trebanggi dhusun, marmane wonten Santenan, pan pinundhut palara-lara ja maring, Adipati Pragola.(data no 1)

Pethilan menika ngandharaken paraga Rara Mendut saking andharaning Tumenggung Wiraguna. Rara Mendut ndadosaken Tumenggung kesengsem. Tumenggung remen pikantuk boyongan saking Pathi kanthi nama Rara Mendut. Wonten ing pethilan menika dipuntepangaken Rara Mendut minangka putri boyongan saking Pathi, saking dhusun Trebanggi, putrinipun bakul prada, dipunpendhet saking Adipati Pragola.

Salajengipun dipuntepangaken paraga Pranacitra, menika pethilanipun: “Singabarong wastaneki, darbe suta sawidji, prijawarnanira bagus, awasta Pranatjitra, djedjaka sigit ndjelanthir, dadya pandjang-kidunge para bijada.” (data no 1). Pethilan menika ngandharaken Pranacitra putra ontang-antingipun randha Singabarong. Pranacitra menika bagus dhedhegipun, tansah dados remenipun para wanodya.

Wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, pitepangan paraga utami inggih menika Eng Tai lajeng Sam Pek. Menika pethilanipun:

Manoengsa kang ngregemeng maoe katon terang, ja ikoe sawidjining wanodya kang soelistya ing warna, goewajana soemilak kaworan memanis anggemboeleng. Ramboete diore klangساه ing bokong, ana sing nglawer noetoepi pipine, nanging malah dadi rerengganing roepa kang pindha sesangka. (data no 6).

Pethilan ing nginggil ngandharaken saha nepangaken Eng Tai ingkang ayu. Pasuryanipun tansah padhang, ketingal manis, rikmanipun panjang, rikma ingkang nglawer dados rerengganing pasuryan. Salajengipun nepangaken Sam Pek ingkang gadhah pasuryan bagus. Menika pethilanipun: “Bareng wis rada tjedhak, tetela ing pandelenge, jen kang dienteni maoe djedjaka bagoes roepane.”

(data no 6). Pethilan menika ngandharaken nalika Eng Tai nengga kanca mlampah, ketingal jaka bagus pasuryanipun inggih menika Sam Pek.

2) **Wiwitanipun Perkawis, Paraga Utami Wanodya Mbudidaya Nasibipun.**

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, perkawis ingkang medal wiwitan inggih menika Rara Mendut mbudidaya nasibipun kanthi cara boten ngestokaken dhawuhipun Tumenggung Wiraguna amargi tekadipun boten purun dipundadosaken selir, nanging langkung milih bayar pajeg. Menika pethilanipun:

Lamun kinarsan kinarja selir, sanget panuwun kula lenggana, naosaken pedjah gesange, sajekti kula lumuh, tan kedugi kula nglampahi, jen kawula pineksa, ngong pilalah lampus.” Njai Adjeng Wiraguna, duk mijarsa Ni Rara atureki, sanget ngunguning drija. Andhawuhi pun Mendut turneki, pan sendika pinundhutan wadal, tigang rejat sadinane.... (data no 2).

Pethilan ing nginggil ngandharaken Rara Mendut boten purun dipundadosaken seliripun Tumenggung Wiraguna, malah langkung milih nyerahaken pejahipun. Kadadosan menika damel gumunipun Nyai Ajeng Wiraguna. Wonten ing *konteks* salajengipun, Tumenggung paring pilihan paukuman. Rara Mendut ngestokaken milih bayar pajeg tigang reyat saben dintenipun.

Wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, perkawis wiwitan ingkang medal inggih menika Eng Tai mbudidaya nasibipun saking pranatanipun tiyang sepuh (ingkang menggah wanodya ngangsu kawruh), kanthi cara ngandharaken ingkang saestu kekajenganipun ngangsu kawruh. Menika pethilanipun:

“Bapak, inggih koela noewoen sewoe, sanes sastra ingkang dados djalaran moerang tata, ananging dhedhasaring tekad. Jen dhedhasaripoen pantjen reged, sanadjan dipoenpoelasa ing pepaes, nanging meksa boten saged ngitjalaken tabetipun, ingkang poenika koela atoeri eklas ing penggalih,

pasrah ingkang koewasa, boten-botenipoen koela toemindak njimpang saking paoegeraning ngagesang. (data no 7)

Pethilan ing nginggil ngandharaken panyuwunanipun Eng Tai ngangsu kawruh. Piyambakipun ngandharaken kekajenganipun, kanthi tekad kiyat nyuwun idin dhateng tiyang sepuhipun. Paring janji boten tumindhak nyimpang saking adat pagesangan, pramila piyambakipun tansah gadhah tekad ingkang kiyat badhe ngangsu kawruh. Menika saestu saking penggalhipun.

3) Perkawis Saking Tiyang Sanes.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, perkawis salajengipun inggih menika saking Tumenggung Wiraguna ingkang mangertosi katresnanipun Pranacitra saha Rara Mendut. Menika pethilanipun:

Ki Tumenggung Wiraguna, duk mijarsa aturing para njai, angatirah netranipun .....
Kadekna nampik maring wang, akeh-akeh semaja awat lagi: mapag-tanggal anu-anu, ana kang kinarepan, njata bagus Pranatjitra karo aku, mulane sun-adjak seba, pi-api ngelu si andjing. (data no 3)

Pethilan ing nginggil nedahaken dukanipun Tumenggung Wiraguna nalika mireng saking para selir bilih Pranacitra saha Rara Mendut boten wonten ing Kawiragunan. Piyambakipun duka, ketinggal saking netranipun. Tumenggung mangertos kenging menapa Rara Mendut tansah nampik kekajenganipun. Amargi langkung milih Pranacitra ingkang bagus tinimbang piyambakipun. Dukanipun Tumenggung Wiraguna dados perkawis kangge Rara Mendut kaliyan Pranacitra.

Wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, sasampunipun Eng Tai ngangsu kawruh, piyambakipun kepanggih priya kinasih ingkang saestu dipuntresnani. Ananging, perkawis salajengipun inggih menika saking tiyang sepuhipun Eng Tai saha Ma Cun, ingkang sampun macangaken Eng Tai kaliyan

Ma Cun. Menika dipunjalari dening Sam Pek ingkang lungse rawuh, satemah Eng Tai sampun kalamar priya sanes. Menika pethilanipun:

Tita tiwas tanpa toewas, praptanta ari samangkin, dene laloe langkoeng lama, loengse keliwat ing wantji, pagene tan netepi, marang saodjaring woewoes, temah taman kedoeman, meroetjoet nora ngentjoki, krana rinta woes linamar ing prija ljan. (data no 8)

Pethilan menika dipunandharaken nalika Eng Tai saha Sam Pek wicantenan, ingkang ngandharaken sampun katetepaken dintenipun, nanging Sam Pek nembe rawuh. Menika langkung dangu, sampun kelangkung ing wancinipun. Eng Tai nginten bilih Sam Pek boten saged netepi ubaya, pramila boten saged dipunwujudaken kekajengan saderengipun, amargi Eng Tai sampun dipunlamar priya sanes.

4) Paraga Utami Boten Saged Ngudi Tumrap Lulusing Katresnan.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, sasampunipun Tumenggung mangertosi katresnanipun Pranacitra kaliyan Rara Mendut, kekalihipun boten saged ngudi tumrap katresnanipun malih, amargi Tumenggung paring dhawuh nyepeng Pranacitra kaliyan Rara Mendut. Menika pethilanipun: “Tekakena ija lelakon sadina, den-prajitna ing margi kang mangulon rolas, ingkang mangetan rolas.” “Kulup Ki Djaka Pengasih, sira sun-duta, mangalor angulati.” (data no 4). Pethilan menika ngandharaken Tumenggung paring dhawuh nyepeng Pranacitra saha Rara Mendut. Dhawuh pangembara dipuntindakaken wonten ing setunggal dinten mawon, kanthi nyebar tiyang kalih welas ing saben arah. Dhawuh menika ndadosaken Rara Mendut kaliyan Pranacitra kangelan anggenipun uwal saking Kawiragunan sarta boten saged ngudi malih. Kekalihipun kasil kecepeng dening para abdinipun Tumenggung wonten ing lepen Oya. Menika pethilanipun:

Rara Mendut mingseg-mingseg nangis: “Kadospundi kakang Pranatjitra, polah andika ing mangke, teka lampah kesusul, datan wande manggih bilai, jen adja meraua, tan ketjandhak wau, pajo ingandhemi kakang, pager bumi dening kothaking wong mati, luwang sawidji kakang.

Pethilan ing nginggil ngandharaken Rara Mendut sedhih saha kuciwa dumugi muwun nalika kecepeng. Kuciwanipun inggih menggalihaken langkung sae menawi boten nitih baita, boten kecepeng. Salajengipun piyambakipun namung pasrah kanthi nyebat katresnan sejatosipun pejah ing satunggal luwang.

Wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, sasampunipun Eng Tai sampun kalamar Ma Cun, manahipun Sam Pek sedhih, gerahipun boten saged dipunobati. Salajengipun Eng Tai ugi tumut sisah. Kekalihipun boten saged ngudi tumrap katresnanipun malih. Menika pethilanipun:

Nalikane Sam Pek ngroengoe wangsoelane Eng Tai, jen wis ketrotjoet kalamar ing wong lija, atine kaja tinebak ing mongtoena.

Wiwit ikoe Eng Tai saja soesah atine. Dene Sam Pek larane saja ngranoehi, wis langka banget bisane waras, wong toewane ora ngreti, apa kang dadi djalarane. (data no 9)

Pethilan ing nginggil ngandharaken sedhihipun Sam Pek sasampunipun mireng Eng Tai dipunlamar tiyang sanes. Eng Tai ugi langkung sisah penggalhipun. Gerahipun Sam Pek boten saged dipunobati, tiyang sepuhipun ugi boten mangertos jalaranipun. Gerah menika nedahaken paraga utami priya sampun pasrah, boten wonten pangudi malih.

5) Pungkasaning Cariyos

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, pungkasaning klimaks inggih menika sasampunipun Pranacitra saha Rara Mendut kecepeng, Pranacitra dipunperjaya dening Tumenggung Wiraguna, lajeng Rara Mendut suduk salira mawi curiga ingkang tumancap ing jaja priya kinashipun.

Nalika Pranacitra dipunbeta wonten ing ngarsanipun Tumenggung Wiraguna, Tumenggung merjaya Pranacitra. Sumerep kadadosan menika, Rara Mendut enggal nyusul pejah kanthi cara suduk salira mawi nrajangaken dhiri ing curiga. Menika pethilanipun:

Wiraguna wau anelasi, dhuwung dalem panimbal luk sanga, Empu Djigdja, tetanguhe, sinduk djadjanipun, murub muntjar ludiraneki. Pranatjitra glangsan, sambat Rara Mendut: “lah age sira nusula, sun-anteni ing Bangun Pangarib-arib, dhuh mirahe pun kakang.” Rara Mendut sareng aningali, Pranatjitra dennja kelosodan, kuthah ludira djadjane, ana ing ngarsanipun: Ki Tumenggung Wiraguneki, dhuwung maksih liniga, pan dereng tinuruh, Ni Rara Mendut agepah, saking nggandhok lumaju naradjang wani, mring dhuwung maksih pasang. (kd, no 6)

Pethilan menika ngandharaken Tumenggung Wiraguna merjaya Pranacitra mawi nyudukaken curiga Jigja luk sanga ing jajanipun Pranacitra. Pranacitra glangsan, sesambatan ngajengaken Rara Mendut supados enggal nyusul. Sumerep kadadosan menika, Rara Mendut lumayu saking gandhok nrajangaken badanipun ing curiga menika.

Wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, Sam Pek pejah amargi gerah. Wonten ing *konteks* salajengipun, Eng Tai nyusul pejah kanthi manjing ing pasareanipun Sam Pek. Menika pethilanipun:

Ora antara soewe Sam Pek ngeremake mripate, ambekane wis ora ana.
.....
Eng Tai kleboe marang loeweng teroes mandjero, maesane nangkeb maneh, poelih rapet kaja wingi-oeni ora ana tabete lemah kang mentas sathithik-thithika (data no 12).

Pethilan ing nginggil ngandharaken Sam Pek ingkang sampun pejah. Ananging Eng Tai boten enggal nyusul pejah, wonten *konteks* salajengipun dipunandharaken Eng Tai ijab kaliyan Ma Cun rumiyin. Salajengipun Eng Tai

sembahyang ing pasareanipun Sam Pek, ingkang ndadosaken siti pasareanipun Sam Pek sigar. Cara pejahipun Eng Tai wonten pethilan menika kanthi manjing wonten ing pasareanipun Sam Pek, lajeng maesanipun rapet malih boten wonten tilasipun.

3. Tetandhingan Panggaraping Paraga *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

a. Panggaraping Paraga Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*.

Saking *teori* ingkang dipunandharaken saderengipun, panggaraping paraga inggih menika paraga (utami, tambahan, *protagonis* saha *antagonis*) saha watakipun paraga. Watakipun paraga dipunandharaken langkung wiyar, pramila watakipun dipunperang adhedhasar saking *dimensi fisiologis, sosiologis, saha psikologis*. Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, ingkang kalebet paraga utami *protagonis* inggih menika Rara Mendut saha Pranacitra. Paraga utami *antagonis* inggih menika Tumenggung Wiraguna. Paraga tambahan *protagonis* inggih menika Nyai Singabarong, Blendhung saha Jagung, Nyai Ajeng Wiraguna, Patih Mas Prawirasekti, Tumenggung Prawiramantri. Paraga tambahan *antagonis* inggih menika Jaka Pengasih, Kepala Bekel, Ki Dogong. Wonten ing ngandhap menika dipunandharaken langkung wiyar watak paraga-paraganipun.

1) Ki Tumenggung Wiraguna

Tumenggung Wiraguna minangka paraga utami *antagonis*, amargi dados pepalang katresnanipun Pranacitra kaliyan Rara Mendut. Watak-watakipun dipunandharaken ing ngandhap menika:

a) Fisik

1) Sampun Sepuh Nanging Taksih Ketingal Enem

Slira Ki Tumenggung Wiraguna asring rapi. Sanadyan sampun sepuh, nanging taksih sregep ngrawat badanipun satemah taksih ketingal langkung enem. Slira ingkang sepuh namung ketingal saking waosipun. Waosipun taksih kalih ing nginggil kemawon (data no 2). Saged dipuntingali ing pethilan ngandhap menika:

(7) Wantjinira wus sepuh, nanging dereng lungse ing kardi, sarira maksih rosa, kuwat ngembat lawung, maksih pupuk sariraja, ketingale sepuhira Djeng Kijai, kagege gutuk wadja. (8) Telas sadaja mung kantun kalih, djuga sisih nginggil kewala. (SP, 1956: 8, pupuh 7-8) (kd, no 2).

Pethilan ing nginggil ngandharaken sliranipun Ki Tumenggung Wiraguna. Sanadyan sampun sepuh, nanging dereng kelangkung ing pakaryanipun. Sliranipun taksih kiyat, taksih kiyat mbeta tombak. Ki Tumenggung Wiraguna ketingal langkung sepuh amargi waosipun ingkang taksih kalih, namung wonten ing sisih nginggil mawon.

b) Watak Sosiologis

1) Wibawa, Ulet, sarta Tanggel Jawab

Tumenggung Wiraguna dipunandharaken dados tiyang ingkang watak *sosiologis*ipun wibawa, ulet, saha tanggel jawab nindakaken padamelan (data no 1). Pramila, piyambakipun dados kapitadosanipun Kanjeng Sinuhun Mataram. Menika pethilanipun:

(7) Ki Tumenggung Wiraguna nenggihi, kang kinarja djedjer tjarita, Ki Tumenggung wibawane, (8) Awiraga barkat prijaji, ngatingalaken barkah dalem Djeng Sinuhun, denja nggung ulah kamuktyan, dasar dadya kekasih dalem Sang Adji, Tumenggung Wiraguna. (9) Ki Tumenggung Wiraguna, sarwa-sarwi kabisane, tumandang sarwa rampung, barang karja gagah tan wigih (SP, 1956: 8, pupuh 7-9) (kd, no 1).

Pethilan ing nginggil ngandharaken wibawanipun Ki Tumenggung Wiraguna. Sliranipun gadhah *bakat* dados priyayi, ngetingalaken pangestunipun Kanjeng Sinuhun. Piyambakipun asring ngagengaken wibawa, kanthi cara ngolah kekiyatan. Pramila, dados kekasihipun Kanjeng Sinuhun. Ki Tumenggung Wiraguna sarwi tumandang rikat, menawi makarti tansah gagah boten rikuh.

2) Tegel

Watakipun Tumenggung Wiraguna ingkang salajengipun inggih menika tegel nalika mangertosi katresnanipun Rara Mendut kaliyan Pranacitra. Piyambakipun tegel milara Rara Mendut dumugi tatu (data 11). Menika pethilanipun, nalika Rara Mendut ing ngarsaning Ki Tumenggung Wiraguna.

Saking murubing tyas dening Rara Mendut, riwut tanpa ngutjap, sigra anjandhak tjemethi, pan ingikal-ikal kumitir neng asta. Gja pinupuh asru Ni Mbok Rara Mendut, tan bisa sesambat, sinabetan wanti-wanti, pedhot alisira andjungkel Ni Rara (SP, 1956: 131, pupuh 25-26), (kd, no 11).

Pethilan ing nginggil ngandharaken watakipun Ki Tumenggung Wiraguna ingkang tegel milara Rara Mendut. Saking dukanipun, Tumenggung mendhet cemethi kangge milara Rara Mendut. Amargi ngraos anyel ningali Rara Mendut mendel kemawon. Wonten ing pungkasan, Ki Tumenggung Wiraguna duka kaliyan Pranacitra saha Rara Mendut amargi uwal saking Kawiragunan. Tumenggung Wiraguna tegel merjaya Pranacitra (data no 12) kanthi nyudukaken curiganipun ing jajanipun Pranacitra.

c) Watak Psikologis

1) Kalangenanipun Ngaben Jago

Tumenggung Wiraguna gadhah watak *psikologis* ingkang gayut kaliyan kalangenanipun (*hobi*) inggih menika ngaben jago (data no 3). Awit saking

menika, para kawulanipun sedaya ugi remen ngaben jago, gemak, sarta kemiri.

Menika pethilanipun:

Ki Tumenggung kalangenane, ngaben sawung pujuh mjang dherekan, tan ana lijane maneh, marma kawulanipun, pan sedaja ngolah kemiri, angulig djago gemak, milala kelangkung, ageng alit pan mengkana, mjang kaume milu angolah kemiri, angingu djago gemak (SP, 1956: 9, pupuh 14) (kd, no 3).

Pethilan menika ngandharaken kalangenipun Ki Tumenggung Wiraguna inggih menika ngaben jago, boten wonten sanesipun malih. Kawulanipun sedaya tumut ngaben jago saha ngrawat jago gemak. Pramila langkung ngajeni, ageng saha alit tansah ngingah jago.

2) Tekad Kiyat Nggayuh Kekajenganipun

Watak *psikologis* sanesipun inggih menika gadhah tekad kiyat anggenipun ngajengaken Rara Mendut dados seliripun (data no 4). Menika pethilanipun:

Ingang dadya woding tyasku iki, ija paring-dalem bebojongan, amung botjah sidji kae, ija si Rara Mendut, mbok ijaa sun- karja selir, nanging selir kuwasa, angreh para selirku, mjang kabeh parekaningwang, karereha si Mendut sadaja sami, miwah kagunganingwang (kd, no 4).

Pethilan ing nginggil ngandharaken inggang dados wod ing salebeting kaendahaning manah namung setunggal, inggih menika boyongan Rara Mendut. Tumenggung ngajengaken Rara Mendut dados seliripun saha nyuwun tetimbangan kaliyan para selir sanes. Rara Mendut badhe dipundadosaken selir kuwaos, sedaya kagunganipun Tumenggung kaaturaken dhateng Rara Mendut.

Wonten ing salajengipun, Ki Tumenggung Wiraguna taksih gadhah kekajengan ndadosaken Rara Mendut selir. Pramila, piyambakipun mblenjani pranatanipun (data no 6) supados Rara Mendut kawratan saha purun dados

seliripun. Tumenggung Wiraguna tansah minggahaken pajeg nalika Rara Mendut saged nyagahi sapinten-pinten kersanipun Tumenggung.

3) Gampil Duka saha Kasar

Watak *psikologisipun* Tumenggung Wiraguna ingkang sanesipun inggih menika gampil duka saha kasar pangandikan (data no 5, 10) amargi Rara Mendut wantun wangkal dhateng karsanipun Tumenggung Wiraguna. Tumenggung Wiraguna ngendika kasar kanthi ngawoni Rara Mendut. Menika pethilnipun:

Asu tjeleng bebojongan Pathi, wani-wani anampik maring wang, sisember lewer ngelewer, ndadak nampik Tumenggung, si di-dhudhuh setan penjakit, kandhuhan: ngendi ana, wong nampik Tumenggung, kuwalik ngel-ingelira.... (SP, 1956: 20, pupuh 67) (kd, no 5).

Pethilan ing nginggil ngandharaken watakipun Tumenggung Wiraguna ingkang gampil duka, kanthi ngawoni Rara Mendut ingkang wantun wangkal dhateng karsanipun Tumenggung. Kasar pangandikanipun katitik nalika ngawoni Rara Mendut.

4) Wicaksana

Nalika Pranacitra rawuh saperlu ngabdi dhateng Tumenggung Wiraguna, Tumenggung mirsani solah bawanipun Pranacitra. Satemah piyambakipun remen kaliyan Pranacitra. Pramila, watakipun dados wicaksana inggih menika pangerten saha eman dhateng abdi enggal Pranacitra (data no 8, 9). Pengertenipun inggih menika ndadosaken Pranacitra abdi dalem Mantri, amargi solah bawa Pranacitra ingkang sae. Emanipun ketingal nalika Tumenggung paring dhawuh dhateng para abdi sanesipun supados ngestokaken dhawuh dhateng abdi enggal Pranacitra.

Wonten ing pungkasan, ketingal watakipun Tumenggung Wiraguna ingkang wicaksana inggih menika nyagahi kekajengan Pranacitra kaliyan Rara

Mendut inggih menika dipunsarekaken ing setunggal luwang. Menika pethilanipun: Ki Tumenggung angandika aris: “Ija bener Mas Patih turira, ijengsun miturut bae, kang dadya prajogamu.” “Inggih lamun pareng Kijai, pun Mendut Pranatjitra, tinunggelken pasarean, wong kalih dados saluwang...” (SP, 1956: 169, pupuh 95) (kd, no 13). Pethilan menika ngandharaken Tumenggung Wiraguna wicantenan kaliyan pathhipun. Piyambakipun sarujuk dening pamrayogi Patihipun. Patihipun matur bilih Pranacitra saha Rara Mendut supados tinunggalaken pasarean dados setunggal luwang.

5) Gumedhe

Wonten ing perkawis salajengipun, watak *psikologis* ingkang gayut kaliyan *moral* inggih menika gumedhe (data no 7). Nalika ngaben jago, Tumenggung Wiraguna ngawoni jagonipun Pranacitra saha bombongaken jagonipun piyambak. Menika pethilanipun: “Ngandika Ki Tumenggung: “Ngendi ana djago ala iku: linurugken ing kalangan den-etohi....” (SP, 1956: 57, pupuh 11) (data no 7). Pethilan menika ngandharaken Tumenggung Wiraguna nyebat jagonipun Pranacitra awon, supados enggal dipuntohi.

2) Rara Mendut

Rara Mendut inggih menika salah sawijining kenya saking Pathi ingkang dados boyongan dhateng Ki Tumenggung Wiraguna. Paraga menika dados paraga utami *protagonis*, watak-watakipun dipunandharaken ing ngandhap menika:

a) *Fisik: Pasuryanipun Ayu*

Saking andharan sliranipun, Rara Mendut gadhah pasuryan ingkang ayu saha luwes (data no 16). Menika pethilanipun:

Asengkang bapang panunggul sidji, inten bumi tinon gebjar-gebjar, awewida djenar aden, geganda amrik arum, netra ndjait nawang alindri, idep tumenggeng-wiyat, uwang njangkul-putung, alise nanggal sepisan, grana rungih kang pipi nduren sadjuring, lati manggis-karenget (SP, 1956: 25, pupuh 93).

Wadja tetesing warih aradin, anapak-palu pilinganira, anglunging gadhung djanggane, ati-ati angudhup, kaganthengan ing otot wilis, sesinoman mitjis-pandjrah, gemuh ing pambajun, widjang pamidhanganira, sarwa lurus kang asta nggendewa gadhing, djaridji mutjuk-tandjang (SP, 1956: 25, pupuh 94) (kd, no 16).

Pethilan ing nginggil nedahaken kaendahan fisikipun Rara Mendut, sedaya perangan badanipun dipunandharaken mawi ngginakaken candraning badan. Panunggul (driji tengah) saha badanipun dipunandharaken kanthi elok, gandanipun arum, waosipun rapet, pilinganipun rata, jangganipun panjang, alis, idhep, otot, rikma, saha astanipun sae sedaya.

b) Watak Sosiologis

(1) Status Sosial: Putri Boyongan

Saking *status sosial*ipun, Rara Mendut minangka putri boyongan saking Pathi, putrinipun tiyang sadean prada (data no 18). Menika pethilanipun: "... wong bebojongan, saking Pathi duk bedhahe, wasta Ni Rara Mendut, asli saking tanah Trebanggi, anake bakul Prada, ing Trebanggi dhusun, marmane wonten Santenan, pan pinundhut palara-lara ja maring, Adipati Pragola" (SP, 1956: 13, pupuh 33), (kd, no 18). Pethilan menika ngandharaken Rara Mendut dados boyongan saking Pathi ingkang sampun dipuntundukaken Mataram. Rara Mendut saking dhusun Trebanggi, putrinipun tiyang sadean prada. Piyambakipun dipunpendhet saking Adipati Pragola.

(2) Setya

Nalika gesang sesarengan kaliyan Pranacitra, kekalihipun pikantuk pepalang ingkang kathah. Rara Mendut kaliyan Pranacitra dipunpisah, pramila watak Rara Mendut inggih menika setya dhateng Pranacitra (data no 21, 22). Kasetyanipun inggih menika nengga Pranacitra mbeta piyambakipun sarta menawi pejah ngajengaken supados nunggal ing satunggal luwang pasarean. Kados dene pethilan ngandhap menika:

(29) Rara Mendut sesambat sadjroning kalbu: Kakang Pranatjitra, tumuli rebuten mami, kaja paran andika tjidra ngubaja (30). Jen satuhu nora tresna ing wakingsun, sokur ngong matia, saking tibaning gegitik, lamun asih kakang pulungen wakingwang. (31) Pager lempung dening kothaking wong lampus, luwang sidji kakang, wong loro ingkang ngleboni, donja ngakir ajwa pisah lan andika (SP, 1956: 131, pupuh29-31), (kd, no 22).

Saderengipun pethilan ing nginggil, dipunandharaken Rara Mendut ingkang dipunpala Tumenggung Wiraguna. Piyambakipun tansah setya nengga Pranacitra supados enggal mbeta uwal, ketingal saking sesambatipun ing sajroning kalbu inggih menika ngajengaken Pranacitra netepi janjinipun mbeta uwal sesarengan, lajeng piyambakipun ugi sesambatan nedahaken kasetyanipun inggih menika ngajengaken dipunsarekaken wonten ing satunggal luwang kaliyan Pranacitra. Kasetyan ingkang pungkasan inggih menika suduk salira kanthi nyusul pejahipun Pranacitra.

(3) Pasrah Dados Tawanan.

Rara Mendut kaliyan Pranacitra dados tawananipun Tumenggung Wiraguna sasampunipun uwal saking katumenggungan. Pramila nalika kekalihipun kecepeng wonten ing lepen Oya, watakipun Rara Mendut pasrah (data no 19) saking kawontenanipun. Menika pethilanipun:

“Kadospundi kakang Pranatjitra, polah andika ing mangke, teka lampah kesusul, datan wande manggih bilai, jen adja meraua, tan ketjandhak wau, pajo ingandhemi kakang, pager bumi dening kothaking wong mati, luwang sawidji kakang (SP, kaca 155, Pupuh 29) (kd, no 19).

Pethilan ing nginggil ngandharaken Rara Mendut boten mangertos menapa ingkang badhe dipunlampahi, amargi piyambakipun sampun kecepeng. Piyambakipun ugi kuciwa, bilih menawi boten nitih baita boten kecepeng mangke. Pramila, Rara Mendut pasrah kanthi ngendika kasetyanipun inggih menika nunggal luwang pasarean.

c) *Watak Psikologis*

(1) **Tekad Kiyat Anggenipun Nggayuh Kekajengan**

Watak *psikologis*ipun Rara Mendut inggih menika gadhah tekad kiyat mbudidaya nasibipun, amargi boten purun dipundadosaken selir dening Tumenggung Wiraguna (data no 14). Piyambakipun wantun ngawoni Tumenggung Wiraguna ing ngajengipun Nyai Ajeng Wiraguna saha langkung milih nyerahaken pejahipun tinimbang dipundadosaken selir. Menika pethilanipun:

Lamun kinarsan kinarja selir, sanget panuwun kula lenggana, naosaken pedjah gesange, sajekti kula lumuh, tan kedugi kula nglampahi, jen kawula pineksa, ngong pilalah lampus.” Njai Adjeng Wiraguna, duk mijara Ni Rara atureki, sanget ngunguning drija (kd, no 14).

Pethilan ing nginggil ngandharaken kekajenganipun Rara Mendut inggih menika sungkan dados seliripun Tumenggung Wiraguna. Piyambakipun langkung milih nyerahaken pejahipun menawi dipunpeksa. Awit saking menika, Nyai Ajeng Wiraguna ingkang mireng aturipun Rara Mendut dados gumun.

Rara Mendut gadhah tekad kiyat, inggih menika boten ewah anggenipun anggayuh kekajengan sadean eses wonten ing Prawiramantren (data no 15). Rara Mendut mbudidaya nasibipun kanthi sadean eses panjang ngginakaken tangsul sutra. Menika pethilanipun:

Inggih panuwun kula pan aming, mugi kalilana adhedhasar, neng wande Prawiramantren, lan kaping kalhipun, amba njuwun pawitan kedik, pan inggih mring paduka, sakarsanta asung.” Angling: “Kang sira adol apa.” Matur: “Eses padjang tangsul sutra inggih, manawi pepadjengan.” (SP, 1956: 23, pupuh 81) (kd, no 15).

Wonten ing pethilan wicantenan Rara Mendut kaliyan Nyai Ajeng ing nginggil, dipunandharaken Rara Mendut teteg milih bayar pajeg mawi cara sadean eses, sarta nyuwun pawitan kangge modhal. Nyai Ajeng ngendhika badhe sade menapa, lajeng Rara Mendut mangsuli badhe sadean eses tangsul sutra, menawi pepajengan.

Pungkasaning cariyos, Rara Mendut gadhah tekad kiyat njagi katresnanipun (data no 23). Nalika dados tawanan boten purun dipunbeta ing ngarsaning Tumenggung Wiraguna. Menika pethilanipun: “Datan purun mring ngarsane Ki Tumenggung, nadyan pinedjahan, inggih kawula-lampahi” (SP, 1956: 129, pupuh 9) (kd, no 23). Pethilan menika ngandharaken Rara Mendut boten purun dipunbeta wonten ngarsaning Tumenggung, sanadyan pejah badhe dipunlampahi. Wonten ing pethilan saderengipun, Rara Mendut langkung milih uwal kaliyan Pranacitra. Andharan menika nedahaken watakipun Rara Mendut ingkang gadhah tekad kiyat mbudidaya nasibipun uwal saking Tumenggung Wiraguna.

(2) Pinter

Watakipun Rara Mendut inggih menika pinter sadean. Piyambakipun sadean tegesanipun piyambak kangge narik kawigatosan (data 17). Menika pethilanipun: “Tegesan ngong kebes idu, jen den-udud ari Legi, pendhak Legi maksih enak, agurih kerasen ati.” (SP, 1956: 29, pupuh 19) (kd, no 17). Pethilan menika ngandharaken tegesanipun Rara Mendut menawi dipunudud wonten pasaran legi dumugi legi taksih eco.

Wonten ing salajengipun, watakipun Rara Mendut inggih menika pinter sandiwara (data no 20). Nalika wicantenan kaliyan Nyai Ajeng Wiraguna, Rara Mendut kersa dipundadosaken selir, nanging ingkang sejatosipun wonten penggalih namung Pranacitra kemawon.

3) Pranacitra

Paraga menika minangka paraga utami *protagonis*. Watak-watakipun dipunandharaken ing ngandhap menika:

a) *Fisik: Pasuryanipun Bagus*

Pranacitra dados putra ingkang dedheg saha pasuryanipun bagus (data no 26), satemah kathah tiyang ingkang kesengsem dhateng piyambakipun. Menika pethilanipun:

Prija warnanira bagus, awasta Pranatjitra (SP, 1956: 40, pupuh 2).
Wranda wlandjar prawan desa, keh samja ngunggah-ungah, marang bagus Pranatjitra, anake para patinggi, saudagar bakul-bakul, tan ana kinarepaken, marma sadaja parestri, samja dahat kasmaran maring Ki Djaka (SP, 1956: 40, pupuh 3) (kd, no 26).

Pethilan menika ngandharaken pasuryanipun Pranacitra ingkang bagus. Randha menapa prawan desa kathah ingkang nglamar Pranacitra. Ananging

sedaya boten dipuntampi. Putri para patinggi, sodagar, boten wonten ingkang dipunremeni, nanging sedaya sami kasmaran dhateng Pranacitra.

b) Watak Sosiologis

(1) Putranipun Randha Sugih

Pranacitra dados putra ontang-antingipun randha sugih (data no 27), menika pethilanipun: “Apan randhaning nangkoda, djuragan kelangkung sugih, asli saking Pangangsalan, Singabarong wastaneki, darbe suta sawidji, prija warnanira bagus, awasta Pranatjitra” (SP, 1956: 40, pupuh 2), (kd, no 27). Pethilan menika ngandharaken randha nangkoda, juragan ingkang kelangkung sugih, asli saking Pagangsalan, namanipun Nyai Singabarong. Nyai Singabarong gadhah putra setunggal ingkang pasuryanipun bagus, namanipun Pranacitra.

(2) Loma

Pranacitra gadhah sipat loma dhateng para tiyang kalebet ugi abdinipun Tumenggung (data no 30, 34). Menika pethilanipun, “Kula ndika aturaken Ki Tumenggung,” Setjapati anampani, sarwi ngunandikeng kalbu: belaba temen wong iki” (kd, no 30). Pethilan menika ngandharaken Secapati ingkang ngendika lomanipun Pranacitra. Amargi Pranacitra paring arta dhateng Secapati ingkang sampun biyantu mbeta wonten ing ngarsaning Tumenggung Wiraguna.

(3) Setya

Kasetyanipun Pranacitra dhateng Rara Mendut (data no 33), dipuntedahaken nalika Pranacitra ngabdi kaliyan Tumenggung Wiraguna. Sanadyan sampun dipuntampi dening Tumenggung Wiraguna, lair kaliyan batosipun namung Rara Mendut. Menika pethilanipun, “Nanging Pranatjitra

djroning ati, kang tansah kadulon, tan ljan amung Rara Mendut bae, ingkang muntel aneng kulungati, paliket kumanthil amedjeng djedjantung” (SP, kaca 98, Pupuh 33), (kd, no 33). Saderengipun pethilan menika, dipunandharaken Pranacitra sampun dipuntampi dening Tumenggung Wiraguna. Pethilan menika ngandharaken sajroning batosipun Pranacitra namung Rara Mendut mawon.

(4) Netepi Janji

Pranacitra ugi netepi ubaya kangge mbeta Rara Mendut uwal (data no 37). Menika pethilanipun: “Wus surup remeng ing margi, sineru lampahnja gupoh, prapta Wiragunan ing lelurung, andarung nut margi, ngubengi Wiragunan, kaping tri atepung-gelang” (kd, no 37). Pethilan menika ngandharaken ing wanci dalu, sanadyan ewed tansah netepi ubaya mbeta uwal Rara Mendut. Pranacitra anuju dhateng Kawiragunan, ngubengi Kawiragunan sinambi nyebar mantra sirep.

(5) Pasrah Dados Tawanan

Pranacitra kaliyan Rara Mendut dados tawananipun Tumenggung Wiraguna. Pramila, piyambakipun dados pasrah (data no 38) sasampunipun kecepeng saha dipuntali. Menika pethilanipun: “Pranatjitra mangke wus katali, lan Rara Mendut kawula-bekta.” (SP, 1956: 164, pupuh 75) (kd, no 38). Pethilan menika ngandharaken Pranacitra sampun katali saha pasrah, dene Rara Mendut dipunbeta, dipunaturaken Tumenggung Wiraguna.

c) Watak Psikologis

(1) Kalangenanipun Ngaben Jago

Pranacitra namung gadhah kalangenan ngrawat, ngingah saha ngaben jagonipun (data no 24). Sanadyan kathah ingkang nglamar piyambakipun,

nanging ingkang damel bingahing manah namung ngingah jago. Menika pethilanipun: “Datan kebuka ing manah, mah-emah alaki rabi, saweg karem gegambjakan, ambebungah ati-mami, remen angaben tandhing, dherekan pujuh mjang sawung” (kd, no 24). Pethilan menika ngandharaken boten kabikak manahipun Pranacitra anggenipun emah-emah, ingkang damel bingahing manah inggih menika namung nandhingaken jagonipun.

(2) Tekad Kiyat Angenipun Nggayuh Kekajenganipun

Pranacitra mireng pawarta bilih Tumenggung Wiramantri ngawontenaken kalangan paseban. Pramila, piyambakipun gadhah tekad kiyat nggayuh kekajengan ingkang ageng (data no 25) inggih menika tumut ngaben jago ing Kawiramantren sanadyan dipunpenggak biyungipun. Kekajengan menika dipunsuwun kanthi teguh, inggih menika wantun nyuwun idin, badhe sesrawungan kaliyan tiyang kathah saha boten badhe ngambali ngaben malih, namung sepisan menika. Menika pethilanipun:

Pranacitra aturira: “Inggih sapisan puniki, badhe medali kambengan: sawung mring Prawiramantri, punapa raosneki, ngabotohan ngaben sawung, sesrawungan ing kathah, lawan toh nglawan prijaji, tan andarung namung sapisan kewala.” (SP, 1956: 43, pupuh 19) (kd, no 25).

Pethilan menika ngandharaken ngendikanipun Pranacitra dhateng biyungipun. Namung sepisan menika badhe sawung ing Prawiramantri, sesrawungan tiyang kathah, anglawan toh-tohan kaliyan priyayi, namung sepisan.

(3) Pinter Sandiwara

Sasampunipun pepanggihan kaliyan Rara Mendut, watakipun Pranacitra inggih menika pinter sandiwara (data no 32). Sandiwaranipun kanthi nyuwun ngendika manis kaliyan Tumenggung Wiraguna, supados dados abdi, nanging

sejatosipun namung Rara Mendut mawon wonten manahipun. Menika pethilanipun, “Pranatjitra manembah aris umatur: “Inggih kawula Djeng Kjai, kang sota mastani ulun, Pranaatjitra ingkang abdi, wismamba wastaning dhukoh” (SP, kaca 89, Pupuh 19), (kd, no 32). Pethilan menika ngandharaken Pranacitra manembah kanthi manis, ngendika sudi dados batur, Pranacitra ingkang abdi, griyanipun namanipun dhukuh Batakencang. Nanging sejatosipun Rara Mendut ingkang ndadosaken piyambakipun rawuh ing katumenggungan.

(4) Kendel

Nalika jagonipun Pranacitra tandhing kaliyan jagonipun Tumenggung Wiraguna, Pranacitra kendel toh-tohan (data no 28). Menika pethilanipun: “He kendel toh rong atus, sugih rejat Pranaatjitra iku” (kd, no 28). Pethilan menika dipunandharaken dening ngendikanipun Tumenggung, bilih Pranacitra kendel toh kalih atus reyal, sugih arta Pranacitra menika.

Kajawi kendel toh-tohan, nalika gesang sesarengan kaliyan Rara Mendut, piyambakipun ugi kendel nedahaken katresnan (data no 36) inggih menika boten ajrih rawuh ing pondokipun Rara Mendut kangge pepasihan. Sanadyan tebih-caket badhe dipunrawuhi, sanadyan peteng, mlampah ing lepen Gajahwong ingkang banjir ugi badhe dipunlampahi. Menika dipunjalari amargi piyambakipun saestu tresna kaliyan Rara Mendut. Katresnan Pranacitra kaliyan Rara Mendut sampun dipundhasari tekad kiyat, satemah kedah dipuntindhakaken kanthi kendel.

(5) Solah Jatmika

Pranacitra gadhah solah jatmika (data no 35), satemah Tumenggung Wiraguna remen kaliyan Pranacitra. Menika pethilanipun, “Ki Tumenggung mjat

Pranatjitraneki, sihing tyas gumolong, dennja bagus djetmika solahe, pasemon ruruh amrijaji, arsa den-bakali, kaprijajenipun” (SP, kaca 96, Pupuh 20) (kd, no 35). Pethilan menika ngandharaken Pranacitra bagus pasuryanipun, solah bawa sopan, pasuryanipun nengsemaken, kados dene keturunan priyayi. Pramila, Tumenggung Wiraguna remen kaliyan Pranacitra piyambakipun ngraos asih kaliyan Pranacitra.

4) Nyai Singabarong

Paraga menika minangka paraga tambahan *protagonis*, dados biyungipun Pranacitra ingkang watakipun dipunandharaken ing ngandhap menika:

a) Watak Fisik: Nyai Singabarong inggih menika wanodya, katitik saking namanipun.

b) Watak Sosiologis

(1) Randha Sugih

Nyai Singabarong minangka randha saking nahkoda saha juragan sugih. Menika pethilanipun: “Apan randhaning nangkoda, djuragan kelangkung sugih, asli saking Pangangsalan, Singabarong wastaneki” (kd, no 41). Pethilan menika ngandharaken Nyai Singabarong randhanipun nahkoda sugih saking Pangangsalan.

(2) Pangerten saha Welas Asih.

Nalika mirsani putranipun nandhang sungkawa, Nyai Singabarong nedahaken watak pangerten (data no 39) inggih menika nyuwun pirsa dhateng putranipun menapa ingkang dados penggalhipun. Menika pethilanipun: “Njai Randha watjana: “Paran sira-djaluk kaki, awetjaa ajwa manggung tyas

sungkawa.” (kd, no 39). Pethilan menika ngandharaken Nyai Singabarong nyuwun pirsan menapa ingkang dipunsuwun, supados putranipun boten sungkawa.

Sanadyan boten rila putranipun tumut kalangenanipun priyayi, pramila Nyai Singabarong nedahaken watak welas ashipun inggih menika paring idin (data no 39). Menika pethilanipun: “Jata wau Njai Randha: Singabarong sih ing siwi: “Duh sutengong Pranatjitra, ija kulup sun-lilani, sapisan bae kaki....” (kd, no 39). Pethilan menika ngandharaken Nyai Singabarong welas asih, piyambakipun nglilani putranipun ngaben jago namung sepisan menika mawon.

(3) Nyagahi Kekajengan Putra

Watak *sosiologis*ipun Nyai Singabarong inggih menika nyagahi kekajengan putra, inggih menika nyagahi kekajenganipun Pranacitra badhe suwita ing katumenggungan (data no 42). Menika pethilanipun: “Ni Randha mbrebes mili: “Ija wus sakarepira, nanging sira ajwa goroh, lamun ngawula temenan, aneng Kawiragunan, ja sun wehi rejat satus ....” (kd, no 42). Pethilan menika ngandharaken Nyai Singabarong muwun sarta paring pangestu, nanging paring piweling dhateng putranipun supados boten goroh, saestu ngawula wonten Kawiragunan, Nyai Singabarong ugi paring arta.

c) Watak Psikologis: Wicaksana Paring Pitutur

Nyai Singabarong wicaksana paring pitutur supados Pranacitra boten bebotohan kemawon (data no 40), menika pethilanipun:

Aduh njawa putraningwang, kelinga sira kaki, jun kasukan ngabotohan kulup, ndjaluk uwang satus angris, akeh sira karemi, adja abotohan kulup, krana wong anom sira, abagus anjandang njampir, parek aneng ngarsane prijaji katah (SP, 1956: 42, pupuh 15), (kd, no 40).

Pethilan ing nginggil nedahaken piwelingipun Nyai Singabarong dhateng Pranacitra supados boten bebotohan kemawon amargi Pranacitra taksih enem, gadhah pasuryan bagus, caket kaliyan para priyayi.

5) Blendhung saha Jagung

Blendhung saha Jagung menika minangka paraga tambahan *protagonis*, ingkang dados abdinipun Pranacitra.

a) Watak Fisik: kalih paraga menika inggih paraga priya katitik saking namanipun.

b) Watak Sosiologis

(1) Setya

Watakipun Blendhung-Jagung inggih menika setya ngrencangi Pranacitra sasampunipun ngaben jago. Kados dene pethilan menika, “.... namung Bagus Pranatjitra ingkang maksih, lan bature Blendhung Djagung, djagongan kelawan djago.” (SP, kaca 68, Pupuh 100), (kd, no 45). Pethilan menika ngandharaken namung Pranacitra kaliyan kalih baturipun ing papan paseban.

(2) Ngestokaken Dhawuh

Paraga menika watakipun ngestokaken dhawuh dhateng bendharanipun inggih menika Nyai singabarong saha Pranacitra (no data 43, 44, 46). Ngestokaken dhawuhipun ketinggal nalika ngrencangi ngrawat jago dumugi tumut ngaben jago, nyuwun pirsa namanipun Rara Mendut, saha tumut nalika ngawula ing Kawiragunan. Kajawi menika ugi ngestokaken dhawuhipun Nyai Singobarong, inggih menika kedah jagi saha tumut wonten pundi kemawon Pranacitra tindhak.

c) Watak Psikologis: Pinter Paring Panglipur

Watak *psikologis*ipun Blendhung-Jagung inggih menika pinter paring panglipur (data no 47) dhateng Pranacitra nalika mlampah kondur, menika pethilanipun:

(136) Nulja umangkat mantuk, marang Batakentjang wismanipun, Pranatjitra pangandikanira aris: “Lah Blendhung Djagung sireki, anggegurita wong loro. (137) Ija turut delanggung, supaja kinarja namur wujung, brangtaningsun tan mendha sangsaja ndadi.” Sandika ingkang tinuduh, nulja ambalak lagon (SP, 1956: 73, pupuh 136-137), (kd, no 47).

Pethilan ing nginggil ngandharaken nalika Pranacitra kondur dhateng griyanipun Batakenceng, lajeng ngendika manis dhawuh kaliyan kalih baturipun supados anggegurit paring panglipur. Panglipuripun inggih menika ing turut margi, supados ical sedhihipun Pranacitra amargi kasmaran dhateng Rara Mendut, amargi asmaranipun boten kirang malah saya ndados. Baturipun nyekar Balabak kangge paring panglipur dhateng Pranacitra.

6) Nyai Ajeng Wiraguna

Nyai Ajeng Wiraguna minangka paraga tambahan *protagonis*, amargi watak-watakipun ingkang sae. Ing ngandhap menika dipunandharaken watak-watakipun.

a) Watak Fisik: Nyai Ajeng Wiraguna inggih menika wanodya ingkang dados garwanipun Tumenggung Wiraguna, katitik saking namanipun.

b) Watak Sosiologis

(1) Setya

Watakipun Nyai Ajeng Wiraguna inggih menika setya saha nyengkuyung kekajenganipun garwa ingkang rila menawi garwanipun gadhah selir, malah

paring pamrayogi dipundadosaken garwa padmi kemawon (data no 50). Sedaya kalawau supados Tumenggung saged gadhah putra, amargi Nyai Ajeng boten saged paring putra. Menika pethilanipun:

Njai Adjeng mesem matur aris: “kados leres ing pethek sampejan. Kula gih metek tjetheke, madep uritanipun, sawangane pan sarwa isi, kendo walitira, ula-ula munggul, abentet sesalangira, kadi datan inang dukun amastani, metek jen sugih anak (SP, 1956: 16, pupuh 47) (kd, no 50).

Pethilan ing nginggil ngandharaken Nyai Ajeng ingkang mesem ngendika manis. Kados leres ing pangintenipun Tumenggung, Nyai Ajeng ugi nginten, menawi dipuntingali, Rara Mendut menika sae saha bakal sugih putra. Sanadyan piyambakipun dados garwanipun Tumenggung Wiraguna, nanging tetep setya dhateng garwanipun nalika garwanipun badhe mendhet selir.

(2) Ngestokaken Dhawuh

Watak sanesipun inggih menika ngestokaken dhawuhipun garwa (data no 51), inggih menika dados dutanipun Tumenggung Wiraguna nalika Tumenggung Wiraguna ndhawuhi supados ngendika kaliyan Rara Mendut. Menika pethilanipun: “Jata kang dinuta wau prapti, sira Njai Adjeng Wiraguna, neng gandhok wetan pepanggeh, lawan Ni Rara Mendut....” (SP, 1956: 18, pupuh 54). Pethilan menika ngandharaken Nyai Ajeng Wiraguna ingkang dinuta, ndhatengi Rara Mendut ing gandhok wetan, ngaturaken menapa ingkang dados penggalhipun Tumenggung Wiraguna.

(3) Pangerten

Nyai Ajeng Wiraguna watakipun pangerten nalika garwanipun nandhang susah (data no 49). Menika pethilanipun: “Dhuh Djeng Kjai Tumenggung, punapa kang dadya wod galih, punapa angsal duka dalem Sang Sinuhun.” (SP,

1956: 14, pupuh 41) (kd, no 49). Pethilan menika ngandharaken Nyai Ajeng Wiraguna nyuwun pirsa dhateng Tumenggung Wiraguna, menapa ingkang dados penggalhipun Tumenggung ingkang ketingal nandhang duka.

Nyai Ajeng ugi pangerten kaliyan Rara Mendut (data no 52) inggih menika ngersakaken dados garwa padmi kemawon. Menika pethilanipun:

Owel manawi kinarja selir, datan wingwang lamun pinadmia, prajogi sinengkakake, anamaa Mas Aju, tunggil nama lan Djeng Kijai, sanadyan widjil sudra, warnanipun mungguh, pasemon wangun wibawa, datan pantes dadya seliring Bupati, pantes langening Nata (SP, 1956: 16, pupuh 47) (kd, no 50).

Pethilan ing nginggil nedahaken bilih Nyai Ajeng Wiraguna gadhah sipat ingkang sae, inggih menika nyagahi kekajengan garwanipun, pamanggihipun inggih menika eman menawi Rara Mendut namung dados selir, boten beda menawi dados garwa padmi, langkung sae kanthi nama Mas Ayu, sanadyan mijil saking kaum sudra, pasuryanipun bagus, wangun wibawane, boten pantes dados seliripun Bupati.

(4) Welas Asih

Watakipun Nyai Ajeng inggih welas asih (data no 53) nalika ningali Rara Mendut dipunpilara Tumenggung Wiraguna, menika pethilanipun: “Pan ketingal pun Mendut memelasipun, dennja pinilara, wong lola nandhang bilai.” Ki Tumenggung ngandika: “Ja tambanana.” (SP, 1956: 134, pupuh 50) (kd, no 53). Pethilan menika ngandharaken nalika Rara Mendut dipunpala Tumenggung Wiraguna, Nyai Ajeng ingkang mirsani dados welas asih kaliyan Rara Mendut. Pramila, piyambakipun ngemutaken Tumenggung supados boten milara malih. Lajeng Ki Tumenggung Wiraguna dhawuh supados Rara Mendut dipunobati.

c) Watak Psikologis: Bakti dhateng Garwanipun.

Watakipun Nyai Ajeng Wiraguna menika dipunandharaken dados garwa ingkang bakti dhateng garwanipun (data no 48), menika pethilanipun: “Njai Adjeng bakti ing laki, bodjo djedjaka-lara, salamine durung, ketiban saeler sada, nora tau karja wuwus wawan-runtik, tan nate rinengonan.” (SP, 1956: 14, pupuh 39) (kd, no 48). Pethilan menika ngandharaken Nyai Ajeng Wiraguna bakti dhateng garwanipun, Nyai Ajeng Wiraguna boten nate duka.

7) Patih Mas Prawirasekti

Paraga menika dados paraga tambahan *protagonis*. Watakipun kaandharaken ing ngandhap menika:

a) Watak Fisik: Patih Mas Prawirasekti inggih menika priya, katitik saking namanipun sarta dados asta tengenipun Tumenggung Wiraguna.

b) Watak Sosiologis:

(1) Ngestokaken Dhawuh

Paraga menika dados Pathipun Tumenggung Wiraguna ingkang gadhah watak ngestokaken dhawuh (data no 54, 55, 56). Patih Prawirasekti menika ingkang dados asta tengenipun Tumenggung Wiraguna, wonten pundi kemawon Tumenggung Wiraguna tindak, Patih tansah tumut. Patih Prawirasekti boten nate damel kuciwaning Tumenggung, satemah piyambakipun dados abdi kapitadosanipun Tumenggung Wiraguna. Wonten ing ngandhap menika pethilan watakipun Patih Prawirasekti inggih menika ngestokaken dhawuh nalika wonten ing papan botohan.

(22) Heh Wirakanta uwus, kepjakena pra botoh sedarum, sapa ingkang angiloni djago-mami, kang ngiloni djagonipun, si Pranatjitra ing kono.”

(23) Mas Patih undhang gupuh: timbalane Kijai Tumenggung: “Sinten ingkang sami purun kinen nempil, pangadjeng toh kalih atus, kedjawi djaban djon-adjon.” (SP, 1956: 59, pupuh 22-23) (kd, no 55).

Wonten ing saderengipun pethilan menika, nedahaken jagonipun Pranacitra saged narik kawigatosan Tumenggung. Satemah Tumenggung paring dhawuh dhateng Mas Patih, madosi tiyang kangge nempil bebotohan kangge nyempil Tumenggung utawi Pranacitra. Mas Patih ngestokaken dhawuh kanthi nimbali ingkang kersa nyempil bebotohan.

(2) Tanggel Jawab

Wonten ing pungkasaning cariyos, Patih Prawirasekti nedahaken tanggel jawab dhateng pakaryanipun (data no 57) inggih menika nyepeng Pranacitra kaliyan Rara Mendut. Menika pethilanipun:

Nalika lamun Pranatjitra kalih: Rara Mendut, Mas Patih angutjap: “Lo lo mata-mata kapen, gadjeg ja uga tuhu, Rara Mendut Pranatjitreki, mrau jun nabrang Oja, wus neng iring kidul, paran ija mjang dudua.” Kantjanira sami matur: “Inggih inggih, jektos pun Pranatjitra (kd, no 57).

Pethilan ing nginggil ngandharaken nalika Patih Prawirasekti manggihaken Pranacitra kaliyan Rara Mendut, lajeng matur kaliyan kancanipun ingkang ningali Pranacitra kaliyan Rara Mendut wonten ing baita, nyabrang lepen Oya. Wonten *konteks* salajengipun, Patih Prawirasekti saged mbeta Pranacitra kaliyan Rara Mendut ing ngarsaning Tumenggung Wiraguna.

8) Tumenggung Prawiramantri

Paraga menika dados paraga tambahan *protagonis*, watakipun kaandharaken ing ngandhap menika:

a) Watak Fisik: Langkung Ketingal Enem Tinimbang Rayinipun.

Paraga menika dipunandharaken langkung ketingal enem tinimbang rayinipun, nanging kalah kuwasa kaliyan rayinipun (data no 59), namung dados asta kiwanipun Raja. Menika pethilanipun:

(87) Sira Djeng Kjai Tumenggung, Prawiramantri anenggih, apan sadereke-tuwa, Tumenggung Wiraguneki, sami Wedana Keparak, kaot kekasih kang raji. (88) Kekasih-dalem Sinuhun, Tumenggung Wiraguneki, kinarja Patih-Djronira, kang tadhah karsaning Adji, Tengene Ki Wiraguna, Kiwane Prawiramantri. (89) Pepantaran sepuhipun, sawange sepuh kang raji, kaot wadja wus keh romping, lawan uwane wus putih, kang raka maksih gumrapjak. (SP, 1956: 38 pupuh 87-89), (kd, no 59).

Pethilan menika ngandharaken Ki Tumenggung Wiramantri, sederek sepuhipun Tumenggung Wiraguna, sami dados abdi dalem Kraton, kekasihipun Raja. Ananging Ki Tumenggung Wiraguna ingkang langkung pikantuk karsaning Sang Aji, minangka asta tengenipun Raja, menawi asta kiwanipun inggih menika Ki Tumenggung Wiramantri. Sepuhipun sepantaran, menawi dipunsawang sepuh rayinipun, amargi waos ingkang sampun telas, uwan ugi sampun kathah, menawi rakanipun taksih utuh waos saha langkung ketingal enem tinimbang rayinipun.

b) Watak Psikologis

Paraga menika minangka paraga tambahan *protagonis*, watakipun remen ngaben jago (data no 58), pramila piyambakipun ngawontenaken papan kalangan ngaben jago. Menika pethilanipun: “kalangan ing Tumenggungan, Ki Tumenggung Wiramantri, angedekaken kalangan: sawung neng paseban ndjawi” (kd, no 58). Pethilan menika ngandharaken, Ki Tumenggung Prawiramantri ing katumenggungan, ngawontenaken sawung wonten ing papan paseban njawi.

9) Jaka Pengasih

Paraga menika minangka paraga tambahan *antagonis*.

a) Watak *Sosiologis*

(1) Putra Angkat Tumenggung Wiraguna

Paraga menika dados putranipun Tumenggung Wiramantri ingkang dipunangkat putra dening Tumenggung Wiraguna (data no 60), menika pethilanipun: “Djaka Pangasih punika, putranira Tumenggung Wiramantri, nanging wus pinundhut sunu, marang Ki Wiraguna” (SP, 1956: 118, pupuh 12), (kd, no 60). Pethilan menika ngandharaken Jaka Pengasih minangka putranipun Tumenggung Wiramantri, nanging sampun dipunpendhet putra dening Ki Tumenggung Wiraguna.

(2) Ambelani Bapanipun

Jaka Pengasih ugi tumut ngawoni Pranacitra amargi boten remen nalika Rara Mendut uwal kaliyan Pranacitra. Piyambakipun ambelani bapanipun (data no 61), satemah tumut madosi Pranacitra kaliyan Rara Mendut. Menika pethilanipun: “Bijungira si Rara Mendut kang minggat, rangkat den iwat dening: andjing Pranatjitra, wong patut dipepurak, sira kulup sun kantheni, ija wong rolas, ngalor lakon saari” (SP, 1956: 147, pupuh 36), (kd, no 61). Pethilan menika ngandharaken ngendikanipun Jaka Pengasih ngawoni Pranacitra amargi mbeta Rara Mendut. Piyambakipun ngestokaken tumut kaliyan tiyang kalih welas madosi wonten ing wekdal setunggal dinten.

10) KepalaBekel

Paraga menika dados paraga tambahan *antagonis*.

a) Watak Sosiologis: Boten Setya Dhateng Tumenggung Wiraguna

Kepala Bekel minangka abdinipun Tumenggung Wiraguna nanging wantun ngumpetaken Rara Mendut kaliyan Pranacitra. Pramila, watakipun boten setya kaliyan Tumenggung ingkang wantun ngumpetaken Rara Mendut kaliyan Pranacitra (data no 63). Menika pethilanipun:

Ana kang tutur uninga: “Djege mawon mriku mring nggjanireki: Lurah Nandhon angslupipun.” Nulja pra panakawan, asru tanja marang sira Lurah Nandhu: “Ngriki wonten Pranatjitra.” Nauri: “Tan wonten ngriki” (SP, 1956: 126, pupuh 67), (kd, no 63).

Pethilan menika ngandharaken wonten ingkang ngendika bilih Pranacitra kaliyan Rara Mendut wonten ing sajroning griya kepala Bekel. Nalika Punakawan nyuwun pirsu, lurah nandhon boten ngakoni. *Konteks* salajengipun, para punakawan boten pitados, lajeng anggeledhah dalemipun kepala Bekel. Nalika lawangipun kabikak, wonten Pranacitra kaliyan Rara Mendut.

b) Watak Psikologis: Kagodha Arta

Watakipun kepala bekel inggih menika boten gadhah kapribaden. Piyambakipun boten saged nindakaken pakaryanipun amargi kagodha arta saking Pranacitra (data no 62). Sanadyan abdi Tumenggung Wiraguna, ananging wantun ngumpetaken Rara Mendut kaliyan Pranacitra. Menika pethilanipun:

(48) Pranatjitra aris modjar: “Lah punika Kjai kula ngaturi, jatra patumbasing kampuh, pan kawan rejat wetah, kula-reren grija ndika datan dangu.” Lurah Panandhon agepah, anampi sarwi angling. (49) “Dhuh inggih sakarsa-ndika, adjedjampi wonten ing wisma, kula aneng ing djawi kewala tunggu.” (SP, 1956: 123, pupuh 48-49) (kd, no 62).

Pethilan ing nginggil ngandharaken Pranacitra ngendika manis, piyambakipun paring arta kangge tumbas kampuh, arta menika sekawan reyal, badhe leren wonten ing griya menika boten dangu. Lurah Panandhon nampi

kanthi pasuryan ingkang bingah. Lurah menika nengga wonten ing ngajeng saha ngersakaken Pranacitra kaliyan Rara Mendut manjing ing griyanipun.

11) Ki Dogong

Paraga menika minangka paraga tambahan *antagonis*.

a) Watak *Psikologis*: Boten Teteg Nindakaken Pakaryanipun.

Ki Dogong inggih menika tiyang ingkang nglampahaken baita alit. Watakipun kirang gadhah pangalaman saha boten teteg (data no 64). Nalika Pranacitra nyuwun tulung supados nyabrangaken baita, piyambakipun malah ngambali baitanipun tumuju ing pinggir malih. Amargi wonten *konteks* saderengipun, nedahaken piyambakipun namung nggatosaken Rara Mendut mawon. Satemah, boten saged nguwaosi ombak. Menika pethilanipun:

Pranacitra modjar: “Prije iki prapteng kidul binalekken tengah, paran ta iki wadine.” Ki Dogong lon sumaur: “Pan kasempjok ombaking warih, wus minggir wangsul larap-larap lampahipun. Marma praune kinarja: wongsal-wangsul Ki Dogong karepireki (SP, 1956: 154, pupuh 22), (kd, no 64).

Pethilan ing nginggil ngandharaken Ki Dogong kirang pangalaman anggenipun nglampahaken baita, piyambakipun boten saged nguwaosi ombak ingkang ngampyuh baita. Nalika Pranacitra nyuwun pirsu: kadospundi badhe mangidul malah wangsul malih ing tengah. Ki Dogong mangsuli, menika kasampyuh dening ombak, sampun minggir ananging wangsul malih.

b. Panggaraping Paraga Wonten ing Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Saking *teori* ingkang dipunandharaken saderengipun, panggaraping paraga wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat* ugi dipunperang dados paraga utami,

tambahan, *protagonis* saha *antagonis*. Watakipun paraga ugi adhedhasar saking *dimensi fisiologis, sosiologis, saha psikologis*. Paaraganipun inggih menika, paraga utami *protagonis*: Ni Eng Tai saha Nio Sam Pek. Paraga tambahan *antagonis*: Ma Tjoen, paraga tambahan *protagonis*: biyungipun Sam Pek, bapanipun Eng Tai (Ni Ciuk Kong), biyungipun Eng Tai (Ni Ciuk Kong), Hi Jaso (seduluripun Eng Tai), Kyai Guru, An Tong saha Djin Sim (baturipun Eng Tai), Soe Kjoen. Watakipun paraga dipunandharaken ing ngandhap menika.

1) Eng Tai

Paraga menika dados paraga utami *protagonis*.

a) *Fisik: Pasuryan Ayu*

Paraga menika pinunjul ing pasuryan, taksih ketingal ayu sanadyan sampun memba dados priya (data no 72), pramila dipunandharaken kanthi candraning badan kangge ngendahaken Eng Tai. Eng Tai saged ndadosaken para tiyang ingkang ningali kesengsem. Menika pethilanipun.

Eng Tai pantjen pinoendjol ing roepa, ajoe manis loewes merak ati, saentara-entarane anane moeng patoet. Manganggo satjek-tjeke malah salah endah, pantjen soelistya ing warna, satandang-tandoeke moeng ngresepake, akeh wong kang padha kepentjoet. Sanadyan saiki manganggo tjara lanang, meksa ora njoeremake kekoewoenge, pinoendjoeling roepa isih katon ngalela. Polatane tadjem, djatmika ing boedi, iroenge mbangir ngroengih kaja winangoen, koelite nandhes koening nemoe giring, bisa gawe koewoering pandeleng, mripate lijep lindri andamar kanginan. (Novel *KDA*, 1928: 13) (kd, no 72).

Pethilan menika ngandharaken Eng Tai saestu pinunjul ing pasuryan, ayu, manis, luwes, samubarang ingkang diagem namung ketingal patut, saestu sulistya (ayu sanget) ing pasuryan, solah bawanipun ugi namung nengsemaken, kathah tiyang ingkang sami kesengsem. Sanadyan ngangge cara kakung, pinunjuling

pasuryan taksih ketingal. Polatanipun landhep, jatmika ing budi, graina mbangir, kulit nemu giring, netranipun damar kanginan.

b) Watak *Sosiologis*

(1) Putrinipun Sodagar Sugih

*Status sosial*ipun, Eng Tai minangka putri ontang-anting saking sodagar sugih (data no 68). Menika pethilanipun: “Eng Tai ikoe botjah ontang-anting, anake wong sugih” (kd, no 68). Pethilan menika ngandharaken Eng Tai putri ontang-anting, putrinipun tiyang sugih.

(2) Grapyak

Nalika kepanggih Sam Pek, piyambakipun grapyak (data no 74), nembe sepisanan kepanggih lajeng ngajak salaman. Menika pethilanipun: “Eng Tai sadjak soemanak, lagi ketemoe sepisan ikoe bandjoer ngadjak salaman” (kd, no 74). Pethilan menika ngandharaken Eng Tai grapyak sumanak, taksih kepanggih sepisanan enggal ngajak salaman.

(3) Setya

Eng Tai ugi gadhah watak setya dhateng Sam Pek (data no 80). Menika dipunandharaken saking ngendikanipun Su Kyu. “Wah, memelas sanget pijambakipoen, koela goemoen dene semanten katresnanipoen dhateng Sam Pek, kados barang ingkang sampoen ngojod, roemasoek ing baloeng soengsoem” (kd, no 80). Pethilan menika dipunandharaken dening Su Kyu ingkang mireng kersanipun Eng Tai nyusul Sam Pek pejah. Katresnanipun Eng Tai dhateng Sam Pek sampun ngoyod.

(4) Netepi Ubaya

Sasampunipun Sam Pek pejah, lajeng suksmanipun Sam Pek rawuh saha nagih janji. Awit saking menika, Eng Tai netepi janjinipun (data no 82) nyusul pejahipun Sam Pek. Menika pethilanipun: “Dhoeh, Sam Pek, tekakoe ing kene mesthine kowe ora kesamaran. Kang ikoe, Sam Pek, jen sanjata katresnanmoe marang akoe lair-batin, oega adja soewe-soewe, enggal endang kaprije, akoe moeng sumarah sakarepmoe” (kd, no 82). Pethilan menika ngandharaken Eng Tai ingkang sampun rawuh ing pasareanipun Sam Pek. Piyambakipun nyuwun kaliyan suksmanipun Sam Pek kanthi pasrah supados saged nyusul enggal pejah.

c) Watak Psikologis

(1) Tekad Kiyat Nggayuh Kekajenganipun

Watak *psikologis*ipun inggih menika gadhah tekad kiyat anggenipun nggayuh kekajengan tumrap majengipun jaman (data no 67), inggih menika menggalihaken status priya kaliyan wanodya ingkang sejatosipun kedah sami. Menika pethilanipun:

“Jen takgagas-gagas, ...” wedharing pangoenandikane wanodya maoe, “satemene lanang lan wadon ikoe ora ana bedane. Anggone tinitahake, ora pinantji koedoe beda, balik minangka tetimbangan. Mangka lagi kena diarani tetimbangan, manawa ora botsih, kang gawe pandjomplanging tradjoene lanang wadon. Hem ... tjeta banget, toemrapping pangoedi marang madjoening djaman, lanang-wadon padha bae, kabeh-kabeh dadi sagolonganing titah, kang winadjibake mikir kasampoernaning donja saisine. (Novel *KDA*, 1928: 4), (data no 67).

Pethilan menika ngandharaken Eng Tai tansah menggalih, priya saha wanodya boten wonten bedanipun. Anggenipun tinitahaken boten kedah beda, ingkang dados tetimbangan prayoginipun boten botsih, jomplang antawisipun kakung saha estri. Cetha sanget tumrap pangudi kangge majengipun jaman,

kakung saha estri sami mawon, sedaya dados titah ingkang kedah dipunpenggalih kangge kasampurnaning donya.

Eng Tai gadhah tekad kiyad, amargi kekajenganipun ingkang ageng (data no 69) kangge ngangsu kawruh. Menika dipuntedahaken kanthi caranipun ndayani tiyang sepuh. Eng Tai paring janji bilih piyambakipun boten badhe murang tata, eklas ing penggalih, pasrah ing kuwaos saha boten tumindhak nyimpang saking paugeran pagesangan. Tekad kiyat salajengipun inggih menika saged ndayani tiyang sepuh ingkang pungkasanipun paring idin kaliyan Eng Tai anggenipun ngangsu kawruh (data no 70). Tekadipun Eng Tai boten wonten pepalangipun, boten saged dipunlipur kaliyan inten berliyan.

Eng tai ugi gadhah tekad kiyat (data no 73) kangge nggayuh kekajenganipun, inggih menika ngangsu kawruh ing jaman ingkang nganut pamanggih wanodya boten limrah ngangsu kawruh. Menika pethilanipun:

Gegajoeane Eng Tai ikoe loehoer, ewadene toemrapping djaman samana, panemoe kang kaja mangkono ikoe diarani ora loemrah, akeh wong ngarani doedoe patrapping wadon. Nanging toemrapping kang nglakoni wis pinikir dawa, panemoene wis pinoentoe ing tekad, sanadjan oleh panjarowe, ewadene ora ngendhakake sedyane. Sakehing pepalang dianggep raboeke, toemoeli kaleksananing sedyane kang nggajoe marang kaoetaman. (Novel *KDA*, 1928: 13) (kd, no 73).

Pethilan menika ngandharaken gegayuhan ingkang luhur inggih menika sanadyan ngangsu kawruh boten limrah ing jaman rumiyin, kathah ingkang nyebat sanes tumrapipun wanodya. Ananging tumrapping Eng tai menika sampun pinikir panjang, pamanggihipun sampun adhedhasar tekad, sanadyan pikantuk panyaruwe boten ngewahi sedyanipun. Kathahing pepalang dados rabok kangge nggayuh kautaman. Tekadipun Eng Tai sanesipun inggih menika tansah paring

pralambang kaliyan Sam Pek (data no 78) supados Sam Pek gadhah raos tresna ugi.

(2) Aleman

Wonten ing *konteks* salajengipun, Eng Tai kepanggih kaliyan Sam Pek. Piyambakipun dados aleman (data no 75). Menika pethilanipun, “Ni Eng Tai tansah ndjaloek gandheng, saben-saben pethal anggone kekanthen bandjoer mogok, ora gelem loemakoe” (kd, no 75). Pethilan menika ngandharaken Eng Tai tansah nyuwun gandheng. Menawi uwal, piyambakipun boten purun mlampah.

(3) Pinter Saha Sugih Akal

Watakipun Eng Tai ingkang sugih akal (data no 71, 76, 77) inggih menika memba dados priya supados saged ngangsu kawruh. Satemah bapanipun paring idin Eng Tai ngangsu kawruh. Sanesipun Eng Tai ugi pinter anggenipun memba wonten ing papan paguron. Menika pethilanipun:

Eng Tai botjah lantip toer soegih akal, saking aloese nganti wong liya ora soemoeroep. Soepaja pranatane ditetepi, pranatan ikoe mesti didjaga lan diarah, soepaja adja nganti Sam Pek nglirwakake. Akal kang mangkono toemrape Eng Tai gampang bae. (Novel *KDA*, 1928: 25) (kd, no 76).

Pethilan menika ngandharaken Eng Tai lantip saha sugih akal, saking alusipun tiyang sanes boten sumerep piyambakipun wanodya. Pramila, nalika Eng Tai nunggal kamar kaliyan Sam Pek piyambakipun damel pranatan ingkang sejatosipun supados boten kewiyak wadinipun. *Konteks* salajengipun, Eng Tai ugi pinter ndayani gurunipun supados damel pranatan enggal ing papan pakiwan ingkang sejatosipun supados nggampilaken piyambakipun memba saha boten pakewuh.

(4) Kendel Nedahaken Katresnan

Pungkasan saking pralambangipun Eng Tai inggih menika ngandharaken raos manahipun kanthi terang (data no 79) caranipun kanthi nedahaken bilih piyambakipun wanodya inggih menika bikak benik klambi sacekapipun kangge melehaken bodonipun Sam Pek. Menika pethilanipun: “Sarampoenge ngoenandika mangkono, Eng Tai bandjoer mboekak beniking klambi ing dhadha, anggone mboekak moeng satjoekoepe bae kanggo melehake bodhone Sam Pek” (Novel *KDA*, 1928: 33) (kd, no 79). Pethilan menika ngandharaken sasampunipun Eng Tai ngandharaken suraosing manah, piyambakipun bikak benik klambi ing dhadha, kangge melehaken bodhonipun Sam Pek.

(5) Ajrih Kaliyan Suksmanipun Sam Pek

Nalika badhe ijab kaliyan Ma Cun, suksmanipun Sam Pek nagih ubaya. Eng Tai ajrih kaliyan suksmanipun Sam Pek (data no 80). Eng Tai lajeng sembayang supados suksma menika ical boten ngreridu malih. Piyambakipun ajrih dhateng janji ingkang dipunandharaken rumiyin inggih menika katresnan ingkang sejatos, pramila suksmanipun Sam Pek rawuh nagih janjinipun Eng Tai.

2) Sam Pek

Paraga menika dados paraga utami *protagonis*.

a) Fisik: Pasuryanipun Bagus.

Pasuryanipun Sam Pek menika bagus, saged ndadosaken Eng Tai kasengsem saha kagodha, nalika kepanggih ing margi (data no 83). Menika pethilanipun:

Bareng wis rada tjedhak, tetela ing pandelenge, yen kang dienteni maoe djedjaka bagoes roepane. Pemandenge Eng Tai kedhep tesmak, atine sadjak isi apa-apa. Lakoene sendhet, pidjer toena pandjangkahe, saka kagodha ing reroepan kang dadi panoedjoening pikir. (Novel *KDA*, 1928: 14) (kd, no 83).

Pethilan ing nginggil nedahaken Eng Tai nengga Sam Pek kangge kanca mlampahipun. Nalika radi caket, ketingal ingkang dipuntengga menika jejak bagus pasuryanipun. Pasuryanipun Sam Pek menika saged damel Eng Tai kagodha saha kesengsem.

b) Watak *Sosiologis*

(1) Putranipun Tiyang Tani

Sam Pek dados putranipun tiyang tani (data no 87). Menika pethilanipun: “Koela Sam Pek, anakipoen tiyang tani ing kitha Boetjioe.” (kd, no 87). Pethilan menika dipunandharaken nalika Sam Pek wonten ing papan paguron, matur kaliyan gurunipun bilih piyambakipun putra tiyang tani saking kitha Buci.

(2) Netepi Janji

Wonten ing pungkasan, Sam Pek netepi janji dhateng wonten griyanipun Eng Tai (data no 86). Menika ketingal nalika sampun dumugi ing griyanipun Eng Tai, Sam Pek dhawuh kaliyan baturipun Eng Tai supados paring pawarta kaliyan bendharanipun. Menika pethilanipun: “Anoe, gih joe, mang kandha kalih loerah dika: jen ing djaba onten oewong king koetha Botjioe, adjeng ketemoe kalih Eng Tai, ngaten. Nami koela Sam Pek, tilas kantjane sekolah Eng Tai” (kd, no 86). Pethilan menika ngandharaken Sam Pek ingkang ngendika kaliyan baturipun Eng Tai, supados matur kaliyan bendharanipun. Ing jawi wonten tilas kanca ngangsu kawruhipun Eng Tai saking kitha Buci, badhe kepanggih Eng Tai.

(3) Setya

Setyanipun Sam Pek inggih menika boten purun kaliyan wanodya sansesipun Eng Tai. Menika dipunandharaken nalika biyungipun Sam Pek paring panglipur badhe madosi wanodya gantosipun Eng Tai, nanging Sam Pek boten purun. Menika pethilanipun: “O, bijoeng, sanadjan oleh wanodya kang ngloewihi Eng Tai, kaja-kaja ora bakal gawe pamareming atikoe” (kd, no 88). Pethilan menika ngandharaken bilih Sam Pek matur kaliyan biyungipun, sanadyan wonten wanodya ingkang nglangkungi Eng Tai, boten bakal dados bingahipun manah.

c) Watak *Psikologis*

(1) Ngrumaos Asor

Watak *psikologis* Sam Pek inggih menika ngrumaosi asor (data no 84), amargi trenyuh nalika mireng tembungipun Eng Tai ingkang ngajengaken Sam Pek dados sedulur sepuhipun. Kados dene pethilan ing ngandhap menika:

Atine Sam Pek kontrag lan trenjoeh banget, ketaman temboenge Eng Tai kang memalad manoeara, mangka bener-benere malah dheweke kang ndoewenana temboeng pangasih-asih mangkono, saka ngroemasani anake wong ora doewe. (Novel *KDA*, 1928: 17) (kd, no 84)

Pethilan menika ngandharaken Sam Pek trenyuh, mireng tembungipun Eng Tai, ndadosaken piyambakipun sedulur sepuh. Sejatosisipun Sam Pek ingkang gadhah tembung pangasih-asih mekaten, amargi piyambakipun ngrumaos asor.

(2) Boten Tanggap

Watak *psikologis*ipun Sam Pek nalika gesang sesarengan kaliyan Eng Tai inggih menika boten tanggap (data no 85). Pramila, Eng Tai nyebat Sam Pek bodho, menika pethilanipun:

Eng Tai ora mangsoeli, ing batin goemoen marang Sam Pek, tjiptane: “Heh, wong kok bodho timen.” Sanadjan disemoni kang ora koerang tjetha, ewadene Sam Pek meksa ora nyandhak sathithik-thithika, moelane atine ija ora isi apa-apa. (Novel *KDA*, 1928: 28)

Sam pek ikoe botjah loegoe tani joetoen, toemrape sesrawoengane karo Ni Eng Tai kena diarani botjah boesoek banget. Sanadyan wis bola-bali, diplimpingi, disemoni sarta dipralambangi, ewadene pikire boentoe bae. (Novel *KDA*, 1928: 32) (kd, no 85).

Pethilan menika nedahaken Sam Pek boten tanggap kaliyan pralambangipun Eng Tai. Menika dipuntedahaken saking ngendikanipun Eng Tai saha andharanipun pangripta. Bodhonipun Sam Pek inggih menika boten mangertos pratandha menapa-napa, pramila manahipun ugi boten wonten wos menapa-napa dhateng Eng Tai.

(3) Nagih Ubaya Kanthi Wujud Suksma

Nalika sampun takdiripun Sam Pek, piyambakipun pejah lajeng medal kanthi wujud suksma saha nagih ubaya dhateng Eng Tai (data 89), menika pethilanipun: “Eng Tai, adja tjidra ing oebaja, netepana apa kang dadi kasagoehanmoe. Papat nenem, teloe pitoe, loro woloe, ikoe piwelingmoe” (Novel *KDA*, 1928: 60), (kd, no 89). Pethilan menika ngandharaken Sam Pek ngendika supados Eng Tai ampun cidra ing janji, netepi menapa ingkang dados kasaguhanipun. Piweling ingkang rumiyin dipunandharaken.

3) Ma Cun

a) Watak Fisik: Ma Cun inggih menika priya katitik saking namanipun.

b) Watak Psikologis: Gampil Duka saha Kasar

Paraga menika dados pepalang katresnanipun Sam Pek kaliyan Eng Tai. Watakipun inggih menika kasar saha gampil duka (data no 65), ketinggal sasampunipun Eng Tai manjing ing pasareanipun Sam Pek. Piyambakipun duka

sanget, pasareanipun Sam Pek dipunsepelekaken saha ngungel-ungelaken Sam Pek. Menika pethilanipun.

Ma Tjoen nepsoe banget, mripate andik angatirah, oentoene gathik kerot-kerot, bekah-bekoeh gereng-gereng kaja matjan ngrentjak boeroekan. Polahe kaja prendjak tinadji, mentjak-mentjak ngalor-ngidoel. Maesane diogak-ogak arep dibedhol, nanging ora kangkat, obah bae ora. Para pandherek Pating biloeloeng boesekan kaja gabah diinteri. Ma Tjoen oempah-oempah lan ngoenen-oeneni entek amek marang Sam Pek, koeboerane disawijah, mratandhani jen nepsoene banget (kd, no 65).

Watak sanesipun ugi tansah ngendika kasar (data no 66), menika pethilanipun: “Sadjrone padha njamboet-gawe karo ngoempah-oempah marang kang wis mati, goenem kang kasar-kasar sarta pisoeh glogok-sok ....” (Novel *KDA*, 1928: 66) (kd, no 66). Pethilan menika dipunandharaken nalika sami nduduk pasareanipun Sam Pek, Ma Cun tansah ngawoni pasarean menika kanthi wicantenan ingkang kasar.

4) Biyungipun Sam Pek

a) Watak *Sosiologis*: Pangerten saha Welas Asih

Paraga menika dados biyungipun Sam Pek. Watakipun pangerten (data no 90) nalika ningali putranipun nandhang sungkawa dumugi gerah. Menika pethilanipun: “Engger, genea awakmoe lemes tanpa daja, sing krasa lara apane?” “Ana apa, mara kandhaa, dadi genah anggonkoe ngrasakake.” (Novel *KDA*, 1928: 45) (kd, no 90). Pethilan menika ngandharaken watak pangerten saha welas ashipun biyung ingkang ningali putranipun nandhang sungkawa saha gerah.

b) Watak *Psikologis*: Wicaksana Paring Panglipur

Watak salajengipun inggih menika wicaksana paring panglipur (data no 91) sasampunipun mirengaken menapa ingkang dados susahipun Sam Pek.

Biyungipun sedya madosi gantosipun Eng Tai kangge panglipur manahipun Sam Pek. Menika pethilanipun: “Adja soemelang jen ora oleh ganti kang ngoengkoeli Eng Tai, adja tjilik atimoe, akoe kang bakal golek gegentine.” (Novel *KDA*, 1928: 48) (kd, no 91). Pethilan menika ngandharaken biyungipun Sam Pek paring panglipur supados Sam Pek boten sungkawa, piyambakipun bakal madosi wanodya gantosipu Eng Tai. Pungkasanipun, nalika dipuntilar pejah dening putranipun, biyungipun Sam Pek sedhih tanpa pungkasan.

5) An Tong saha Djin Sim (Baturipun Eng Tai)

a) Watak *Sosiologis*: Ngestokaken Dhawuh

Paraga menika minangka paraga tambahan *protagonis*, dados baturipun Eng Tai. Watak kalih paraga menika ngestokaken dhawuh bendaranipun (data no 92), menika pethilanipun:

“Elo, djebol kowe, An Tong karo Djin Sim, ana apa dene padha mrene?”
 “Inggih, dhateng koela mriki, dipoenkengken kjai djoeragan, sampejan kapoerih enggal-enggal mantoek, dinten poenika oegi kedah pangkat, poenika sampoen koela bektakaken toempakan kapal pisan.” (kd, no 92).

Pethilan menika ngandharaken nalika An Tong saha Jin Sim rawuh wonten ing pondok paguron Eng Tai. Ngestokaken dhawuh saking bapa biyungipun Eng Tai supados mbeta Eng Tai wangsul.

6) Su Kyu

a) Watak *Fisik*: Su Kyu inggih menika priya ingkang dados kancanipun Sam Pek kaliyan Eng Tai.

b) Watak *Sosiologis*: Setya Kanca

Paraga menika minangka kancanipun Sam Pek saha Eng Tai, ingkang watakipun setya kanca, amargi paraga menika asring tumut Sam Pek wiwit

mlampah ngangsu kawruh dumugi setya ngancani Sam Pek nalika gerah (data no 93,94). Menika pethilanipun nalika Soe Kjoé setya ngancani Sam Pek nalika gerah. “Dene Soe Kjoé nalika ikoe meloe noenggoe, ija mbrebes-mili karo sangga oewang” (kd, no 94). Pethilan menika ngandharaken biih Su Kyu tumut nengga, nalika Sam Pek gerah, piyambakipun tumut muwun.

c) Watak Psikologis: Pinter Paring Panglipur

Watak *psikologis*ipun inggih menika pinter paring panglipur (data no 95) dhateng biyungipun Sam Pek, kados dene pethilan menika. “ewa dene marga saka kamiwelasen marang embokne Sam Pek, kawetoe temboenge panglipuer memoelih.” (Novel *KDA*, 1928: 55) (kd, no 111). Pethilan menika nedahaken manahipun Su Kyu ingkang sami kaliyan biyungipun Sam Pek, awit saking welas asih kaliyan biyunipun Sam Pek, pramila piyambakipun tansah paring panglipur. Pitutur Syu Kyu menika saged damel lilih manah biyungipun Sam Pek.

7) Bapanipun Eng Tai (Ni Ciuk Kong)

Paraga menika minangka paraga tambahan *protagonis*, watakipun kaandharaken ing ngandhap menika,

a) Watak Fisik: Ni Ciuk Kong inggih menika priya, bapanipun Eng Tai. Katitik saking namanipun

b) Watak Sosiologis

(1) Nyagahi Kekajengan Putri

Bapanipun Eng Tai gadhah watak tansah nyagahi sabarang kekajenganipun putra inggih menika paring idin ngangsu kawruh sanadyan saderengipun boten paring idin (data no 98), kados dene pethilan menika:

“Eng Tai, samono tekadmoe, engger! Ora liwat keprije maneh, wong toewa ndjoeroengi karepe anak kang bener betjik. Akoe ora njana, dene bareng kowe menganggo tjara lanang, was soemelanging atikoe bandjoer ilang.” (Novel *KDA*, 1928: 8) (kd, no 98).

Pethilan ing nginggil ngandharaken bapanipun sampun pitados kaliyan tekadipun Eng Tai. Sanadyan saderengipun boten paring idin amargi sumelang menawi Eng Tai ngangsu kawruh wonten ing lingkungan para priya. Sumelanging manahipun ical amargi Eng Tai manggihaken cara kangge memba.

(2) Pangerten Saha Welas Asih

Bapanipun Eng Tai gadhah watak asih dhateng putrinipun (data no 96). Menika pethilanipun: Eng Tai ikoe botjah ontang-ating, anake wong sugih, bapa-bijoenge asih banget, katresnane marang Eng Tai tanpa peindhan. (Novel *KDA*, 1928: 6) (kd, no 96). Pethilan menika ngandharaken bapa biyungipun Eng Tai asih sanget, katresnanipun tanpa pepindhan.

c) Watak Psikologis: Nganut Pamanggih Adat.

Bapanipun Eng Tai taksih nganut pamanggih adatipun (data no 97), inggih menika sumelang mbok bilih putrinipun kados para putri sanes ingkang kirang murang tata sasampunipun ngangsu kawruh. Menika pethilanipun “Eng Tai, adja ndelaroeng. Weroeha, botjah wadon kang soemoeroep ing sastra, ikoe kaja-dene nggege penggawe maksijat, malah dadi wisoenaning oeripe, langkah saka pendjangkane.” (kd, no 97). Pethilan menika ngandharaken bapanipun Eng Tai paring piweling bilih wanodya ingkang ngangsu kawruh menika ingkang andamel maksiyat. Pamanggih menika amargi bapanipun Eng Tai taksih nganut pamanggih adatipun.

8) **Biyungipun Eng Tai (Ny. Ni Ciuk Kong)**

Paraga menika minangka paraga tambahan *protagonis*.

a) **Watak Fisik:** Ny. Ni Ciuk Kong inggih menika wanodya, biyungipun Eng Tai.

b) **Watak Sosial**

(1) **Nyagahi Kekajengan Putrinipun**

Watak biyungipun Eng Tai inggih menika nyagahi sabarang kekajengan putri kalebet ugi nyagahi kekajengan Eng Tai sembahyang wonten ing pasareanipun Sam Pek (data no 101). Menika pethilanipun:

“Apa pandjaloekmoe?”

“Sabakdaning idjab, koela njoewoen dipoenarak doemoegi ing koeboeripoen mitra darma koela waoe.”

“Apa maneh?”

“Lan Ma Tjoen anglilanana, koela sembahjang wonten ing koeboeripun.”

“Kaja bae ikoe prakara sapele, mesthine ditoeroeti. Wis adja soesah atimoe, tak remboege karo bapakmoe.” (Novel *KDA*, 1928: 63) (kd, no 101)

Pethilan menika ngandharaken wicantenanipun biyung kaliyan Eng Tai. Biyungipun Eng Tai nyuwun pirsana menapa ingkang dados panyuwunipun Eng Tai. Eng Tai nyuwun supados dipunarak saha sembahyang wonten ing pasareanipun Sam Pek. Biyungipun nyagahi kekajengan putrinipun sarta paring panglipur supados Eng Tai boten sedhih.

(2) **Pangerten Saha Welas Asih**

Paraga menika watakipun pangerten (data no 99) nalika ningali putrinipun nandhang susah, pangertenipun inggih menika nyuwun pirsana menapa ingkang damel susahing manah putri. Salajengipun gadhah watak welas asih dhateng putrinipun (data no 100), inggih menika ngrilakaken putrinipun ngangsu kawruh.

Pungkasanipun, watak biyungipun inggih menika welas asih kanthi paring panglipur (data no 102) supados Eng Tai boten sedhih sanget. Menika pethilanipun, “Ikoe kasoeshan kang tanpa teges, gendhoek, ingatase nggetoeni marang wong kang wis mati.” (kd, no 102). Pethilan menika ngandharaken panglipuripun biyung, kasusahan tanpa teges, amargi tiyang ingkang dipuntresnani sampun pejah.

9) **Hi Ya So (Sedulur)**

Hi Ya So inggih menika sedulur wanodyanipun Eng Tai, minangka paraga tambahan *protagonis*.

a) **Watak Fisik:** Hi Ya So inggih menika wanodya, katitik saking namanipun.

b) **Watak Sosiologis: Pangerten Paring Pangestu Saha Piweling.**

Sasampunipun damel kuciwaning manahipun Eng Tai, Hi Ya So pangerten dhateng kekajenganipun Eng Tai. Satemah piyambakipun paring pangestu (data no 104) saha paring piweling dhateng Eng Tai (data no 105) supados ngatos-atos anggenipun ngangsu kawruh ing papan paguron Hang Cu. Menika pethilanipun: “Nging pamawas ajwa woes-woes, woesanane tembe-woeri, jwa kongsi loepoet pandjangka, ing karsa arsa neng ngarsi, kadjantaka ing laksita, lekase temah kawoeri. (Novel *KDA*, 1928: 10) (kd, no 105). Pethilan menika ngandharaken ing tembe wingkingipun, supados Eng Tai boten luput tumrap kekajenganipun.

c) **Watak Psikologis: Nganut Pamanggih Adat**

Paraga menika dados paraga tambahan *protagonis*, watakipun taksih nganut pamanggalih adat (data no 103), kados dene pethilan menika nalika wicantenan kaliyan Eng Tai. “Pije, di, pije. Arep sinaoe njang Hangtjoe! Eh, bok

adja kemadjon mengkono, sing ko gajoeh apa? Ana botjah wadon nanjal-nanjal ngono!” (Novel *KDA*, 1928: 10) (kd, no 103). Pethilan menika nedahaken Hi Jaso boten sarujuk kaliyan tekadipun Eng Tai ingkang dipunkinten kemajon.

10) Kyai Guru

Paraga menika dados paraga tambahan *protagonis*, minangka gurunipun Sam Pek kaliyan Eng Tai.

a) **Watak Fisik:** Kyai Guru inggih menika priya, katitik saking namanipun kyai ingkang nedahaken sebatan kangge tiyang kakung.

b) Watak *Sosiologis*: Pangerten

Watakipun Kyai Guru inggih menika pangerten nalika Sam Pek ketingal sedhih. Watak pangertenipun inggih menika paring panglipur dhateng Sam Pek (data no 108), paring ancer-ancer griyanipun Eng Tai (data no 109) saha paring pangestu nalika Sam Pek saha Su Kyu badhe sowan ing griyanipun Eng Tai (data no 110), kados dene pethilan menika, “Ora liwat akoe njangoni slamet. Lah kantjamu mrana sapa?” Pethilan menika nedahaken pangertenipun guru kaliyan murid inggih menika guru paring pangestu supados slamet.

c) Watak *Psikologis*: Wicaksana Nampi Pamrayogi

Paraga menika dados paraga tambahan *protagonis*, watakipun sae ing manah inggih menika wicaksana anggenipun paring pitutur (data no 106) dhateng para muridipun. Watak sanesipun inggih menika wicaksana purun nampi pamrayogi (data no 107), mliginipun ngengingi pranatan papan pakiwan saking panyaruwenipun Eng Tai.

c. Panggaraping Paraga Inkgang Sami Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Panggaraping paraga ingkgang sami inggih menika saperangan watakipun paraga utami saha tambahan. Paraganipun inggih menika paraga utami *protagonis* (Pranacitra kaliyan Sam Pek, Rara Mendut kaliyan Eng Tai), paraga tambahan *protagonis* (Nyai Singobarong kaliyan biyungipun Sam Pek, Blendhung-Jagung kaliyan An Tong- Jin Sim) saha paraga *antagonis* (Tumenggung Wiraguna kaliyan Ma Cun). Menika dipunandharaken saminipun panggaraping paraga:

1) Tumenggung Wiraguna kaliyan Ma Cun

Tumenggung Wiraguna kaliyan Ma Cun minangka paraga *antagonis*, ingkgang dados tiyang sanes wonten ing salebetipun lulusing katresnan kalih paraga utami. Watakipun ingkgang sami inggih menika watak *psikologis*: kasar pagandikan saha gampil duka.

2) Rara Mendut kaliyan Eng Tai

Rara Mendut kaliyan Eng Tai dados paraga utami *protagonis*. Watakipun ingkgang sami inggih menika watak *fisiologis*, sliranipun sami-sami gadhah pasuryan ayu. Saking watak *sosiologis* sami-sami setya dhateng priya kinasihipun. Wonten ing pungkasanipun cariyos, nedahaken kasetyan mawi suduk salira kanthi caranipun piyambak. Saking watak *psikologis*, sami-sami gadhah tekad kiyat nggayuh kekajengan inggih menika mbudidaya nasibipun saha pinter.

3) Pranacitra kaliyan Sam Pek

Paraga menika dados paraga utami *protagonis*. Saking watak *fisik*, sliranipun sami-sami gadhah pasuryan saha dhedheg ingkgang bagus. Saking watak

sosiologis, sami-sami gadhah watak setya saha netepi janji. Ananging nasibipun tragis, inggih menika pejah. Paraga menika gadhah raos tresna dhateng paraga utami wanodya, nanging cabar amargi panguwaosipun tiyang sanes. Satemah paraga menika tansah setya ngudi kangge katresnanipun.

4) Nyai Singobarong kaliyan Biyungipun Sam Pek

Paraga menika minangka paraga tambahan *protagonis* ingkang dados biyungipun paraga utami priya. Watak ingkang sami inggih menika watak *sosiologis*: pangerten saha welas asih sanadyan boten rila menawi dipuntilar putranipun.

5) Blendhung-Jagung kaliyan An Tong-Dji Sim

Paraga menika minangka paraga tambahan *protagonis*, dados abdi saking paraga utami. Watakipun ingkang sami inggih menika watak *sosiologis*: sami-sami ngestokaken dhawuh dhateng bendharanipun.

d. Panggaraping Paraga Ingkang Beda Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Kajawi wonten babagan ingkang sami, panggaraping paraga menika ugi wonten bedanipun. Wonten ngandhap menika dipunandharaken bedanipun paraga ingkang wonten saha boten wonten tetandhinganipun. Paraga ingkang wonten tetandhingan inggih menika: Pranacitra kaliyan Sam Pek, Rara Mendut kaliyan Eng Tai, Nyai Singobarong kaliyan biyungipun Sam Pek, Blendhung-Jagung kaliyan An Tong-Dji Sim, Tumenggung Wiraguna kaliyan Ma Tjoen.

Paraga tambahan ingkang boten wonten tetandhinganipun wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* inggih menika: Patih Mas Prawirasekti, Nyai Ajeng Wiraguna, Ki Tumenggung Prawiramantri, Jaka Pengasih, Kepala Bekel, Kyai Dogong. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat* inggih menika: Bapanipun Eng Tai (Ni Ciuk Kong), Biyungipun Eng Tai (Ny. Ni Ciuk Kong), Hi Jaso (sedulur wanodya), Kyai Guru saha Su KyuMenika andharanipun:

1) Bedanipun Panggaraping Paraga Inkang Wonten Tetandhinganipun.

a) Tumenggung Wiraguna kaliyan Ma Cun

Tumenggung Wiraguna dados paraga utami, menawi Ma Cunn namung paraga tambahan. Tumenggung Wiraguna dipunandharaken langkung wiyar saha gadhah watak beda kaliyan Ma Cun inggih menika dados paraga ingkang nguwaosi tlatah Kawiragunan. Saking watak *fisiologis*, piyambakipun sampun sepuh. Saking watak *sosiologis*, piyambakipun wibawa, ulet, tanggel jawab, tegel milara Rara Mendut saha merjaya Pranacitra. Saking watak *psikologis*, piyambakipun gadhah kalangenan ngaben jago, tekad kiyat, wicaksana, saha gumedhe. Gampil dukanipun amargi Rara Mendut wangkal dhateng karsanipun. Menawi Ma Cun namung dipunandharaken wonten ing pungkasaning cariyos. Gampil dukanipun amargi Eng Tai klebu wonten ing pasareanipun Sam Pek, piyambakipun ugi ngunen-uneni pasarean menika.

b) Rara Mendut kaliyan Eng Tai

Bedanipun wonten ing caranipun suduk salira, watak *sosiologis* saha watak *psikologis*. Saking watak *sosiologis*, Rara Mendut saking *status* sudra, putrinipun tiyang sadean prada, dados boyongan dhateng Tumenggung Wiraguna. Menawi

Eng Tai saking status sodagar, putri ontang-antingipun sodagar sugih. Saking watak *psikologis*, Rara Mendut pinter sandiwara saha sadean. Menawi Eng Tai, aleman, sugih akal, kendel nedahaken katresnan saha ajrih kaliyan suksmanipun Sam Pek. Caranipun Rara Mendut suduk salira mawi nrajangaken salira ing curiga ingkang dipunginakaken kangge mejahaken Pranacitra, menawi Eng Tai nyusul pejah kanthi manjing ing pasareanipun Sam Pek.

c) Pranacitra kaliyan Sam Pek

Saking watak *sosiologis*ipun, Pranacitra dados putranipun nahkoda saha sodagar sugih, remen ngaben jago, loma, pasrah dados tawanan. Menawi Sam Pek dados putranipun tiyang tani. Saking watak *psikologis*ipun, kalangenan Pranacitra inggih menika ngaben saha ngrawat jago, kendel, solah jatmika. Menawi Sam Pek boten dipunandharaken remenipun ananging nindakaken ngangsu kawruh, kirang tanggap kaliyan pralambangipun Eng Tai saha medal awujud suksma kangge nagih janjiniipun Eng Tai. Wonten pungkasaning cariyos, pejahipun Pranacitra amargi dipunperjaya dening Tumenggung Wiraguna, menawi Sam Pek pejah amargi gerah menggalihaken katresnanipun piyambak.

d) Nyai Singobarong kaliyan Biyungipun Sam Pek

Saking watak *sosiologis*, Nyai Singobarong dados randha ingkang sugih, tansah nyagahi kekajenganipun putra. Menawi biyungipun Sam Pek boten kacariyosaken statusipun randha menapa boten, nanging dipuncariosaken dados tiyang tani. Saking watak *psikologis*, Nyai Singabarong wicaksana paring pitutur dhateng putra, inggih menika supados putranipun saged nglajengaken bapanipun dados sodagar. Menawi biyungipun Sam Pek wicaksana paring panglipur.

e) Blendhung-Jagung kaliyan An Tong-Dji Sim

Blendhung-Jagung dados baturipun Pranacitra (paraga utami priya) ingkang dipunandharaken langkung kathah, kajawi ngestokaken dhawuh ugi setya tumut Pranacitra, sarta saged paring panglipur. Menawi An Tong-Jin Sim dados baturipun Eng Tai (paraga utami wanodya), medalipun wonten cariyos namung sepisan nalika ngaturi Eng Tai wangsul.

2) Bedanipun Paraga Ingkang Boten Wonten Tetandhinganipun.

Panggaraping Paraga Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* saha novel *Katresnan Donja Akerat* ingkang boten wonten tetandhinganipun dipunandharaken ing ngandhap menika:

a) Panggaraping Paraga Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* Ingkang Boten Wonten Tetandhinganipun.

- (1) Patih Mas Prawirasekti, minangka paraga tambahan *protagonis*. Watakipun inggih menika setya, ngestokaken dhawuh, saha tanggel jawab.
- (2) Nyai Ajeng Wiraguna, minangka paraga tambahan *protagonis*. Watakipun inggih menika dados garwa ingkang sabar, setya, bekti kaliyan garwanipun.
- (3) Tumenggung Prawiramantri, minangka paraga tambahan *protagonis*, dados rakanipun Tumenggung Wiraguna. Watakipun remen ngaben jago, sliranipun langkung ketingal enem, nanging dados asta kiwanipun Raja.
- (4) Jaka Pengasih minangka paraga tambahan *antagonis*, dados putra angkatipun Tumenggung Wiraguna, watakipun inggih menika mbelani bapanipun.

- (5) Kepala Perbekelan dados paraga tambahan *antagonis*. Watakipun inggih menika boten gadhah kapribaden, kagoda arta saha boten saged nindakaken pakaryanipun kanthi sae.
- (6) Kyai Dogong dados paraga tambahan *antagonis*. Watakipun inggih menika boten teteg nindakaken padamelan amargi boten saged nyabrangaken baita.

b) Panggaraping Paraga Wonten ing Novel *Katresnan Donja Akerat* Ingkang Boten Wonten Tetandhinganipun.

- (1) Bapanipun Eng Tai (Ni Ciuk Kong) dados paraga tambahan *protagonis*. Watakipun asih dhateng putrinipun, sarta nyagahi kekajengan putri.
- (2) Biyungipun Eng Tai (Ny. Ni Ciuk Kong) dados paraga tambahan *protagonis*. Watakipun asih dhateng putrinipun, nyagahi kekajengan putri, ugi pangerten.
- (3) Hi Jaso (sedulur wadon) paraga tambahan *protagonis*. Watakipun sae ing manah, purun paring wejangan, taksih nganut pamanggih adat.
- (4) Kyai Guru dados paraga tambahan *protagonis*. Watakipun sae ing manah, wicaksana, nampi pamrayogi-panyaruwe ingkang prayoga, saha pangerten.
- (5) Soe Kjoedados paraga tambahan *protagonis*. Watakipun setya kanca, purun paring pambiyantu, pangerten sarta pinter paring panglipur.

4. Tetandhingan Latar Swasana Wonten ing Serat *Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

a. Latar Swasana Wonten ing Serat *Pranatjitra Rara Mendut*.

Latar swasana wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaperang dados tigang bab kangge nedahaken manunggaling cariyos. Tigang babipun inggih

menika: (1) bab kadadosanipun nalika Rara Mendut kaliyan Pranacitra wiwit tresna dumugi saderengipun Pranacitra dados abdi ing katumenggungan, (2) bab kadadosanipun nalika Pranacitra dados abdi ing katumenggungan saha gesang sesarengan kaliyan Rara Mendut ing Kawiragunan, (3) bab kadadosanipun paraga utami pejah. *Latar* swasananipun dipunandharaken ing ngandhap menika.

1) Bab Kadadosanipun Nalika Rara Mendut kaliyan Pranacitra Wiwit Tresna Dumugi Saderengipun Pranacitra Dados Abdi ing Katumenggungan.

Bab menika kadadosan saking *latar* swasana: swasana sengsem Rara Mendut kepanggih Pranacitra, swasana sengsem Pranacitra kepanggih Rara Mendut, swasana angel badhe pepanggihan kaliyan priya kinasih, swasana boten jenjem manahipun Pranacitra amargi kesengsem, swasana Rara Mendut nengga Pranacitra ngabdi ing Kawiragunan. Langkung cetha *latar* swasana dipunandharaken ing ngandhap menika.

a) Swasana Sengsemipun Rara Mendut Kepanggih Priya Kinasih.

Swasana bingah menika dipunandharaken nalika Rara Mendut kepanggih ingkang sepisanan kaliyan Pranacitra ing pasar Prawiramantri. Rara Mendut kesengsem dhateng Pranacitra, lajeng nyuwun baturipun supados nyuwun pirsu sinten priya menika. Menika pethilanipun.

.... Rara Mendut mitjara djroning ati: Sapa baja wastanipun. Gja nuding rowangira: “Sira bibi ketakona den agupuh, mring bature roro ika.” Gja mentar tetanja aris. ... Nulja wangsul asepadjar. Rara Mendut langkung brangti. (SP, kaca 54, Pupuh 23-24) (data no 1)

Pethilan ing nginggil ngandharaken Rara Mendut gineman ing sajroning penggalih, sinten namanipun priya menika. Rara Mendut lajeng dhawuh dhateng

baturipun supados nyuwun pirsu kaliyan kalih baturipun priya menika. Sasampunipun nyuwun pirsu, enggal wangsul. Rara Mendut langkung kesengsem.

b) Swasana Sengsemipun Pranacitra Kepanggih Rara Mendut

Nalika lampahipun Pranacitra sampun dumugi ing Kawiramantren saperlu ngaben jago, piyambakipun kepanggih wanodya ingkang saged ndadosaken sengseming manah. Rara Mendut minangka wanodya ingkang sepisanan ndadosaken bingahing manahipun Pranacitra, menika pethilanipun:

“Pranacitra tan prabeda, ... Gus Pranacitra apan: dereng mijat dyah kadya Ni Rara Mendut, lan dereng tate kegiwang, maring dyah: lagja samangkin.” (SP, kaca 54, Pupuh 25) (data no 2). Pethilan menika ngandharaken Pranacitra ugi boten beda, amargi wonten *konteks* saderengipun ngandharaken Rara Mendut ingkang kesengsem. Pranacitra dereng nate ningali wanodya kados Rara Mendut saha dereng nate kepencut dening wanodya, nembe sepisan menika.

c) Swasana Angel Anggenipun Badhe Pepanggihan Kaliyan Priya Kinasih.

Swasana menika dipunandharaken nalika Rara Mendut nyerat kawontenanipun mawi serat cekak kanthi sarana tegesan, dipunaturaken dhateng Pranacitra. Serat menika wosipun ngandharaken kasusahan minangka putri boyongan saha nyuwun tetulung dening Pranacitra, supados purun sandiwara dados abdinipun Tumenggung ingkang ancasipun boten kangelan anggenipun pepanggihan mangke. Menika pethilanipun:

“... Binojong mring Matarum, pinaringken Ki Wiraguneku. Lamun Bagus sudi nampar kawlasasih, suwitaa Ki Tumenggung, tan ewed nggen-kula temon.” (data no 3). Serat cekak menika ngandharaken kawontenanipun Rara Mendut

minangka putri boyongan, ingkang salajengipun ngajengaken Pranacitra purun suwita ing katumenggungan supados boten ewed anggenipun pepanggihan.

d) Swasana Boten Jenjem Manahipun Pranacitra Amargi Kesengsem.

Awit saking kesengsem dening Rara Mendut, Pranacitra tansah mengalihaken panyuwunan Rara Mendut. Solah bawanipun nedahaken raos tresna, inggih menika tansah kemutan saha awang-awangen dhateng wanodya kinasihipun. Nalika taksih wonten griya, Pranacitra ketingal boten jenjem manahipun. Menika pethilanipun:

15. Mlebu-metu wira-wiri, sabarang kang kapijarsa, mjang katon dinalih kabeh, tansah agawang-gawangan, tumemplek ing paningal, mlebu-metu Mendut: Mendut, turu Mendut kang ketingal.

16. Linggih Mendut kang kaeksi, ngadeg Mendut kang ketingal, kadya na sumanding bae, rinungrum ririh rengengan, mesem-mesem ngrerepa: “Adhuh mirahku wong aju, weh wujung wijanging drija. (SP, kaca 77, Pupuh 15-16) (data no 4).

Pethilan ing nginggil ngandharaken solah bawanipun Pranacitra. Samubarang ingkang ketingal, dipunkinten Rara Mendut. Manjing, medal, sare, lenggah, jumeneng, ingkang ketingal namung Rara Mendut. Rara Mendut kados sumanding mawon, mesem-mesem nembang ingkang nedahaken piyambakipun nandhang wuyung.

e) Swasana Rara Mendut Nengga Pranacitra Ngabdi ing Kawiragunan.

Swasana nengganipun Rara Mendut ketingal saking sesambatipun ing kalbu inggih menika angajeng-ajeng Pranacitra mbeta piyambakipun, menika pethilanipun: “Sun-tetedha sijang ratri, kakang Bagus Pranatjitra, anekanana marene, bisa angalap maring wang, anggawa lunga rangkat, kang adoh mana ngelangut, wong loro areruntungan.” (SP, kaca 82, Pupuh 50) (data no 5). Pethilan

menika nyariosaken pangajeng-ajengipun Rara Mendut supados Pranacitra rawuh ing Kawiragunan, saged mbeta piyambakipun mbeta uwal ingkang tebih, namung tiyang kalih sesarengan.

2) Bab Kadadosanipun Nalika Pranacitra Dados Abdi ing Katumenggungan saha Gesang Sesarengan kaliyan Rara Mendut ing Kawiragunan.

Bab menika kadadosan saking *latar* swasana: Swasana wiwitanipun gesang sesarengan Pranacitra kaliyan Rara Mendut, Pranacitra saha Rara Mendut pepasihan, konflik katresnanipun Rara Mendut kaliyan Pranacitra dipunmangertosi Tumenggung, swasana susah manahipun Rara Mendut pisah kaliyan Pranacitra, swasana angel manahipun Pranacitra pisah kaliyan kekasih, swasana bingahipun Rara Mendut kepanggih Pranacitra sasampunipun pepisahan, bingahipun Pranacitra kepanggih Rara Mendut sasampunipun pepisahan, pangembaranipun Tumenggung pados Pranacitra kaliyan Rara Mendut, sedhihipun Rara Mendut amargi kecepeng. Langkung cetha *latar* swasana menika dipunandharaken ing ngandhap.

a) Swasana Wiwitanipun Gesang Sesarengan Antawisipun Pranacitra Kaliyan Rara Mendut.

Wiwitanipun gesang sesarengan inggih menika nalika Pranacitra sampun rawuh ing Kawiragunan saha dipuntampi Tumenggung Wiraguna dados abdinipun. Wonten ing pestha rawuhipun abdi enggal Pranacitra, kekalihipun sami lenggah tumungkul mabukuh namung saged ningali kanthi ngelirik supados boten dipunmangertosi tiyang sanes. Kekalihipun kasusahan anggenipun ningali,

menika pethilanipun: “Pranatjitra tumungkul sarwi mabukuh. Ni Rara Mendut anglirik, pagut lungiding pandulu, kumenjut tyasira kalih, keluluhan ing pandulon.” (SP, kaca 89, Pupuh 14) (data no 6). Pethilan menika nyariosaken wiwitanipun gesang sesarengan, sampun nedahaken swasana bingah saha ewed. Pranacitra lenggah tumungkul anteng, Rara Mendut anglirik. Tempuk paningalipun, kekalihipun kesengsem, ngraos endah wonten ing penggalhipun kekalih, ananging tansah kangelan ing cara ningalipun. Ancasipun, supados Tumenggung Wiraguna boten mangertos katresnan kekalihipun.

b) Swasana Pranacitra saha Rara Mendut Pepasihan

Ing wanci dalu wonten ing pondokipun Rara mendut, Pranacitra kaliyan Rara Mendut wantun nuwuhaken rasa tresnanipun kanthi pepasihan. Boten krasa kekalihipun nglampahi kaendahaning katresnan. Menika pethilanipun,

(44) Dyan pinondhong binekta mring djinem wangi, sinrenggara raras, lir bremlara nguswa sari, linungguhken madyeng tilam. (45) Ni Mbok Rara Mendut malap burat-wangi, lan sumping puspita, gegubahan surengpati, Pranaatjitra binuratan. (46) Pranaatjitra tuhu bagus andjelantir, kadi Lempungkaras, Ni Mbok Rara Mendut kadi, Sang Dewi Kumudanigrat. (47) Tan winuwus langen djroning tilamsari, wus sami kapraptan, kang dados raosing galih, wang-wang sami lelenggahan. (SP, kaca 113, Pupuh 44 - 47) (data no 7).

Pethilan ing nginggil ngandharaken swasana nalika kekalihipun sami pepasihan. Boten kraos anggenipun nglampahi kaendahaning katresnan. Pranacitra saha Rara mendut ngraosaken jiwa ingkang manunggal, lajeng kekalihipun sami lelenggahan. Sasampunipun kadadosan menika, Rara Mendut kaliyan Pranacitra ngraos awrat anggenipun pisah. *Konteks* salajengipun, nalika badhe wangsul, Pranacitra paring ubaya badhe mbeta Rara Mendut uwal

sesarengan. Pranacitra ngendika sedayanipun sampun samekta, sanadyan wonten pepalang Pranacitra samekta nglampahi.

c) Swasana *Konflik* Katresnanipun Rara Mendut Kaliyan Pranacitra Dipunmangertosi Tumenggung Wiraguna.

Tumenggung mangertos nalika Pranacitra saha Rara Mendut boten wonten ing katumenggungan, lajeng dhawuh dhateng abdinipun nyepeng Pranacitra saha Rara Mendut. Pranacitra saha Rara Mendut kecepeng ing griyanipun Kepala Bekel. Saking dukanipun Tumenggung, piyambakipun ngawoni Rara Mendut ingkang nampik karsanipun Tumenggung. Tumenggung Wiraguna nandhingaken kabagusanipun Pranacitra kaliyan piyambakipun, menika pethilanipun: “Kadekna nampik maring wang, akeh-akeh semaja awat lagi: mapag-tanggal anu-anu, ana kang kinarepan, njata bagus Pranatjitra karo aku, mulane sun-adjak seba, pi-api ngelu si andjing.” (SP, kaca 125, Pupuh 59) (data no 8).

Pethilan menika ngandharaken ngendikanipun Tumenggung nalika duka, inggih menika ngawoni Rara Mendut ingkang wngkal dhateng karsanipun Tumenggung. Rara Mendut tansah nyulayani nalika Tumenggung mbetahaken. Nyata wonten ingkang dipunkajengaken, kasunyatanipun bagus Pranacitra tinimbang Tumenggung Wiraguna.

d) Swasana *Sedhihipun* Rara Mendut Pisah kaliyan Pranacitra.

Rara Mendut saha Pranacitra pisah amargi Pranacitra dipunuwalaken prajuritipun Tumenggung, menawi Rara Mendut dipunbeta wonten ing ngarsanipun Tumenggung lajeng dipunpala dumugi tatu. Rara Mendut sesambat

wonten ing sajroning kalbu supados Pranacitra enggal ngrebat piyambakipun.

Menika pethilanipun,

29. Rara Mendut sesambat sadjroning kalbu: -Kakang Pranatjitra, tumuli rebuten mami, kaja paran andika tjidra ngubaja.

30. Jen satuhu nora tresna ing wakingsun, sokur ngong matia, saking tibaning gegitik, lamun asih kakang pulungen wakingwang. (SP, kaca 131, Pupuh 29-30) (kd, no 9).

Pethilan ing nginggil ngandharaken sesambatipun Rara Mendut wonten ing kalbu. Sesambatipun inggih menika angajeng-ajeng priya kinasih enggal ngrebat piyambakipun supados Pranacitra boten cidra ing ubaya. Sedhihipun inggih menika langkung milih pejah menawi Pranacitra boten saestu tresna, nanging menawi tresna supados enggal mbeta piyambakipun.

e) Swasana Angelipun Pranacitra Pisah kaliyan Rara Mendut.

Pranacitra saha Rara Mendut gesang sesarengan wonten ing Kawiragunan ing sawingkinging pangertosan Tumenggung Wiraguna. Nalika Tumenggung Wiraguna mangertos katresnan kekalihipun, Rara Mendut dipunbeta ing ngarsanipun Tumenggung Wiraguna, dene Pranacitra dipunuwalaken dening para prajurit. Boten namung Rara Mendut ingkang sedhih, kadadosan menika ugi damel Pranacitra angel manahipun.

Wonten ing *konteks* saderengipun, kangge nedahaken kasetyaning katresnan, Pranacitra paring ubaya dening Rara Mendut badhe mbeta uwal sesarengan. Agenging katresnan menika dipuntedahaken kanthi angel dening Pranacitra inggih menika kedah nglampahi kanthi cara nengga sirepipun para tiyang kangge mbeta Rara Mendut. Menika pethilanipun: “Ing wantji surya wus lingsir, Pranatjitra lampahnja lon, rereh namung nganti surupipun, saking genging

brangti, tan ljan ingkang katjipta, mung Ni Mendut Wiraguna.” (SP, kaca 137, Pupuh 9) (data no 10). Pethilan menika ngandharaken ing wanci dalu, lampahipun sareh. Saking agengipun katresnan, ingkang kacipta namung Rara Mendut.

f) Swasana Bingahipun Rara Mendut Kepanggih Pranacitra Sasampunipun Pepisahan.

Pepisahan Rara Mendut kaliyan Pranacitra ndadosaken kekalihipun susah manahipun. Wonten ing salebeting kasusahan, Pranacitra ketinggal rawuh ing Kawiragunan. Menika pethilanipun: “Rara Mendut duk mijarsi, tan samar swaranja jektos, lamun Pranatjitra ingkang rawuh, bjar tyasira kadi: kasatan manggih toya, asrep ing wardajanira.” (SP, kaca 140, Pupuh 37) (data no 11). Pethilan menika ngandharaken nalika Rara Mendut mirengaken swanten samar. Wonten ing saderengipun, swanten menika swantenipun Pranacitra. Nyata ingkang rawuh Pranacitra. Manahipun bingah kados dene kasatan manggihaken toya, ingkang damel manahipun adhem sarta bingah.

g) Swasana Bingahipun Pranacitra Kepanggih Rara Mendut Sasampunipun Pepisahan.

Tekad kiyat anggenipun netepi ubaya inggih menika mbeta Rara Mendut uwal sanadyan awrat saha ewed. Anggenipun mlebet wonten ing Kawiragunan kedah nyebar mantra sirep rumiyin, Pranacitra dipunbiyantu dening para Punggawa supados pikantuk kunci gedhong, papan kangge ngumpetaken Rara Mendut. Swasana bingahipun Pranacitra dipuntedahaken mawi solah bawanipun, ketinggal nalika bikak konten lajeng kepanggih Rara Mendut enggal-enggal dipunrangkul. Menika pethilanipun: “Manira ingkang mengani, ambuka

lawanging gedhong.” Gja matak Lamporan katrima wus, gegreg punang kuntji, gja mandjing Pranatjitra, gapjuk angrangkul Ni Rara.” (SP, kaca 141, Pupuh 41) (data no 12). Pethilan menika ngandharaken Pranacitra ngendika ingkang bikak konten piyambakipun, enggal ngucapaken swanten lembut. Pranacitra ingkang gadhah kunci, enggal bikak kontenipun lajeng angrangkul Rara Mendut kanthi bingah sanget.

h) Swasana Pangembaranipun Tumenggung Wiraguna Madosi Pranacitra saha Rara Mendut.

Pangembara ingkang sepisanan, nalika Tumenggung Wiraguna mangertos katresnan Pranacitra kaliyan Rara Mendut. Tumenggung Wiraguna dhawuh dhateng Patih madosi Pranacitra saha Rara Mendut sinambi ngawoni Rara Mendut. Kados dene pethilan menika. Gja nimbali Pathipun, tan dangu prapteng ngarsa. Ki Tumenggung pangandikanira asru: “Golekana Pranatjitra, lan si asu Mendut Pathi.” (SP, kaca 125, Pupuh 60) (data no 13). Pethilan menika ngandharaken Ki Tumenggung Wiraguna duka sanget, kanthi swanten ingkang banter dhawuh dhateng para pathipun madosi Pranacitra saha Rara Mendut.

Pangembara salajengipun inggih menika nalika Tumenggung mangertos Rara Mendut kabeta uwal dening Pranacitra, piyambakipun dhawuh dhateng tiyang kathah madosi kekalihipun wonten ing satunggal dinten mawon. Menika pethilanipun: “Tekakena ija lelakon sadina, den-prajitna ing margi kang mangulon rolas, ingkang mangetan rolas.” Kulup Ki Djaka Pengasih, sira sun-duta, mangalor angulati.” (SP, kaca 147, Pupuh 35) (data no 13). Pethilan menika ngandharaken dhawuhipun Tumenggung Wiraguna madosi Pranacitra saha Rara

Mendut wonten ing setunggal dinten mawon. Kanthi nyebar tiyang kathah dados kalih welas mangilen saha kalih welas mangetan, ingkang mangaler namung Jaka Pengasih mawon. Pangembara menika ndadosaken swasana sisah tumrap paraga utami.

i) Swasana Sedhihipun Rara Mendut Amargi Kecepeng.

Nalika taksih nitih baita, Rara Mendut kaliyan Pranacitra kecepeng wonten ing lepen Oya. Rara Mendut ketinggal sedhih saking pamuwunipun, boten mangertos ingkang badhe dipuntindakaken. Salajengipun namung kemutan dhateng kasetyan dipunsarekaken ing satunggal luwang. Menika pethilanipun:

“Rara Mendut mingseg-mingseg nangis: “Kadospundi kakang Pranatjitra, polah andika ing mangke, teka lampah kesusul, datan wande manggih bilai, jen adja meraua, tan ketjandhak wau, pajo ingandhemi kakang, pager bumi dening kothaking wong mati, luwang sawidji kakang.” (data no 14).

Pethilan ing nginggil ngandharaken Rara Mendut langkung sedhih, ketinggal saking muwunipun, piyambakipun bingung kadospundi ingkang badhe katindakaken. Lampahipun sampun kesusul, dene menawi boten nitih baita boten bakal kecepeng. Pungkasanipun namung pasrah sesambat, supados saged sesarengan wonten ing satunggal luwang.

3) Bab kadadosan Pejahipun Pranacitra saha Rara Mendut.

Bab menika kadadosan saking *latar* swasana: Swasana Pranacitra pejah saha swasana Rara Mendut nedahaken kasetyanipun mawi suduk salira. *Latar* swasana menika dipunandharaken ing ngandhap.

a) Swasana Pranacitra Pejah

Swasana pejahipun Pranacitra kalebet tragis amargi dipunperjaya dening Tumenggung Wiraguna. Wonten ing pupuh saderengipun dipunandharaken

Tumenggung Wiraguna duka sanget kaliyan Pranacitra ingkang mbeta uwal Rara Mendut nilaraken Kawiragunan. Nalika kekalihipun kecepeng, Pranacitra dipunbeta wonten ing ngarsanipun Tumenggung Wiraguna lajeng dipunperjaya. Menika pethilanipun:

Wiraguna wau anelasi, dhuwung dalem panimbal luk sanga, Empu Djigdja, tetanguhe, sinuduk djadjanipun, murub muntjar ludiraneki. Pranatjitra glangsan, sambat Rara Mendut: “lah age sira nusula, sun-anteni ing Bangun Pangarib-arib, dhuh mirahe pun kakang.” (data no 15).

Pethilan menika ngandharaken Tumenggung Wiraguna ngginakaken curiganipun ingkang gadhah luk sanga kanthi nama Empu Jigja kangge merjaya Pranacitra. Curiga kalawau dipunsudukaken wonten ing jajanipun Pranacitra, ludiranipun muncar ndadosaken Pranacitra glangsan. Pranacitra sesambat Rara Mendut supados enggal nyusul, piyambakipun nengga ing papan ingkang lestari.

b) Pejahipun Rara Mendut Mawi Suduk Salira.

Mireng sesambatipun Pranacitra, Rara Mendut welas asih ningali Pranacitra ingkang sampun pejah wonten ngarsaning Tumenggung, kelosodan kebak ludira ing jajanipun. Piyambakipun ambelani kanthi ngendika luhuring katresnan satunggal luwang kalebetan tiyang kalih. Menika pethilanipun:

84. Rara Mendut karuna mlasasih, mjarsa lamun Pranatjitra tiwas, tinuweng neng pandhapane, marang Kjai Tumenggung, wus angekes nedya mbelani, Rara Mendut karuna: “Kakang milu lampus, labete tresna ing ndika, luwang sidji wong loro bareng ngleboni, andika lawan kula.”

85. Rara Mendut sareng aningali, Pranatjitra dennja kelosodan, kuthah ludira djadjane, ana ing ngarsanipun: Ki Tumenggung Wiraguneki, dhuwung maksih liniga, pan dereng tinuruh, Ni Rara Mendut agepah, saking nggandhok lumaju naradjang wani, mring dhuwung maksih pasang. (SP, kaca 167, Pupuh 84-85) (data no 16).

Pethilan ing nginggil ngandharaken Rara Mendut welas-asih, mireng sesambatipun Pranacitra. Sumerep Pranacitra sampun pejah wonten ing Pandhapa

dipunperjaya dening Tumenggung, Rara Mendut enggal ambelani, ngendika kasetyan dipunsarekaken ing setunggal luwang. Rara Mendut mirsani Pranacitra sampun kelosodan, kathah ludiranipun, lajeng kesesa lumayu saking gandhok wetan, enggal nrajangaken salira ing curiga ingkang taksih pasang.

b. *Latar Wonten ing Novel Katresnan Donja Akerat.*

*Latar swasana wonten ing sajroning cariyos Katresnan Donja Akerat ugi kaperang dados tigang bab kangge nedahaken manunggaling cariyosipun. Tigang bab menika inggih, (1) bab kadadosanipun nalika wiwit tresna wonten ing margi tumuju papan paguron, (2) bab kadadosanipun nalika gesang sesarengan wonten ing papan paguron dumugi sasampunipun Sam Pek mangertos Eng Tai wanodya, (3) bab kadadosan pejahipun paraga utami. Bab menika kadadosan saking *latar swasana* manahipun paraga saha swasana kawontenanipun paraga. *Latar swasana* langkung cetha dipunandharaken ing ngandhap menika.*

1) Bab Kadadosan Nalika Wiwit Tresna Wonten ing Margi Tumuju Papan Paguron.

Bab menika kadadosan saking: swasana sengsemipun Eng Tai kepanggih Sam Pek, swasana sengsemipun Sam Pek kepanggih Ni Eng Tai. Languk cetha, *latar swasana* dipunandharaken ing ngandhap menika:

a) Swasana Sengsemipun Eng Tai Kepanggih Sam Pek.

Swasana menika dipunandharaken nalika Eng Tai kagodha dening priya ingkang gadhah pasuryan bagus. Nalika taksih mlampah tumuju ing papan paguron, Eng Tai kepanggih Sam Pek ingkang dados mitra dharma. Swasana

sengsem saged dipuntingali wonten ing pethilan menika. “Pamandenge Eng Tai kedhep tesmak, atine sadjak isi apa-apa. Lakoene sendhet, pidjer toena pandjangahe, saka kagodha ing reroepan kang dadi panoedjoening pikir.” (novel KDA, kaca 14) (data no 17). Pethilan menika ngandharaken Eng Tai kesengsem, ketingal saking paningalipun mirsani Sam Pek. Manahipun sajak wonten wos katresnan, lampahipun ugi sareh amargi kagodha dening pasuryan ingkang dados panujuning pikir.

b) Swasana Sengsemipun Sam Pek Kepanggih Ni Eng Tai.

Pepanggihan sepisanan nedahaken Sam Pek kesengsem amargi kepanggih Eng Tai ingkang grapyak. Sumerep solahipun Eng Tai, Sam Pek gadhah raos sengsem. Menika pethilanipun: “Djedjaka kang lagi teka maoe plenggang-plenggong soemoeroep lekase Eng Tai sadjak soemanak, lagi ketemoe sapisan ikoe bandjoer ngajak salaman.” (novel KDA, kaca 14) (data no 18). Pethilan menika ngandharaken Sam Pek plenggang-plenggong gumun ningali solahipun Eng Tai ingkang tansah grapyak. Grapyakipun ketingal nalika nembe sepisan kepanggih, enggal ngajak salaman. Sanadyan Sam Pek nginten Eng Tai menika priya, ananging tumindhak ingkang plenggang-plenggong menika nedahaken Sam Pek kesengsem.

2) Bab Kadadosan Nalika Gesang Sesarengan Wonten ing Papan Paguron Dumugi Sam Pek Mangertos Eng Tai Wanodya.

Bab menika kadadosan saking *latar* swasana: swasana wiwit gesang sesarengan antawisipun Sam Pek kaliyan Eng Tai, wiwitanipun Sam Pek tresna kaliyan Eng Tai, Sam Pek saha Eng Tai pepasihan, *konflik* nalika Eng Tai sampun

kalamar Ma Cun, ewed manahipun Eng Tai pisah kaliyan Sam pek, angel manahipun Sam Pek pisah kaliyan kekasih, bingahipun Eng Tai kepanggih Sam Pek, bingahipun Sam Pek kepanggih Eng Tai, pangembaranipun Sam Pek madosi Eng Tai, angel badhe pepanggihan kaliyan priya kinasih. Langkung cetha *latar* swasana dipunandharaken ing ngandhap menika:

a) Swasana Wiwitanipun Gesang Sesarengan Antawisipun Sam Pek Kaliyan Eng Tai.

Sam Pek kaliyan Eng Tai sampun katetepaken dados murid wonten ing paguron Hang Cu. Wiwit menika, kekalihipun gesang sesarengan. Swasana menika dipunandharaken nalika kyai guru paring pitutur. Sam Pek saha Eng Tai lenggah tumungkul mabukuh mirengaken pituturing guru, menika pethilanipun: “Eng Tai lan Sam Pek padha toemoengkoel maboekoeh, njathet marang pitoetoering goeroe, mangerti kang dadi soerasane. Wiwit ikoe wis padha tetep dadi moerid ing pagoeron Hangtjoe.” (novel KDA, kaca 22) (data no 19). Pethilan menika ngandharaken Sam Pek saha Eng Tai sampun tetep dados murid ing papan paguron Hang Cu, kekalihipun lenggah tumungkul anteng mirengaken saha nyathet pituturipun guru.

b) Swasana Wiwitanipun Sam Pek Tresna Kaliyan Eng Tai.

Sam Pek wiwit tresna kaliyan Eng Tai, sasampunipun Eng Tai nedahaken piyambakipun wanodya. Manahipun Sam Pek bingah ananging ketingal ewed. Swasana menika ketingal saking badanipun Sam Pek ingkang gemeter, nglokro, gumrobyos, boten kiyat manggihaken kasunyatan. Menika pethilanipun.

Padha sanalika awake Sam Pek goemeter, panone soemrepet peteng dening soemoeroep reroepan kang agawe koewoering ati; awake ngalokro

tanpa bajoe, ndheprok sandhinge Eng Tai; goewajane atjloem, kringete goemrobjos kaja diesokake; tangane koemlawe. (novel KDA, kaca 33-34) (data no 20).

Pethilan ing nginggil ngandharaken kawontenanipun Sam Pek sasampunipun mangertos Eng Tai wanodya. Badanipun gumeter, nglokro, gumrobyos, boten kiyat manggihi kasunyatan. Piyambakipun nembe mangertos pralambangipun Eng Tai ingkang dipunandharaken ing saderengipun pethilan.

c) Swasana Sam Pek saha Eng Tai Pepasihan.

Nalika gesang sesarengan, Eng Tai nandhang katresnan piyambakan amargi Sam Pek dereng mangertos sejatosipun Eng Tai. Eng Tai ngandharaken katresnan kaliyan Sam Pek kanthi ewed. Piyambakipun paring pralambang, nanging Sam Pek boten mangertos. Pramila, Eng Tai kedah nedahaken kanthi terang bilih piyambakipun wanodya supados Sam Pek ugi gadhah raos tresna.

Swasana pepasihan dipunandharaken sesarengan kaliyan swasana ewed anggenipun nedahaken katresnan. Menika pethilanipun. “Sarampoenge ngoenandika mangkono, Eng Tai bandjoer mboekak beniking klambi ing dhadha, anggone mboekak moeng satjoekoepe bae kanggo melehake bodhone Sam Pek.” (novel KDA, kaca 33) (data no 21). Pethilan menika ngandharaken sasampunipun Eng Tai ngandharaken katresnan mawi pralambang, Eng Tai bikak benik rasukanipun namung sacekapipun kemawon. Sasampunipun menika, Sam Pek mangertos saha paring piwales katresnan.

d) Swasana *Konflik* Nalika Eng Tai Sampun Kalamar dening Ma Cun.

Eng Tai sampun kalamar Ma Cun, nedahaken kandhasipun katresnan Sam Pek dhateng Eng Tai. Manahipun Sam Pek kadya kerujit eri bondhotan, mekaten

ugi Eng Tai tumut sedhih menggalihaken kawontenanipun. *Konflik* menika damel swasana susahing Sam Pek saha Eng Tai. Menika pethilanipun:

Nalikane Sam Pek ngroengoe wangsoelane Eng Tai, jen wis ketrotjoet kalamar ing wong lija, atine kaja tinebak ing mongtoena, tjiptane woes ora bakal oerip, eloehe kekotos, tangise kamisesegen angreroedjit ati, roemasa ora koewat nandhang tjoba kang semono gedhene. Eng Tai oega meloe mbrebes-mili.... (novel KDA, kaca 43) (data no 22).

Pethilan ing nginggil ngandharaken Sam Pek mireng ngendikanipun Eng Tai, ingkang sampun kalamar dening tiyang sanes. Manahipun kadya kerujit eri bondhotan, raganipun boten saged gesang malih. Sam Pek muwun, amargi boten kiyat nandhang pacoban ingkang ageng. Mekaten ugi Eng Tai tumut muwun.

e) Swasana Sedhih Njalar Dumugi Badanipun Eng Tai Amargi Pisah Kaliyan Sam Pek.

Swasana sedhih ketingal nalika Eng Tai boten saged nahan katresnanipun, satemah badanipun tumut gerah. Nalika taksih nitih kapal, piyambakipun semaput amargi boten kiyat pisah kaliyan Sam Pek. Menika pethilanipun:

Nalika lakoene djaran kang ditoengangi Eng Tai kira-kira oleh sapambalang dohe, Eng Tai noli karo ngawe-awe, nalika ikoe Sam Pek isih ngadeg ndjedjer kaja toegoe, pamandenge kedhep tesmak. Nalika diawe-awe, saka ora bisa nahan kasmaraning ati, ing kono panone soemrepet peteng, glijer . . . . tiba soemapoet. (KDA, kaca 37) (data no 23)

Pethilan ing nginggil ngandharaken nalika lampahipun kapal sampun tebih, piyambakipun ngawe-awe Sam Pek. Eng Tai boten saged nahan kasamaraning manah, satemah badanipun ugi tumut gerah lajeng semaput.

f) Swasana Angel Manahipun Sam Pek Amargi Pisah Kaliyan Eng Tai.

Sam Pek tansah angawang-awangen dening Eng Tai sasampunipun Eng Tai wangsul ing griyanipun. Manah sedhihipun boten saged pulih, malah saya

susah. Pikiripun ngrambyang, boten sekeca anggenipun dhahar, sare, rina-wengi tansah kelingan Eng Tai. Badanipun saya kira, netranipun nedahaken badan ingkang gerah amargi manahaken katresnanipun. Menika pethilanipun:

Nganti pirang-pirang dina atine Sam Pek ora bisa poelih, pikire ngrambjang, rinasa-rasa saja krasa, ginagas-gagas saja ngranoehi, linali-lali malah nglalela, Eng Tai tansah katon gawang-gawangan, tjoemithak ana padoning netra. Mangan ora enak, toeroe ora kepenak, rina wengi tansah kagoegah, kelingan marang kang dadi woding ati. Awake saja koeroe, mripate tjowong, beteke lagi ketaman ing lara..... (data no 24).

Pethilan ing nginggil ngandharaken manahipun Sam Pek ingkang boten saged pulih, pikiripun tansah ngrambyang, dipunraos malah saya keraos, dipunpeggalih malah njalari kangen, dipunlalekaken malah tansah kemutan, wayanganipun Eng Tai sampun kacithak ing netra. Nedha saha sare boten sakeca, rina wengi kagigah. Badanipun saya kira, amargi gerah.

g) Swasana Bingahipun Eng Tai Kepanggih Sam Pek Sasampunipun Pepisahan.

Saderengipun Sam Pek saha Eng Tai pepisahan, Eng Tai paring piweling supados Sam Pek enggal rawuh. Nalika Sam Pek rawuh, piyambakipun bingah sanget. Saking bingahipun badhe kepanggih Sam Pek, piyambakipun kesupen anggenipun ngangge selop priya. Saged dipuntingali ing pethilan menika.

Sawise diidine wong-toewane enggal-enggal loemeboe ing kamar salin panganggo kaja dhek sinaoe. Poepoerane kang lamatan dioesapi, tindhik, gelang sarta kaloenge ditjopoti. Saka kasoeseone arep ketemoe Sam Pek, kelalen tjenelane ora diganti sepatoe lanang (data no 25).

Pethilan menika ngandharaken sasampunipun Eng Tai pikantuk idin saking tiyang sepuhipun, Eng Tai enggal memba dados priya kados dene nalika

ngangsu kawruh. Bingahipun ketingal nalika Eng Tai kesupen anggenipun ngangge selop kakung.

h) Swasana Bingahipun Sam Pek Kepanggih Eng Tai Sasampunipun Pepisahan.

Swasana bingah ketingal nalika Sam Pek ngrumaos gesang malih, nedahaken Sam Pek boten saged gesang tanpa Eng Tai. Swasana bingah saged dipuntingali wonten ing pethilan menika, “... Sam pek roemasa oerip maneh, oetawa kaja oerip ana ing donja temenan, kang doewe pangarep-arep boengah lan seneng atine.” (novel KDA, kaca 40) (data no 26). Pethilan menika ngandharaken kawontenanipun Sam Pek ingkang ngrumaos gesang malih, nedahaken bingahing manah.

i) Swasana Pangembaranipun Sam Pek Madosi Eng Tai.

Saderengipun ngembara, Sam Pek dipunbiyantu gurunipun paring ancer-ancer griyanipun Eng Tai. Swasanipun susah tumrap Sam Pek. Susahing nalika ngembara, inggih menika anggenipun mlampah ketingal rekasa, rina wengi taksih mlampah. Ancasipun supados enggal kepanggih, menika pethilanipun: “Sawise pamitan bandjoer pangkat, botjah loro ora ngetoeng rekasaning lakoe, rina-wengi tanpa leren, soepaja enggala toemeka, adja nganti kasep saka wewangene teloeng poeloeh dina.” (novel KDA, kaca 39) (data no 27). Pethilan menika ngandharaken sasampunipun pamitan kaliyan Kyai Guru, Sam Pek saha Su Kyu madosi griyanipun Eng Tai, sanadyan rekasa tansah dipunlampahi. Siyang-ndalu boten istirahat, supados engal dugi, boten kasep saking tigang dasa dinten.

j) Swasana Angel Anggenipun Badhe Pepanggihan kaliyan Priya Kinasih.

Swasana Eng Tai kangelan nalika badhe pepanggihan kaliyan priya kinashipun ketingal nalika tiyang sepuhipun boten paring idin menawi Eng Tai wicantenan kaliyan priya sanes. Menika pethilanipun:

Nalika anggone remboegan tekan samono, doemadakan Ni Eng Tai dioendang embokne, dikandhani: ing sarehning dheweke ing wektoe ikoe wis ana sing doewe, ora prajoga jen djagongan karo botjah lanang nganti soewe-soewe (novel KDA, kaca 44) (data no 28).

Pethilan menika ngandharaken Eng Tai ingkang dipunpenggak tiyang sepuhipun. Eng Tai boten pareng rembugan dangu kaliyan priya sanes, amargi piyambakipun sampun wonten ingkang gadhah.

3) Bab Pungkasanipun Katresnan saha Pungkasanipun Cariyos.

Bab menika kadadosan saking *latar* swasana: swasana Sam Pek pejah saha swasana Eng Tai nedahaken kasetyanipun kanthi manjing ing pasareanipun Sam Pek. Langkung cetha *latar* swasana dipunandharaken ing ngandhap menika.

a) Swasana Sam Pek Pejah.

Swasana pejahipun Sam Pek ketingal memelas. Swasana pejahipun dipunandharaken wiwit nalika ngeremaken netra, boten ambegan dumugi boten ewah. Sedhihipun namung disekseni dening biyungipun saha Su Kyu, nanging Eng Tai boten ningali pejahipun. Menika pethilanipun.

Ora antara soewe Sam Pek ngeremake mripate, ambekane wis ora ana. Embokne ndjerit soemoeroep anake oendjal napas kang poengkesan, tangise nggijeng kaja sendaren, anake diojog-ojog ditangekake sarta diamboengi, nanging wis tanpa goena, marga Sam Pek wis petjat saka ragane, bali marang adjal kamoelane. (novel KDA, kaca 55) (data no 29).

Pethilan menika ngandharaken Sam Pek ingkang sampun ngeremaken netra, ambekanipun sampun boten wonten. Biyungipun sesambatan dumugi muwun ningali putranipun unjal napas ingkang pungkasan. Pamuwun biyungipun nedahaken swasana ingkang sedhik sanget.

b) Eng Tai Nyusul Pejah Kanthi Manjing ing Pasareanipun Sam Pek.

Swasana kasetyanipun Eng Tai dipuntedahaken kanthi cara manjing wonten ing pasareanipun Sam Pek. Menika pethilanipun. “Eng Tai kleboe marang loeweng teroes mandjero, maesane nangkeb maneh, poelih rapet kaja wingi-oeni ora ana tabete lemah kang mentas sathithik-thithika.” (novel KDA, kaca 65) (data no 30). Pethilan menika ngandharaken Eng Tai klebu wonten ing luwang pasareanipun Sam Pek, maesanipun nutup malih kadya boten wonten siti ingkang ketinggal bikak. Wonten ing saderengipun pethilan menika, dipunandharaken Eng Tai sembahyang rumiyin wonten ing pasareanipun Sam pek satemah pasarean menika saged bikak.

c. Latar Swasana Ingkang Sami Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Latar swasana wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan novel Katresnan Donja Akerat sami-sami dipunperang dados tigang bab supados ketinggal manunggaling cariyosipun. Bab menika sami-sami kadadosan saking: (1) bab kadadosanipun nalika paraga utami wanodya kaliyan paraga utami priya wiwit tresna dumugi saderengipun gesang sesarengan, (2) bab kadadosanipun nalika paraga utami priya saha paraga utami wanodya gesang sesarengan, (3) bab

kadadosanipun nalika paraga utami pejah. Langkung cetha, *latar* swasananipun dipunandharaken ing ngandap menika:

1) Kadadosanipun Nalika Paraga Utami Wanodya Kaliyan Paraga Utami Priya Wiwit Tresna Dumugi Saderengipun Gesang Sesarengan.

Latar swasana ingkang sami wonten ing cariyos *Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan *Katresnan Donja Akerat* saking bab menika kadadosan saking: swasana sengsem paraga utami wanodya kepanggih priya kinasih saha swasana sengsem paraga utami priya kepanggih wanodya kinasih.

a) Swasana Sengsem Paraga Utami Wanodya Kepanggih Priya Kinasih.

Rara Mendut kaliyan Eng Tai sami-sami kesengsem ingkang sepisanan, nalika kepanggih saha ningali priya kinashipun. Sajak kekalhipun gadhah raos tresna ing penggalhipun. Raos trena ing penggalih menika ingkang nedahaken swasana ingkang sami inggih menika swasana sengsem.

b) Swasana Sengsem Paraga Utami Priya Kepanggih Wanodya Kinasih.

Pranacitra kaliyan Sam Pek sami-sami kesengsem ingkang sepisanan dhateng wanodya. Kekalhipun kesengsem amargi kepanggih wanodya ingkang saged nengsemaken manahipun. Wanodya menika ingkang salajengipun dados wanodya kinashipun.

2) Kadadosanipun Nalika Paraga Utami Priya kaliyan Paraga Utami Wanodya Gesang Sesarengan.

Latar swasana ingkang sami wonten ing cariyos *Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan cariyos *Katresnan Donja Akerat* saking bab menika kadadosan saking:

a) Swasana Wiwitanipun Gesang Sesarengan Paraga Utami Wanodya kaliyan Paraga Utami Priya.

Swasana menika sami-sami dipunandharaken mawi swasana anteng kanthi lenggah tumungkul mabukuh sasampunipun paraga utami dipuntampi ing papanipun piyambak.

b) Swasana Paraga Utami Priya saha Paraga Utami Wanodya Pepasihan.

Swasana menika sami-sami dipunandharaken kanthi swasana nengsemaken, nalika paraga utami priya saha wanodya ngudarasa katresnanipun. Wonten ing *konteks* salajengipun, kekalihipun ngrumaos anggadhahi satemah kangelan badhe pisah.

c) Swasana *Konflik*.

Babagan ingkang sami dipunandharaken kanthi swasana ingkang angel kangge paraga utami. Swasana menika dipunjalari saking perkawis ingkang ndamel susahing paraga utami, inggih menika wontenipun tiyang sanes ingkang gadhah raos tresna dhateng paraga utami wanodya.

d) Swasana Paraga Utami Wanodya Sedhih, Pisah Kaliyan Priya Kinasih.

Swasana ingkang sami dipunandharaken kanthi sedhih, dipunjalari dening pisahipun paraga utami wanodya kaliyan priya kinasihipun sasampunipun gesang sesarengan. Pisahipun amargi dipunjalari dening perkawis saking tiyang sanes.

e) Swasana Angel Paraga Utami Priya Pisah kaliyan Wanodya Kinasih.

Boten namung paraga utami wanodya ingkang sedhih, nanging ugi paraga utami priya. Swasana ingkang sami dipunandharaken kanthi angel dening paraga

utami priya anggenipun menggalihaken katresnanipun, ingkang kacipta namung wanodya kinashipun mawon.

f) Swasana Bingahipun Paraga Utami Wanodya Kepanggih Priya Kinasih Sasampunipun Pepisahan.

Swasana menika sami-sami dipunandharaken kanthi swasana bingah. Bingahipun amargi paraga utami priya sami-sami sampun dipuntengga rawuhipun dening wanodya kinashipun. Satemah, Rara Mendut kaliyan Eng Tai sami-sami bingah, mangertos priya kinashipun rawuh.

g) Swasana Bingahipun Paraga Utami Priya Kepanggih Wanodya Kinasih Sasampunipun Pepisahan.

Swasana menika sami-sami dipunandharaken kanthi swasana manah bingah. Swasana bingahipun ugi dipuntedahaken dening paraga utami priya kepanggih wanodya kinashipun. Sasampunipun kepanggih wanodya kinasih, Pranacitra kaliyan Sam Pek lajeng nedahaken solah bawanipun piyambak.

h) Swasana Pangembaranipun Paraga Utami.

Swasana menika sami-sami dipunandharaken kanthi swasana ingkang ewed, susah, saha angel dening paraga utami. Pangembaranipun dipunjalari dening perkawis ingkang beda.

3) Pejahipun Paraga Utami.

a) Swasana Paraga Utami Priya Pejah.

Swasana ingkang sami dipunandharaken kanthi swasana sedhih, ndadosaken sedhihipun paraga utami wanodya saha njalari wanodya kinashipun nyusul pejah.

b) Swasana Paraga Utami Wanodya Pejah.

Swasana ingkang sami dipunandharaken kanthi swasana sedhik. Para tiyang ingkang ningali kadadosan menika dados gumun, mliginipun tiyang sanes ingkang gadhah raos tresna dhateng paraga utami wanodya.

d. Bedanipun *Latar Swasana Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut Kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.*

1) Bedanipun *Latar Swasana Ingkang Wonten Tetandhinganipun.*

Latar swasana ingkang wonten tetandhinganipun, kajawi wonten babagan ingkang sami ugi wonten bedanipun. Bedanipun dipunandharaken wonten ing ngandhap menika:

a) Kadadosanipun Nalika Paraga Utami Wanodya Kaliyan Paraga Utami Priya Wiwit Tresna Dumugi Saderengipun Gesang Sesarengan.

Kadadosan wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* inggih menika nalika Rara Mendut kaliyan Pranacitra wiwit tresna dumugi saderengipun Pranacitra dados abdi ing katumenggungan. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat* inggih menika nalika Sam Pek kaliyan Eng Tai wiwit sengsem dumugi saderengipun gesang sesarengan ing papan paguron. *Latar swasana ingkang beda dipunandharaken ing ngandhap menika:*

(1) Swasana Sengsem Paraga Utami Wanodya Kepanggih Priya Kinasih.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, sengsemipun kanthi nyuwun pirsa kaliyan baturipun ngengingi priya kinasihipun, kadadosanipun wonten ing pasar Prawiramantri. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*

sengsemipun paraga utami kanthi nedahaken solah bawa, kadadosanipun wonten margi tumuju ing papan paguron Hang Cu.

(2) Swasana Sengsem Paraga Utami Priya Kepanggih Wanodya Kinasih.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, ingkang njalari sengsem inggih menika nembe sapisanan kepanggih wanodya ingkang ndadosaken sengseming manah. Amargi saderengipun, Pranacitra boten gadhah raos sengsem dhateng wanodya. Namung Rara Mendut ingkang saged ndamel sengsemipun manah. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, sengsemipun menika gumun nembe sepisanan kepanggih mitra ingkang grapyak. Sam Pek dereng mangertos Eng Tai wanodya. Pramila, Sam Pek dereng tresna saestu.

b) Kadadosanipun Nalika Paraga Utami Gesang Sesarengan.

Latar swasana ingkang beda wonten ing cariyos Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Katresnan Donja Akerat saking bab menika kadadosan saking:

(1) Swasana Wiwitanipun Gesang Sesarengan Antawisipun Paraga Utami Wanodya kaliyan Priya Kinasih.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, dipunandharaken nalika Pranacitra wiwit dipuntampi ing katumenggungan. Swasananipun anteng saha ewed amargi kedah njagi supados Tumenggung Wiraguna boten mangertos katresnanipun Pranacitra saha Rara Mendut. Satemah, kekalihipun kangelan anggenipun ngudarasa katresnan. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, kadadosanipun nalika Sam Pek saha Eng Tai wiwit dipuntampi ing papan paguron. Swasananipun anteng, amargi nampi pituturing guru.

(2) Swasana Paraga Utami Priya Saha Paraga Utami Wanodya Pepasihan.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, swasanipun dipunandharaken ing wanci dalu, wonten pondokipun Rara Mendut. Swasanipun dipunandharaken langkung cetha. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, swasanipun dipunandharaken ing wanci siyang wonten ing taman kitha.

(3) Swasana Konflik.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, swasana konflikipun inggih menika perkawis katresnanipun Pranacitra saha Rara Mendut dipunmangertosi Tumenggung Wiraguna. Satemah swasanipun ewed saha angel, amargi sedaya tiyang ing tlatah Kawiragunan boten wantun goroh kaliyan Tumenggung. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, konflikipun inggih menika nalika Eng Tai sampun dipunlamar dening Ma Cun saking kersanipun tiyang sepuh.

(4) Swasana Sedhih Paraga Utami Wanodya Pisah kaliyan Priya Kinasih.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, sedhihipun dipunandharaken mawi sesambat kasetyanipun wonten ing sajroning kalbu. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, sedhihipun dipunandharaken saking manah njalar dumugi badanipun.

(5) Swasana Angel Paraga Utami Priya Pisah kaliyan Wanodya Kinasih.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, angelipun dipuntedahaken kanthi solah bawanipun Pranacitra ingkang nglampahi ing wanci dalu saha nyebar mantra sirep kangge pepanggihan kaliyan Rara Mendut. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, angelipun dipunandharaken anggenipun Sam Pek

menggalihaken katresnanipun dumugi badanipun nandhang gerah. Wonten ing salajengipun, Sam Pek ngembara supados kepanggih Eng Tai.

(6) Swasana Bingahipun Paraga Utami Wanodya Kepanggih Priya Kinasih Sasampunipun Pepisahan.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, swasana bingahipun dipunandharaken kanthi pepindhan kadya kasatan manggihaken toya. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, dipunandharaken kanthi solah bawanipun Eng Tai ingkang kesesa kepanggih priya kinashipun.

(7) Swasana Bingahipun Paraga Utami Priya Kepanggih Wanodya Kinashipun Sasampunipun Pepisahan.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, swasana bingahipun Pranacitra dipuntedahaken mawi solah bawa, enggal angrangkul Rara Mendut. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, swasana bingahipun Sam Pek dipuntedahaken mawi swasana manahipun Sam Pek kadya gesang malih.

(8) Swasana Pangembaranipun Paraga Utami.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, ingkang ngembara inggih menika Tumenggung Wiraguna kanthi paring dhawuh dhateng para abdinipun madosi Rara Mendut kaliyan Pranacitra, swasanipun ewed tumrap Rara Mendut kaliyan Pranacitra. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, ingkang ngembara inggih menika Sam Pek madosi Eng Tai, swasanipun ewed tumrap Sam Pek. Sanadyan mekaten, tansah dipunlampahi supados saged enggal kepanggih Eng Tai.

c) Kadadosanipun Nalika Paraga Utami Pejah.

(1) Swasana Paraga Utami Priya Pejah

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, pejahipun Pranacitra amargi dipunperjaya dening Tumenggung Wiraguna mawi curiganipun Tumenggung sarta dipunpirsani dening Rara Mendut. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, pejahipun Sam Pek amargi gerah menggaliaken katresnanipun sarta dipunpirsani dening biyung kaliyan kancanipun ananging boten dipunpirsani dening Eng Tai.

(2) Swasana Pejahipun Paraga Utami Wanodya.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, Rara Mendut enggal suduk salira sasampunipun sumerep Pranacitra pejah ing ngarsaning Tumenggung Wiraguna, kanthi nrajangaken salira wonten ing curiga ingkang dipunginakaken kangge merjaya Pranacitra. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, Eng Tai boten enggal nyusul pejah, amargi piyambakipun boten mirsani pejahipun Sam Pek satemah piyambakipun suduk salira sasampunipun ijab kaliyan Ma Cun. Pejahipun Eng Tai kanthi cara manjing wonten ing pasareanipun Sam Pek, sasampunipun sembahyang.

2) Bedanipun Latar Swasana Ingkang Boten Wonten Tetandhinganipun.

Latar swasana ingkang beda kajawi saking babagan ingkang wonten tetandhinganipun, ugi saking babagan ingkang boten wonten tetandhinganipun. Bedanipun dipunandharaken ing ngandhap menika:

a) *Latar Swasana Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut Inkgang Boten Wonten Tetandhinganipun.*

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, *latar swasana* ingkang boten wonten tetandhinganipun inggih menika wonten ing bab kadadosaniun nalika Rara Mendut kaliyan Pranacitra wiwit tresna dumugi saderengipun Pranacitra dados abdi ing katumenggungan saha bab kadadosanipun bab kadadosanipun nalika Pranacitra dados abdi ing katumenggungan saha gesang sesarengan kaliyan Rara Mendut. Langkung cetha kaandharaken ing ngandhap menika:

(1) Bab Kadadosanipun Nalika Rara Mendut kaliyan Pranacitra Wiwit Tresna, Dumugi Saderengipun Pranacitra Dados Abdi ing Katumenggungan.

(a) Swasana Angel Anggenipun Badhe Pepanggihan kaliyan Priya Kinasih.

Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, swasana menika sampun dipunandharaken ing bab nalika Rara Mendut saha Pranacitra wiwit tresna dumugi saderengipun Pranacitra ngawula ing katumenggungan. Angelipun amargi Rara Mendut minangka putri boyongan dhateng Tumenggung Wiraguna. Supados saged pepanggihan, Pranacitra kedah dados abdi rumiyin. Menawi wonten ing novel, swasana menika dipunandharaken wonten ing bab nalika kalih paraga gesang sesarengan.

(b) Swasana Boten Jenjem Manahipun Pranacitra Amargi Kesengsem.

Sasampunipun Rara Mendut ngandharaken katresnanipun, Pranacitra ugi gadhah raos tresna. Pramila, piyambakipun boten jenjem manahaken katresnanipun. Menawi wonten ing novel, swasana menika dipunandharaken ing

bab nalika paraga utami gesang sesarengan, sasampunipun Sam Pek mangertos Eng Tai wanodya.

(c) Swasana Rara Mendut Nengga Pranacitra Ngabdi ing Kawiragunan.

Rara mendut nengga rawuhipun Pranacitra supados saged gesang lajeng uwal sesarengan. Menawi wonten novel, swasana menika boten dipunandharaken amargi kalih paraga utami sampun gesang sesarengan ing papan paguron.

(2) Bab Kadadosanipun Nalika Pranacitra Dados Abdi ing Katumenggungan saha Gesang Sesarengan Kaliyan Rara Mendut.

(a) Swasana Sedhihipun Rara Mendut Amargi Kecepeng.

Rara Mendut manahipun sedhih sanget, amargi kecepeng dening prajuritipun Tumenggung Wiraguna. Swasana menika dados pucuking perkawis ing katresnan, Pranacitra saha Rara Mendut boten saged ngudi katresnanipun malih. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, swasana menika boten dipunandharaken amargi kalih paraga boten dados tawanan tiyang sanes.

b) Latar Swasana Wonten ing Novel *Katresnan Donja Akerat* Ingkang Boten Wonten Tetandhinganipun.

Swasana wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat* ingkang boten wonten tetandhinganipun inggih menika bab kadadosanipun nalika Sam Pek kaliyan Eng Tai gesang sesarengan wonten ing papan paguron. Menika adharanipun:

(1) Swasana Wiwitanipun Sam Pek Tresna Kaliyan Eng Tai.

Swasana menika dipunandharaken nalika kalih paraga utami gesang sesarengan. Sam Pek tresna ingkang saestu kaliyan Eng Tai sasampunipun Eng

Tai nedahaken tandha wanodyanipun. Swasananipun bingah ugi ewed. Ewed amargi piyambakipun ngraos bodho dhateng pralambangipun Eng Tai. Menawi swasananipun Pranacitra saha Rara Mendut dipunandharaken ing bab saderengipun gesang sesarengan, nalika nembe kepanggih sepisanan.

(2) Angel Anggenipun Badhe Pepanggihan kaliyan Priya Kinasih.

Swasana menika dipunandharaken sasampunipun Eng Tai kawengku dening priya sanes. Eng Tai boten pikantuk idin menawi wicantenan kaliyan priya sanesipun Ma Cun. Pramila, swasana menika dipunandharaken wonten ing bab gesang sesarengan. Beda kaliyan swasana angelipun Pranacitra saha Rara Mendut, angelipun dipuntedahaken ing bab saderengipun gesang sesarengan.

5. Tetandhingan *Struktural* saha Kalenggahan Antawisipun *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* saha cariyos *Katresnan Donja Akerat* menawi dipuntingali saking perangan ageng, nedahaken babagan ingkang sami saha beda. Perkawis-perkawis adatipun ketingal wonten ing kalih cariyos menika, perkawisipun kados dene wanodya kanthi tekad kiyat mbudidaya nasibipun, lulusing katresnan ingkang cabar amargi panguwaosipun tiyang sanes, kasetyaning katresnan saha lestarining katresnan. Uwal saking pangaribawa salah satunggaling karya sastra menika saha dipuntingali saking *unsur struktural*ipun, kalih cariyos menika saemper. Ing ngandhap menika badhe kaandharaken sami saha bedanipun *unsur struktural*ipun.

a. Babagan Ingkang Sami

1) *Tema*: Lestarining Katresnan.

Babagan *tema* kalih cariyos menika kathah saminipun, amargi gadhah babagan ingkang wonten tetandhinganipun. Tetandhinganipun inggih menika *tema* utami ingkang sami-sami nyariosaken lestarining katresnan. Paraga utami sami tresna, nanging kasetyan sarta lulusing katresnan menika cabar kaliyan panguwaosipun tiyang sanes. Pungkasaning cariyos, kalih paraga utami pejah. *Tema* tambahan ingkang nyengkuyung *tema* utami inggih menika pangudinipun paraga utami wanodya mbudidaya nasibipun, saha pangudinipun paraga utami priya ndhatengi wanodya kinasihipun.

2) *Alur*: *Alur* Majeng

Alur kalih cariyos menika sami-sami *alur* majeng kanthi urutan wiwitan, tengah saha pungkasan. Babagan *alur* menika kathah saminipun, amargi gadhah babagan ingkang wonten tetandhinganipun. Saminipun inggih menika urutan pitepagan paraga utami, wiwitanipun perkawis paraga utami wanodya mbudidaya nasibipun, perkawis saking tiyang sanes dumugi *klimaks* nalika kalih paraga utami boten saged ngudi katresnanipun malih saha pungkasaning *klimaks* inggih menika pejahipun paraga utami.

3) Panggaraping Paraga

Panggaraping paraga ingkang sami inggih menika Tumenggung Wiraguna kaliyan Ma Cun minangka tiyang sanes ingkang dados paraga *antagonis*, watakipun gampil duka saha kasar pangandikan. Rara Mendut kaliyan Eng Tai, watakipun dados wanodya ingkang gadhah tekad kiyat anggenipun mbudidaya

nasibipun, kasetyanipun dhateng priya kinasih sami-sami ageng inggih menika nyusul pejahipun priya kinasih. Pranacitra kaliyan Sam Pek sami-sami setya, netepi janji, saha tansah ngudi tumrap katresnanipun. Paraga tambahan ingkang watakipun sami inggih menika biyungipun Pranacitra kaliyan biyungipun Sam Pek ingkang tansah pangerten saha welas asih. Baturipun Pranacitra kaliyan baturipun Eng Tai watakipun sami-sami ngestokaken dhawuh.

4) *Latar*: *Latar Swasana* (swasana manah saha swasana kadadosan cariyosipun).

Latar swasana ingkang sami inggih menika kadadosanipun wonten ing tigang bab: (1) kadadosanipun paraga utami wiwit tresna dumugi saderengipun gesang sesarengan, swasananipun inggih menika: swasana sengsem manahipun paraga utami kepanggih tiyang kinasih. (2) Kadadosanipun paraga utami gesang sesarengan: swasananipun inggih menika swasana wiwit gesang sesarengan, swasana pepasihan, swasana *konflik*, sedhihipun paraga utami pepisahan, bingahipun paraga utami kepanggih sasampunipun pisah, saha pangembaranipun paraga utami. (3) Kadadosanipun paraga utami pejah: swasananipun pejahipun paraga utami priya ingkang dipunsusul dening pejahipun wanodya kinasih.

b. Babagan Ingkang Beda

Kajawi gadhah babagan ingkang sami, *unsur-unsur intrinsik* menika ugi wonten bedanipun. Wonten ing ngandhap menika dipunandharaken bedanipun:

1) *Tema*

Bedanipun *tema utami* inggih menika perkawis-perkawis ingkang dados pepalang tumrap lulusing katresnanipun paraga utami. Perkawis wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* langkung sisah saha ewed. Cara pejahipun Pranacitra

dipunperjaya lajeng Rara Mendut enggal suduk salira. Menawi pejahipun Sam Pek amargi gerah lajeng Eng Tai nyusul kanthi manjing ing pasareanipun Sam Pek. Saking *tema* tambahan inggih menika, pangudinipun Rara Mendut mbudidaya nasibipun saking Tumenggung Wiraguna ingkang sejatosipun gadhah kuwaos. Piyambakipun boten purun dipundadosaken selir saha langkung milih sadean eses. Menawi Eng Tai mbudidaya nasibipun saking tiyang sepuh saha adat, piyambakipun ngajengaken ngangsu kawruh. Pangudinipun Pranacitra inggih menika suwita ing katumenggungan supados saged gesang sesarengan kaliyan wanodya kinasih saha saged uwal sesarengan, nanging kekalihipun kasil kecepeng. Pangudinipun Sam Pek inggih menika ndhatengi griyanipun Eng Tai saperlu nglamar, nanging sampun lungse kalih dasa dinten satemah rawuhipun tanpa gina.

2) *Alur*

Alur ingkang beda inggih menika pitepangan paraga utami. Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, wiwitanipun dipuntepangaken Tumenggung Wiraguna, Rara Mendut lajeng Panacitra. Perkawis ingkang medal wiwitan inggih menika Rara Mendut mbudidaya nasibipun supados boten dados seliripun Tumenggung Wiraguna, lajeng perkawis saking Tumenggung Wiraguna nalika mangertosi katresnanipun Pranacitra saha Rara Mendut dumugi kekalihipun pasrah dados tawananipun Tumenggung Wiraguna. Pungkasaning cariyos, Pranacitra dipunperjaya lajeng Rara Mendut suduk salira. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, pitepangan paraga utami namung Eng Tai saha Sam Pek. Wiwitanipun perkawis inggih menika Eng Tai mbudidaya nasibipun

kanthi ngajengaken ngangsu kawruh lajeng kepanggih priya kinasih. Ananging katresnanipun boten dipunmangertosi dening tiyang sepuh, pramila perkawis salajengipun inggih menika tiyang sepuh macangaken Eng Tai kaliyan Ma Cun. Saking perkawis menika, Sam Pek gerah saha boten saged ngudi tumrap katresnanipun malih. Pungkasaning cariyos, Sam Pek pejah lajeng Eng Tai nyusul pejah kanthi manjing ing pasareanipun Sam Pek.

3) Panggaraping Paraga

Panggaraping paraga *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* kathah bedanipun ing babagan ingkang wonten tetandhinganipun saha ing babagan ingkang boten wonten tetandhinganipun. Panggaraping paraga ingkang wonten tetandhinganipun inggih menika Tumenggung Wiraguna: langkung nedahaken kuwaosipun saha dados paraga utami menawi Ma Cun: minangka paraga tambahan. Rara Mendut kaliyan Eng Tai beda wonten ing saperangan watak *psikologis* saha *sosiologis*. Pranacitra kaliyan Sam Pek beda wonten ing saperangan watak *psikologis* saha *sosiologis*. Biyungipun Pranacitra: nyagahi kekajengan putra saha paring pitutur, menawi biyungipun Sam Pek: pinter paring panglipur. Baturipun Pranacitra langkung asring medal, pinter paring panglipur sarta setya. Menawi baturipun Eng Tai namung sepisan medal.

Bedanipun saking panggaraping paraga ingkang boten wonten tetandhinganipun inggih menika paraga tambahan ingkang nyengkuyung cariyos. Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* langkung kathah paraganipun, inggih menika: Nyai Ajeng Wiraguna, Patih Prawirasekti, Tumenggung Wirmantri, Jaka

Pengasih, Kepala Bekel, Ki Dogong. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat* inggih menika bapanipun Eng Tai, biyungipun Eng Tai, Hi Ya So, Su Kyu, Kyai Guru.

4) *Latar*

Latar Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* kathah bedanipun ing babagan ingkang wonten tetandhinganipun ugi ingkang boten wonten tetandhinganipun. Babagan ingkang wonten tetandhinganipun sampun dipunandharaken ing nginggil, menawi ingkang boten wonten tetandhinganipun wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* langkung kathah, inggih menika (1) kadadosanipun paraga utami wiwit tresna dumugi saderengipun gesang sesarengan: swasana angel manahipun Rara Mendut badhe kepanggih priya kinasihipun, swasana boten jenjem manahipun Pranacitra amargi kesengsem, swasana Rara Mendut nengga Pranacitra ngabdi. (2) Kadadosanipun paraga utami gesang sesarengan: swasana sedhihipun Rara Mendut amargi kecepeng. *Latar* wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat* inggih menika kadadosanipun paraga utami gesang sesarengan: swasana wiwitanipun Sam Pek tresna kaliyan Eng Tai saha swasana angel badhe kepanggih priya kinasih.

Sedaya *unsur tema, alur, panggaraping paraga, saha latar* swasana ingkang beda amargi dipunjalari saking *latar sosial* budaya wonten ing saben cariyosipun. *Latar sosial* budayanipun inggih menika *latar sosial* budaya Jawi ing jaman kraton Mataram kaliyan budaya Cina ing jaman wanodya boten limrah ngangsu kawruh. *Serat Pranatjitra Rara Mendut* langkung nedahaken kuwaosipun Tumenggung Wiraguna, perkawis-perkawis katresnan menika ugi

langkung ewed, paraga utami dados tawananipun Tumengung Wiraguna, sarta pejahipun paraga utami priya amargi dipunperjaya dening Tumenggung Wiraguna. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, kuwaosipun tiyang sepuh saged luluh, amargi ing pungkasan cariyos tiyang sepuh nyagahi kekajengan putrinipun sembahyang wonten ing pasareanipun priya kinasih. Saking *teori* ingkang sampun dipunandharaken wonten bab kalih, antawis cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*, boten dipunpangguhaken titikan minangka bukti bilih kalih cariyos menika gadhah sesambetan langsung. Pramila, ing ngandhap menika namung badhe dipunandharaken kalenggahan kalih cariyosipun.

c. Kalenggahan Antawisipun *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan Novel *Katresnan Donja Akerat*.

Adhedhasar panaliten tetandhingan antawisipun cariyos *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan cariyos novel *Katresnan Donja Akerat*, cetha bilih ing antawisipun kalih cariyos menika boten dipunpangguhaken titikan-titikan ingkang minangka bukti bilih kalih cariyos wau sesambetan kanthi langsung utawi asipat-asipat kaprabawan (*pengaruh*). Kalih cariyos menika dipunserat wonten ing jaman ingkang beda, Pranacitra Rara Mendut dipunserat nalika taun 1798 ingkang nedahaken budaya Jawi ing jaman kraton Mataram, menawi cariyos Sam Pek Eng Tai nedahaken budaya Cina ing jaman wanodya boten limrah ngangsu kawruh. *Serat Pranatjitra Rara Mendut* taksih *istana sentris* saha boten woten sinten ingkang nganggit. Menawi cariyos Sam Pek Eng Tai, sampun dipunserat malih

dhateng pangripta Jawi inggih menika Sastrasoemarto taun 1928, wujudipun novel modheren kanthi irah-irahan *Katresnan Donja Akerat*.

Urutan pungkasanipun sastra tetandhingan inggih menika madosi sesambetan samining kalih cariyos saking *data-data* ingkang dipunpanggihaken. Sesambetan samining kalih cariyos saking panaliten ingkang sampun dipuntindakaken kanthi lebet ing nginggil, saged dipunpanggihaken sami saha bedanipun *unsur istrinsik* antawisipun *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. Ananging saking kasunyatan menika ugi dipunsebataken *Serat Pranatjitra Rara Mendut* saha novel *Katresnan Donja Akerat* gadhah wekdal nyipta ingkang beda. *Serat Pranatjitra Rara Mendut* wujudipun *roman* klasik, menawi novel *Katresnan Donja Akerat* minangka novel modheren. Pramila, amargi saking wekdal panganggitan, novel *Katresnan Donja Akerat* saged kasebut langkung enem tinimbang *Serat Pranatjitra Rara Mendut*.

Perkawis wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* asipat *manusiawi* saha *universal*. Tegesipun, perkawis menika nedahaken kabetahan *psikologis* tiyang ingkang sami, inggih menika wonten pundi kemawon sedaya tiyang mbetahaken katresnan ingkang sejatos. Kajawi menika, panyerat kalih cariyos ugi mbeta *latar sosial budaya* cariyosipun piyambak ingkang saged nedahaken warni *lokal* cariyosipun. Andharan menika dipunsengkuyung dening *teori* ingkang sampun dipunandharaken wonten ing bab kalih, inggih menika kasunyatan bilih *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat* boten mijil saking kosongipun budaya nanging mijil saking kapitadosan masarakat saha budayanipun piyambak. Pramila,

kalenggahan kalih cariyos menika namung kanca mawon, boten wonten ingkang ndayani. Sanadyan pangripta cariyos kekalih menika sami-sami tiyang Jawi, sarta basa ingkang dipunginakaken ngginakaken basa Jawi, nanging pangripta novel *Katresnan Donja Akerat* taksih netepaken unsur Cina wonten ing sajroning cariyosipun. Katitik saking nama paraga, nama papan, saha fisikipun paraga utami. Tuladhanipun saking fisik Eng Tai, sanadyan dipunandharaken kanthi candraning badan, nanging pangriptanipun boten kesupen ngandharaken kasunyatan tiyang Cina ingkang netranipun liyep andamar kanginan.

Saking irah-irahan cariyos wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*, nedahaken bilih cariyos menika nengenaken babagan panggaraping paraga, katitik saking irah-irahan ingkang dipunserat kanthi nama paraga utaminipun. Menawi irah-irahan cariyos wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*, nedahaken bilih cariyos menika nengenaken babagan tema, katitik saking tema wonten ing sajroning cariyos inggih menika lestarining katresnan.

BAB V

PANUTUP

A. Dudutan

Saking asiling panaliten saha pirembaran wonten ing bab saderengipun, saged dipunpendhet dudutan inggih menika:

1. *Tema* utami ingkang sami inggih menika lestarining katresnan sarta *tema* tambahan ingkang sami inggih menika pangudinipun paraga utami tumrap lulusing katresnan. Bedanipun, wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*: pangudinipun Rara Mendut mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening Tumenggung Wiraguna saha pangudinipun Pranacitra suwita ing katumenggungan. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*: pangudinipun Eng Tai mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening pranatan tiyang sepuh saha pangudinipun Sam Pek ndhatengi griyanipun Eng Tai.
2. *Alur* ingkang sami inggih menika *alur* majeng, kanthi urutan pitepangan paraga utami, wiwitanipun perkawis paraga wanodya mbudidaya nasibipun, perkawis saking tiyang sanes, dumugi perkawis ingkang ndadosaken paraga utami boten saged ngudi lulusing katresnan, saha pungkasaning *klimaks* inggih menika pejahipun paraga utami. Bedanipun wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*: wiwitanipun perkawis Rara Mendut mbudidaya nasibipun saking Tumenggung, perkawis Pranacitra saha Rara Mendut dados tawanan, lajeng pejah. Menawi wonten ing novel *Katresnan Donja Akerat*: wiwitanipun perkawis Eng Tai mbudidaya nasibipun saking pranatanipun tiyang sepuh, perkawis pepacangan lajeng pejahipun Sam Pek saha Eng Tai.

3. Panggaraping paraga ingkang sami inggih menika watakipun Pranacitra-Sam Pek, Rara Mendut-Eng Tai, Nyai Singobarong-biyungipun Sam Pek, Blendhung Jagung-An Tong Dji Sim, saha Tumenggung Wiraguna-Ma Cun. Menawi paraga ingkang beda inggih menika, watakipun paraga ingkang wonten tandhinganipun sarta paraga ingkang boten wonten tandhinganipun. Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*: Nyai Ajeng Wiraguna, Patih Mas Prawirasekti, Tumenggung Wiramantri, Jaka Pengasih, Ketua Perbekelan, Ki Dogong. Wonten ing *Katresnan Donja Akerat*: bapanipun Eng Tai (Ni Ciok Kong), biyungipun Eng Tai (Ny. Ni Ciok Kong), Hi Jaso (seduluripun Eng Tai), Kyai Guru, saha Soe Kjoe.
4. *Latar* ingkang sami inggih menika *latar* swasana ingkang kadadosan saking tigang bab: swasana kadadosanipun wiwit tresna dumugi saderengipun gesang sesarengan, swasana gesang sesarengan, swasana pejahipun paraga utami. Swasana menika mliginipun swasana manahipun paraga, kadadosan katresnanipun saha swasana nasibipun paraga. Menawi bedanipun, wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*: swasana kadadosanipun wiwit tresna dumugi saderengipun Pranacitra dados abdi ing katumenggungan, swasana gesang sesarengan ing katumenggungan, swasana pejahipun Pranacitra saha Rara Mendut. Menawi wonten novel *Katresnan Donja Akerat*: swasana kadadosanipun Eng Tai wiwit tresna dumugi saderengipun gesang sesarengan ing papan paguron, swasana gesang sesarengan ing papan paguron, saha swasana pejahipun Sam Pek saha Eng Tai.

B. Pamrayogi

Panaliten menika namung ngrembag tetandhingan antawisipun karya sastra kaliyan karya sastra ngengingi *unsur intrinsik*ipun. Pramila, dipunkajengaken wonten pangrembakanipun dhateng panaliten menika. Pangrembakanipun inggih menika kanthi nambahi tetandhingan *unsur* sanesipun kajawi *unsur intrinsik*, kados dene kasunyatan pagesangan. Tuladhanipun *etos* makarti paraga utami wanodya wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan wanodya ing jaman samenika. Supados saged pikantuk dudutan asiling panaliten, kangge pangrembakanipun jaman saha dipunkajengaken saged pikantuk asiling panaliten ingkang langkung sae malih.

C. Implikasi

Panaliten menika ngandharaken sami saha bedanipun *unsur instrinsik* antawisipun *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan novel *Katresnan Donja Akerat*. Panaliten menika dipunajab saged murakabi wonten ing pangrembakanipun kawruh sastra, mliginipun ingkang gayut kaliyan sastra tetandhingan. Kajawi menika, ugi dipunajab saged suka kawruh wonten donya *pendidikan* inggih menika ngengingi pasinaon babagan *unsur intrinsik* cariyos, mliginipun *tema*, *alur*, panggaraping paraga saha *latar*. Sanesipun, panaliten menika dipunajab saged dipunginaaken kangge *referensi* panaliten salajengipun, inggih menika panaliten sastra tetandhingan *struktural* karya sastra.

DAFTAR PUSTAKA

- Abrams, M. H. 1981. *A Glossary Of Literary Terms*. New York: Cornell University.
- Aminuddin. 2009. *Pengantar Apresiasi Sastra*. Bandung: Sinar Baru Algensindo.
- Anonim. 1956. *Pranajitra (Rara Mendut)*. Jakarta: Dinas Penerbit Balai Pustaka.
- Asih, Nur. 2011. *Perbandingan Pencitraan Tokoh Utama Wanita dalam Novel Tumetesing Luh Karya Any Asmara dengan Roman Mbok Randa Saka Jogja*. Skripsi S1. Program Studi Bahasa Jawa, FBS UNY.
- Azkiya, Nisa Faizatul. 2012. *Bandingan Fakta Cerita dalam Cerita Rakyat Lutung Kasarung (Raden Kamandaka) Versi Jawi dengan Cerita Rakyat Lutung Kasarung Versi Sunda*. Skripsi S1. Program Studi Bahasa Jawa, FBS UNY.
- Balai Bahasa Yogyakarta. 2006. *Pedoman Umum Ejaan Bahasa Jawa Huruf Latin yang disempurnakan*. Yogyakarta: Kanisius.
- Damono, Sapardi Djoko. *Pegangan Penelitian Sastra Bandingan*. Jakarta: Pusat Bahasa.
- Endraswara, Suwardi. 2011a. *Metode Penelitian Sastra (Edisi revisi)*. Jakarta: CAPS.
- . 2011b. *Metodologi Penelitian Sastra Bandingan*. Jakarta: Bukupop.
- . 2011c. *Sastra Bandhingan Pendekatan dan Teori Pengkajian*. Yogyakarta: Lumbung Ilmu.
- Harjawiya, Haryana dan Th Supriya. 2009. *Kamus Unggah-Ungguh Basa Jawa*. Yogyakarta: Kanisius.
- Hendrato, A. 1978. *Pranacitra (Rara Mendut)*. Jakarta: Proyek Penerbitan Buku Bacaan dan Sastra Indonesia dan Daerah.
- Jabrohim (Eds). 2012. *Teori Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Nurgiyantoro, Burhan. 2010. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gajahmada University Press.

- Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Batavia: J.B. Wolters Uitgevers Maatschappij N.V.
- Priyanto, Saksono, dkk. 2003. *Antologi Bibliografi Kesusastaan Bandingan*. Jakarta: Proyek Pembinaan Bahasa dan Sastra Indonesia.
- Ratna, Nyoman Kutha. 2004. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Sastrasoemarta, K.M. 1928. *Katresnan Donja-Akerat*. Weltevreden: Bale Pustaka.
- Stanton, Robert. 2007. *Teori Fiksi*. (Alih bahasa: Sugihastuti & Rossi Abi Al Irsyad). Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Subalidinata, R. S. 1968. *Sarining Kasusastran Djawa*. Yogyakarta: PT. Jaker.
- Sugihastuti. 2002. *Teori Apresiasi Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Sumardjo, Jakob. 1992. *Lintasan Sastra Indonesia Modern 1*. Bandung: PT. Citra Aditya Bakti.
- FBS Universitas Negeri Yogyakarta. 2012. *Panduan Tugas Akhir*. Yogyakarta: UNY Press.
- Wellek, Rene dan Austin Warren. 1990. *Teori Kesusastaan*. (Alih bahasa: Melani Budianta) Jakarta: Gramedia.
- _____. 1956. *Theory of Literature*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
- Widayat, Afendy. 2011. *Teori Sastra Jawa*. Yogyakarta: Kanwa Publisher.

LAMPIRAN

Lampiran 1

Tabel 10. Tabel Kertu Data Tetandhingan Tema Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

Tema							
Serat Pranacitra Rara Mendut				Novel Katresnan Donja Akerat			
No	Tema Utami saha Tambahan	Andharaning Tema	No. Data	No	Tema Utami saha Tambahan	Andharaning Tema	No. Data
1	Tema utami Lestaring Katresnan.	Perkawis-perkawis: “Ingkang dadya woding tyasku iki, ija paring-dalem bebojongan, amung botjah sidji kae, ija si Rara Mendut, mbok ijaa sun- karja selir, nanging selir kuwasa,....” (SP, 1956: 16, pupuh 44) Ki Tumenggung Wiraguna, duk mijarsa aturing para njai, angatirah netranipun.... (SP, 1956: 125, pupuh 57) Ki Tumenggung pangandikanira asru: “Golekana Pranatjitra, lan si asu Mendut Pathi. Kono uberesen sadaja, wong sawiragunan konen nggoleki, ngendi enggone ketemu, tjekelen karo pisan, ija padha	1	1	Tema utama Lestaring Katresnan.	Perkawis-perkawis: “..... paran dene ing samangkja, karena ngendrani djangdji, loengse dwi dasa ari, poewara sira tan antoek. Sing karseng jajah-rena, rinta pinatjangaken olih, lawan Ma Tjoen senapatine Sang Nata. (Novel KDA, 1928: 42) Kasetyanipun paraga utami rila pejah sesarengan “O, bijoeng, akoe wis ora doewe pangarep-arep maneh, roemasa ora seneng soemerep soroting srengenge.” (Novel KDA, 1928: 48) “Dhoeh Sam Pek, tekakoe ing kene mesthine kowe ora kesamaran. Kang ikoe,	4

Tabel Salajengipun

Tema Tambahan							
Serat Pranacitra Rara Mendut				Novel Katresnan Donja Akerat			
No	Tema Utami saha Tambahan	Andharaning Tema	No. Data	No	Tema Utami saha Tambahan	Andharaning Tema	No. Data
1	Tema utami Lestarining Katresnan.	bandanen aturna mring sun.... (SP, 1956: 125, pupuh 60-61) Kasetyanipun paraga utami rila pejah sesarengan. Pranatjitra glangsaran, sambat Rara Mendut: “lah age sira nsula, sun-anteni ing Bangun Pangarib-arib, dhuh mirahe pun kakang.” (SP, kaca 167, Pupuh 83) Rara Mendut karuna: “Kakang milu lampus, labete tresna ing ndika,luwang sidji wong loro bareng ngleboni, andika lawan kula.” (SP, kaca 167, Pupuh 84) Ni Rara Mendut agepah, saking nggandhok lumaju naradjang wani, mring dhuwung maksih pasang. (SP, kaca 167, Pupuh 85)		1	Tema utami Lestarining Katresnan.	Sam Pek, jen sanjata katresnanmoe marang akoe lair-batin, moega adja soewe-soewe, enggal endang kaprije, akoe moeng soemarah sakarepmoe.” (Novel KDA, 1928: 64) Eng Tai kleboe marang loewang teroes mandjero, maesane nangkeb maneh, poelih rapet kaja wingi-oeni ora ana tabete lemah kang mentas bengkah sathithi-thithika. (Novel KDA, 1928: 65)	

Tabel salajengipun

Tema Tambahan							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No	Tema Utami saha Tambahan	Andharaning Tema	No. Data	No	Tema Utami saha Tambahan	Andharaning Tema	No. Data
2	Pangudinipun Rara Mendut mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening Tumenggung Wiraguna.	Lamun kinarsan kinarja selir, sanget panuwun kula lenggana, naosken pedjah gesange, sajekti kula lumuh, tan kedugi kula nglampahi, jen kawula pineksa, ngong pilalah lampus.” Njai Adjeng Wiraguna, duk mijara Ni Rara atureki, sanget ngunguning drija. (SP, 1956: 19, pupuh 59). Andhawuhi pun Mendut turneki, pan sendika pinundhutan wadal, tigang rejat sadinane..... (SP, kaca 23, Pupuh 85)	2	2	Pangudinipun Eng Tai mbudidaya nasibipun ingkang kaiket dening pranatanipun tiyang sepuh.	“Jen kepareng, koela gadhah panjoewoen, badhe kesah sinaoe dhateng kitha Hangtjoe.” ..... “Bapak, simbok, ing saderengipoen koela sampun nginten, jen panjoewoen koela poenika badhe ndjalari dhoemawahing dedoea. Ingang makaten poenika boten dados poenapa, djer sajektosipoen koela namung nglahiraken saraosing manah, ingkang tansah toemanem ing dalem sanoebari.” (Novel KDA, 1928: 4)	5
3	Pangudinipun Pranacitra suwita ing katumenggunan.	Lamun Bagus sudi nampar kawlasasih, suwita Ki Tumenggung, tan ewed nggenkula temon. (SP, kaca 70, Pupuh 112)	3	4	Pangudinipun Sam Pek ndhatengi griyanipun Eng Tai.	“Kang soepaya panggih rama-wibi, medhar drenging batos, nglamar rinta dadya djodho tembe, nanging poma ajwa kongsi lami, enggal sira prapti, sowan wong-toewakoe.	6

Tabel salajengipun,

<i>Tema Tambahan</i>							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No	<i>Tema</i> Utami saha Tambahan	Andharaning <i>Tema</i>	No. Data	No	<i>Tema</i> Utami saha Tambahan	Andharaning <i>Tema</i>	No. Data
3	Pangudinipun Pranacitra suwita ing katumenggungan.	Pranatjitra manembah aris umatur: “Inggih kawula Djeng Kjai, kang sotah mastani ulun, Prnatjitra ingkang abdi, wismamba wastaning dhukoh. (SP, kaca 89, Pupuh 19)		4	Pangudinipun Sam Pek ndhatengi griyanipun Eng Tai.	(Novel <i>KDA</i> , 1928: 36). “Dhoeh Eng Tai moega-moega, moedhari tjipta goeng kingkin, welasa mring raganingwang, tan lenggana anglegani, legawa soekeng galih, enggal matoer rama-ibu. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 41)	

Lampiran 2

Tabel 11. Tabel Kertu *Data Tetandhingan Alur* Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut* kaliyan *Novel Katresnan Donja Akerat*.

<i>Unsur Intrinsik Alur</i>							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No	Katrangan Urutanipun <i>Alur</i>	Andharaning	No. Data	No	Katrangan Urutanipun <i>Alur</i>	Andharaning	No. Data
1	Urutan pitepangan paraga utami (Tumenggung Wiraguna lajeng Rara Mendut kaliyan Pranacitra)	Pitepangan Tumenggung: Ki Tumenggung Wiraguna nenggih, kang kinarja djedjer tjarita, Ki Tumenggung wibawane. Wantjinira wus sepuh, nanging dereng lungse ing kardi, sarira maksih rosa, kuwat ngembat lawung, maksih pupuk sariranj, ketingale sepuhira Djeng Kijai, kagege gutuk wadja. (SP, 1956: 8, pupuh 7) Pitepangan Rara Mendut: Ingkang dadya bebukaning kingkin, gandjaran-dalem wong bebojongan, saking Pathi duk bedhahe, wasta Ni Rara Mendut, asli saking tanah Trebanggi, anake bakul Prada, ing Trebanggi dhusun, marmane wonten Santenan, pan pinundhut palara-lara ja maring, Adipati Pragola. (SP, 1956: 13, pupuh 33)	1	1	Urutan pitepangan paraga utami (Eng Tai kaliyan Sam Pek)	Pitepangan Eng Tai: Manoengsa kang ngregemeng maoe katon terang, ja ikoe sawidjining wanodya kang soelistya ing warna, goewajana soemilak kaworan memanis anggemboeleng. Ramboete diore klangsrah ing bokong, ana sing nglawer noetoepe pipine, nanging malah dadi rerengganing roepa kang pindha sesangka. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 2,4) Pitepangan Sam Pek: Bareng wis rada tjedhak, tetela ing pandelenge, jen kang dienteni maoe djedjaka bagoes roepane. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 14)	6

Tabel Salajengipun

<i>Unsur Intrinsik Alur</i>							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No	Katrangan Urutanipun Alur	Andharaning	No. Data	No	Katrangan Urutanipun Alur	Andharaning	No. Data
		Pitepangan Pranacitra: ... Singabarong wastaneki, darbe suta sawidji, prija warnanira bagus, awasta Pranatjitra, djedjaka sigit ndjelanthir, dadya pandjang-kidunge para bijada. (SP, 1956: 40, pupuh 2)					
2	Wiwitanipun perkawis Rara Mendut wangkal mbudidaya nasibipun saking kersanipun Tumenggung Wiraguna	Lamun kinarsan kinarja selir, sanget panuwun kula lenggana, naosken pedjah gesange, sajekti kula lumuh, tan kedugi kula nglampahi, jen kawula pineksa, ngong pilalah lampus.” Njai Adjeng Wiraguna, duk mijara Ni Rara atureki, sanget ngunguning drija. (SP, 1956: 19, pupuh 59). Andhawuhi pun Mendut turneki, pan sendika pinundhutan wadal, tigang rejat sadinane.... (SP, kaca 23, Pupuh 85)	2	2	Wiwitanipun perkawis Eng Tai mbudidaya nasibipun saking pranatanipun tiyang sepuh.	“Bapak, inggih koela noewoen sewoe, sanes sastra ingkang dados djalaran moerang tata, ananging dhedhasaring tekad. Jen dhedhasaripoen pantjen reged, sanadjan dipoen poelasa ing pepaes, nanging meksa boten saged ngitjalaken tabetipun ... ingkang poenika koela atoeri eklas ing penggalih, pasrah ingkang koewasa, boten-botenipoen koela toemindak njimpang saking paoegeraning ngagesang. (Novel KDA, 1928: 7)	7

Tabel Salajengipun

<i>Unsur Intrinsik Alur</i>							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No	Katrangan Urutanipun Alur	Andharaning	No. Data	No	Katrangan Urutanipun Alur	Andharaning	No. Data
3	Perkawis saking Tumenggung Wiraguna ingkang mangertos katresnanipun Rara mendut saha Pranacitra.	Ki Tumenggung Wiraguna, duk mijarsa aturing para njai, angatirah netranipun..... (SP, kaca 125, Pupuh 57) Kadekna nampik maring wang, akeh-akeh semaja awat lagi: mapag-tanggal anu-anu, ana kang kinarepan, njata bagus Pranatjitra karo aku, mulane sun-adjak seba, pi-api ngelu si andjing. (SP, kaca 125, Pupuh 59)	3	3	Perkawis saking tiyang sepuh ingkang sampun macangaken Eng Tai kaliyan Ma Cun.	Tita tiwas tanpa toewas, praptanta ari samangkin, dene laloe langkoeng lama, loengse keliwat ing wantji, pagene tan netepi, marang saodjaring woewoes, temah taman kedoeman, meroetjoet nora ngentjoki, krana rinta woes linamar ing prija ljan. (Novel KDA, 1928: 42)	8
4	Tumenggung Wiraguna paring dhawuh kangge nyepeng Pranacitra kaliyan Rara Mendut.	Tekakena ija lelakon sadina, den-prajitna ing margi kang mangulon rolas, ingkang mangetan rolas.” “Kulup Ki Djaka Pengasih, sira sun-duta, mangalor angulati. (SP, kaca 147, Pupuh 35) Rara Mendut mingseg-mingseg nangis: “Kadospundi kakang Pranatjitra, polah andika ing mangke, teka lampah kesusul, datan wande manggih bilai, jen adja meraua,	4	4	Sam Pek gerah, Eng Tai tumut sisah.	Nalikane Sam Pek ngroengoe wangsoelane Eng Tai, jen wis ketrotjoet kalamar ing wong lija, atine kaja tinebak ing mongtoena....(novel KDA, kaca 43).Wiwit ikoe Eng Tai saja soesah atine. Dene Sam Pek larane saja ngranoehi, wis langka banget bisane waras, wong toewane ora ngreti, apa kang dadi djarane. (Novel KDA, kaca 53)	9

Tabel Salajengipun

<i>Unsur Intrinsik Alur</i>							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No	Katrangan Urutanipun <i>Alur</i>	Andharaning	No. Data	No	Katrangan Urutanipun <i>Alur</i>	Andharaning	No. Data
4		tan ketjandhak wau, pajo ingandhemi kakang, pager bumi dening kothaking wong mati, luwang sawidji kakang. (SP, kaca 155, Pupuh 29).	4				
5	Pungkasanipun, Pranacitra dipunperjaya, lajeng Rara Mendut suduk salira.	Wiraguna wau anelasi, dhuwungdalem panimbal luk sanga, Empu Djigdja, tetanguhe, sinduk djadjanipun, murub muntjar ludiraneki. Pranatjitra glangsaran, sambat Rara Mendut: “lah age sira nusula, sun-anteni ing Bangun Pangarib-arib, dhuh mirahe pun kakang.” (SP, kaca 167, Pupuh 83) Rara Mendut sareng aningali, Pranatjitra dennja kelosodan, kuthah ludira djadjane, ana ing ngarsanipun: Ki Tumenggung Wiraguneki, dhuwung maksih liniga, pan dereng tinuruh, Ni Rara Mendut agepah, saking nggandhok lumaju naradjang wani, mring dhuwung maksih pasang. (SP, kaca 167, Pupuh 85)	5	5	Pungkasanipun, Sam pek pejah lajeng Eng Tai suduk salira kanthi manjing ing kubur.	Ora antara soewe Sam Pek ngeremake mripate, ambekane wis ora ana. Embokne ndjerit soemoeroep anake oendjal napas kang poengkasan, tangise nggijeng kaja sendaren, anake diojog-ojog ditangekake sarta diamboengi, nanging wis tanpa goena, marga Sam Pek wis petjat saka ragane, bali marang adjal kamoelane. (novel KDA, kaca 55) Eng Tai kleboe marang loeweng teroes mandjero, maesane nangkeb maneh, poelih rapet kaja wingi-oeni ora ana tabete lemah kang mentas sathithik-thithika. (novel KDA, kaca 65)	10

Lampiran 3

Tabel 12. Tabel Kertu *Data* Panggaraping Paraga Wonten ing *Serat Pranatjitra Rara Mendut*.

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	<i>Data</i>	No. <i>Data</i>
1	Tumenggung Wiraguna	PU, <i>Antagonis</i>	<i>Sosiologis:</i> Wibawa, ulet, tanggél jawab nindakaken pakaryanipun.	Ki Tumenggung Wiraguna nenggih, kang kinarja djedjer tjarita, Ki Tumenggung wibawane ..... (SP, 1956: 8, pupuh 7) ... awiraga barkat prijaji, ngatingalaken barkah dalem Djeng Sinuhun, denja nggung ulah kamuktyan, dasar dadya kekasih dalem Sang Adji, Tumenggung Wiraguna. (SP, 1956: 8, pupuh 8) Ki Tumenggung Wiraguna, sarwa-sarwi kabisane, tumandang sarwa rampung, barang karja gagah tan wigih (SP, 1956: 8, pupuh 9)	1
			<i>Fisik:</i> Badanipun taksih kiyat sanadyan sampun sepuh.	..... Wantjinira wus sepuh, nanging dereng lungse ing kardi, sarira maksih rosa, kuwat ngembat lawung, maksih pupuk sariraja, ketingale sepuhira Djeng Kijai, kagege gutuk wadja. (SP, 1956: 8, pupuh 7) Telas sadaja mung kantong kalih, djuga sisih nginggil kewala. Wus gumapila remane, nging maksih meses besus ..... (SP, 1956: 8, pupuh 8)	2
			<i>Psikologis:</i> Kalangenipun ngaben jago	Ki Tumenggung kalangenaneki, ngaben sawung pujuh mjang dharekan, tan ana lijane maneh, marma kawulanipun, pan sadaja ngolah kemiri, angulig djago gemak, milala kelangkung, ageng alit pan mengkana, mjang kaume milu angolah kemiri, angingu djago gemak. (SP, 1956: 9, pupuh 14)	3
			<i>Psikologis:</i> tekad kiyat.	Inggang dadya woding tyasku iki, ija paring-dalem bebojongan, amung botjah sidji kae, ija si Rara Mendut, mbok ijaa sun- karja selir, nanging selir kuwasa, angreh pra selirku, mjang kabeh parekaningwang, karereha si Mendut sadaja sami, miwah kagunganingwang. (SP, 1956: 16, pupuh 44)	4

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
	Tumenggung Wiraguna	PU, <i>Antagonis</i>	<i>Psikologis:</i> Gampil duka saha kasar pangandikan.	Asu tjeleng bebojongan Pathi, wani-wani anampik maring wang, sisember lewer ngelewer, ndadak nampik Tumenggung, si di-dhudhuh setn penjakit, kandhuan: ngendi ana, wong nampik Tumenggung, kuwalik ngel-ingelira, Tumenggung kang ngedhangkrang teka tinampik, wong banjolen tyasira. (SP, 1956: 20, pupuh 67)	5
			<i>Psikologis:</i> tekad kiyat (kanthi mblenjani pranatanipun).	Sapira-pira kehipun, ngong anggep sepuluh anggris, jen kurang sepuluh rejat, ngong tikelken slawe anggris ..... (SP, 1956: 34, pupuh 60)	6
			<i>Psikologis:</i> Gumedhe	Ngandika Ki Tumenggung: “Ngendi ana djago ala iku: linurugken ing kalangan den-etohi, mulane anggawa sawung, ija betjik wus pitados. (SP, 1956: 57, pupuh 11)	7
			<i>Psikologis:</i> wicaksana (Pangerten ugi sae dhateng Pranacitra)	“Sapa-sapa kantja kang nora miturut, mring Ki Lurah anjar iki, pasthi anemahi ukum, marma jwa na wani-wani, marang parentahe Kenthol. (SP, 1956: 57, pupuh 33)	8
			<i>Psikologis:</i> wicaksana (Eman dhateng Pranacitra)	Ageng gegantunganira kang sih, Djeng Kjai gumolong, anging maksih sinimpenan bae, eman Pranatjitra jen tan dadi: abdidalem Mantri, pasemone mungguh. (SP, kaca 8, Pupuh 32)	9
			<i>Psikologis:</i> Kasar pangandikan, gampil duka.	Sru sengkak dennja ngandika, betja-betju ting klepjur ketjohneki, surawean astanipun, getem-getem anganta: “Hih mangkono asu Mendut edan taun, wong keparat kena sibat, nora patut den uripi. (SP, 1956: 125, pupuh 58).	10

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
	Tumenggung Wiraguna	PU, <i>Antagonis</i>	<i>Sosiologis:</i> tegel milara Rara Mendut.	24. Langkung bendu ngunggut kadya winarungut, tanpa sameng duka, lir legi raosing getih, Ki Tumenggung Sedyana anekakken duka. 25. Saking murubing tyas dening Rara Mendut, riwut tanpa ngutjap, sigra anjandhak tjemethi, pan ingikal-ikal kumitir neng asta. 26. Gja pinupuh asru Ni Mbok Rara Mendut, tan bisa sesambat, sinabetan wanti-wanti, pedhot alisira andjungkel Ni Rara. (SP, 1956: 131, pupuh 24-26).	11
			<i>Sosiologis:</i> tegel merjaya Pranacitra.	Wiraguna wau anelasi, dhuwungdalem panimbal luk sanga, Empu Djigdja tetanguhe, sinuduk djadjanipun ...pranajitra glangsaran ..... (SP, 1956: 167, pupuh 83).	12
			<i>Psikologis:</i> wicaksana	Ki Tumenggung angandika aris: “Ija bener Mas Patih turira, ijengsun miturut bae, kang dadya prajogamu.” “Inggihi lamun pareng Kijai, pun Mendut Pranajitra, tinunggelken kubur, wng kalih dados saluwang.... (SP, 1956: 169, pupuh 95).	13
2	Ni Rara Mendut	PU <i>Protagonis</i>	<i>Psikologis:</i> Tekad kiyat mbudidaya nasibipun.	Lamun kinarsan kinarja selir, sanget panuwun kula lenggana, naosken pedjah gesange, sajekti kula lumuh, tan kedugi kula nglampahi, jen kawula pineksa, ngong pilalah lampus.” Njai Adjeng Wiraguna, duk mijara Ni Rara atureki, sanget ngunguning drija. (SP, 1956: 19, pupuh 59).	14
			<i>Psikologis:</i> tekad kiyat nggayuh kekajenganipun.	Inggihi panuwun kula pan aming, mugi kalilana adhedhasar, neng wande Prawiramantren, lan kaping kalhipun, amba njuwun pawitan kedhik, pan inggihi mring paduka, sakarsanta asung.” Angling: “Kang sira-dol apa” Matur: “Eses pandjang tangsul sutra inggihi, manawi pepadjengan.” (SP, 1956: 23, pupuh 81).	15

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
			<i>Fisik:</i> <i>Mempesona,</i> pasuryan ayu.	93. Asengkang bapang panunggul sidji, inten bumi tinon gebjar-gebjar, awewida djenar aden, geganda amrik arum, netra ndjait nawang alindri, idep tumenggeng-wiyat, uwang njangkul-putung, alise nanggal sepisan, grana rungih kang pipi nduren sadjuring, lati manggis-karenget. 94. Wadja tetesing warih aradin, anapak-palu pilinganira, anglunging gadhung djanggane, ati-ati angudhup, kaganthengan ing otot wilis, sesinoman mitjiss-pandjrah, gemuh ing pambajun, widjang pamidhanganira, sarwa lurus kang asta nggendewa gadhing, djaridji mutjuk-tandjang. (SP, 1956: 25, pupuh 94).	16
			<i>Psikologis:</i> Pinter anggenipun sadean.	“Tegesan ngong kebes idu, jen den-udud ari Legi, pendhak Legi maksih enak, agurih kerasen ati.” Saurira: “Jen mengkana, tegesan bae prayogi.” (SP, 1956: 29, pupuh 19)	17
			<i>Sosiologis:</i> Status <i>sosiologis,</i> putri boyongan.	... saking Pathi duk bedhahe, wasta Ni Rara Mendut, asli saking tanah Trebanggi, anake bakul Prada, ing Trebanggi dhusun, marmane wonten Santenan, pan pinundhut palara-lara ja maring, Adipati Pragola. (SP, 1956: 13, pupuh 33)	18
			<i>Sosial:</i> pasrah dados tawanan Tumenggung.	“Kadospundi kakang Pranatjitra, polah andika ing mangke, teka lampah kesusul, datan wande manggih bilai, jen adja meraua, tan ketjandhak wau, pajo ingandhemi kakang, pager bumi dening kothaking wong mati, luwang sawidji kakang. (SP, kaca 155, Pupuh 29).	19
			<i>Psikologis:</i> Pinter sandiwara.	Rara Mendut andheku turnja ris, ngenaki kemawon, ing batine sedje panjiptane, tan ana ljan paraning wijadi, mung Pranatjitreki, kang katjipteng kalbu. (SP, 1956: 100, pupuh 53)	20
			<i>Sosiologis:</i> Setya dhateng Pranacitra.	Ajwa kongsi kawengku lijaning, ngamungsa sawijos, Kenthol Bagus Pranatjitra bae, ingkang dadya telenging wijadi, tumantjeb ing ati, muntel ing djedjantung. (SP, 1956: 100, pupuh 54)	21

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
	Ni Rara Mendut	PU <i>Protagonis</i>	<i>Sosiologis:</i> Setya dhateng Pranacitra.	29. Rara Mendut sesambat sadjroning kalbu: Kakang Pranatjitra, tumuli rebuten mami, kaja paran andika tjidra ngubaja. 30. Jen satuhu nora tresna ing wakingsun, sokur ngong matia, saking tibaning gegitik, lamun asih kakang pulungen wakingwang. 31. Pager lempung dening kothaking wong lampus, luwang sidji kakang, wong loro ingkang ngleboni, donja ngakir ajwa pisah lan andika. (SP, 1956: 131, pupuh 29-31).	22
			<i>Psikologis:</i> Tekad kiyat tumrap katresnanipun.	Datan purun mring ngarsane Ki Tumenggung, nadyan pinedjahan, inggih kawula-lampahi, sampun dumeh kula saweg nemu papa.” (SP, 1956: 129, pupuh 9)	23
3	Pranacitra	PU <i>Protagonis</i>	<i>Psikologis:</i> kalangenanipun ngaben jago.	Datan kebuka ing manah, mah-emah alaki rabi, saweg karem gegambjakan, ambebungah ati-mami, remen angaben tandhing, dherekan pujuh mjang sawung. Kawula mjarsa warta, lamun Ki Tumenggung mangkin, wiramantri angedegaken kalangan. (SP, 1956: 42, pupuh 13)	24
			<i>Psikologis:</i> tekad kiyat	Pranatjitra aturira: “Inggih sapisan puniki, badhe medali kambengan: sawung mring Prawiramantrin, punapa raosneki, ngabotohan ngaben sawung, serawungan ing kathah, lawan toh nglawan prijaji, tan andarung namung sapisan kewala.” (SP, 1956: 43, pupuh 19)	25
			<i>Fisik:</i> <i>Mempesona</i> Pasuryan Bagus.	... prija warnanira bagus, awasta Pranatjitra..... (SP, 1956: 40, pupuh 2).Wranda wlandjar prawan desa, keh samja ngunggah-unggah, marang bagus Pranatjitra, anake para patinggi, saudagar bakul-bakul, tan ana kinarepaken, marma sadaja parestri, samja dahat kasmaran maring Ki Djaka (SP, 1956: 40, pupuh: 3).	26

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
	Pranacitra	PU <i>Protagonis</i>	<i>Sosiologis: Status sosial, putranipun randha sugih.</i>	Apan radhaning nangkoda, djuragan kelangkung sugih, asli saking Pangangsalan, Singabarong wastaneki, darbe suta sawidji prija warnanira bagus, awasta Pranatjitra (SP, 1956: 40, pupuh 2).	27
			<i>Psikologis: Kendel toh-tohan</i>	“He kendel toh rong atus, sugih rejal Pranatjitra iku, ja marmane pra botoh padha ngenteni, djejaduging botoh djenggul, wani ngantep toh semono. (SP, kaca 58, Pupuh 21)	28
			<i>Sosiologis: Setya dhateng Rara Mendut.</i>	Sadalu tan antuk guling, sira Bagus Pranatjitra, anggung abrangta wirage, kang katjipteng drijanira, gumeleng tan alija, amung Ni Mbok Rara Mendut, kang andudut-dudut drija. (SP, kaca 75, Pupuh 1)	29
			<i>Sosiologis: Loma.</i>	Kula ndika aturaken Ki Tumenggung,” Setjapati anampeni, sarwi ngunandikeng kalbu: belaba temen wong iki. (SP, kaca 88, Pupuh 6)	30
			<i>Sosiologis: Netepi janji</i>	Amitjara djroning tyas Ni Rara Mendut: Anjatatemen wong sigit, nut welinging tegesanku, wong bagus uhoni djangdji, adhuh pangadjapaningong. (SP, kaca 89, Pupuh 15)	31
			<i>Psikologis: Pinter sandiwara</i>	Pranatjitra manembah aris umatur: “Inggih kawula Djeng Kjai, kang sotah mastani ulun, Pranatjitra ingkang abdi, wismamba wastaning tudoh. (SP, kaca 89, Pupuh 19)	32
			<i>Sosiologis: Setya dhateng Rara Mendut.</i>	Nanging Pranatjitra djroning ati, kang tansah kadulon, tan ljan amung Rara Mendut bae, ingkang muntel aneng kulungati, paliket kumanthil amedjeng djedjantung. (SP, kaca 98, Pupuh 33)	33
			<i>Sosiologis: Loma</i>	Pranatjitra awatjana aris: “Kabeh kantjaningong, marma manira pepakken mangke, apan arsa ngong aturi pitjis, suwawi puniki: ngong rejal sedarum.” (SP, 1956: 94, pupuh 7). Kantjanira andheku nampani, sadaja tetakon: “Jatra punapa niki surupe, dene dereng Ki Lurah	34

Tabel salajenipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
	Pranacitra	PU <i>Protagonis</i>		antampi, gegandjaran saking: Djeng Kjai Tumenggung.” (SP, 1956: 94, pupuh 8). Pranatjitra aris anauri: “Jen andika takon, arta saking karepingong dhewe, namung kantja sadaja puniki, manira manawi, kesisipan laku (SP, 1956: 94, pupuh 9).	
			<i>Psikologis:</i> Solah jatmika	Ki Tumenggung mjat Pranatjitraneki, sihing tyas gumolong, dennja bagus djetmika solahe , pasemon ruruh amrijaji, arsa den-bakali, kaprijajenipun (SP, kaca 96, Pupuh 20).	35
			<i>Psikologis:</i> Kendel nedahaken katresnan	Konangan mring Ki Tumenggung ndika mati.” Sira Pranatjitra, mesem ananuri ririh: “Ja talah nora kajaa. (SP, 1956: 112, pupuh 32). Sun-labuhi adoh elok sun parani, tan etung petengan, hernawa djro sun langeni, ing kali Gadjahwong bena. (SP, 1956: 112, pupuh 33)	36
			<i>Sosiologis:</i> Netepi janji mendhet Rara Mendut	Wus surup remeng ing margi, sineru lampahnja gupoh, prapta Wiragunan ing lelurung, andarung nut margi, ngubengi Wiragunan, kaping tri atepun-gelang. (SP, 1956: 137, pupuh 10)	37
			<i>Sosiologis:</i> Pasrah dados tawanan.	Pranatjitra mangke wus katali, lan Rara Mendut kawula-bekta, sumangga ing karsa mangke.” ..... (SP, 1956: 164, pupuh 75)	38
4	Nyai Singabarong	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosiologis:</i> Pangerten saha Welas Asih	Dingarene sira njawa, amudjung tan arsa tangi, kulup Bagus Pranatjitra, wus awan tangia linggih.” Pranatjitra ngelilir, tumungkul amarikelu, Njai Randha watjana: “Paran sira-djaluk kaki, awetjaa ajwa manggung tyas sungkawa. (SP, 1956: 42, pupuh 11). Jata wau Njai Randha: Singabarong sih ing siwi: “Duh sutengong Pranatjitra, ija kulup sun-lilani, sapisan bae kaki, adja maneh ngadu-adu, akarem ngabotohan, dudu kasukaning tjilik, iku kasukaning prijaji ngawirja. (SP, 1956: 43, pupuh 20).	39
			<i>Psikologis:</i> wicaksana Paring	Aduh njawa putraningwang, kelinga sira kaki, jun kasukan ngabotohan kulup, ndjaluk uwang satus angris, akeh sira karemi, adja abotohan kulup, krana	40

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
	Nyai Singabarong	PT <i>Protagonis</i>	wejangan saha piweling	wong anom sira, abagus anjandang njampir, parek aneng ngarsane prijaji katah(SP, 1956: 42, pupuh 15). Tan ana kang den-dhang-adhang, dadi tiwasing ngaurip, sakathahe kang tumingal, kabeh padha angarani, bangsat durjana maling. Marma sira wong abagus, jwa karem ngabotohan, jen kedarung temah lali, nora ana duweke kang rinemenan.” (SP, 1956: 44, pupuh 22)	
			<i>Sosiologis:</i> Randha Sugih	Apan randhaning nangkoda, djuragan kelangkung sugih, asli saking Pangangsalan, Singabarong wastaneki” (SP, 1956: 40,pupuh 2)	41
			<i>Sosiologis:</i> Nyagahi kekajengan putra.	Ni Randha mbrebes mili: “Ija wus sakarepira, nanging sira ajwa goroh, lamun ngawula temenan, aneng Kawiragunan, ja sun wehi rejat satu .... (SP, 1956: 80, pupuh 34).	42
5	Jagung saha Blendhung	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosiologis:</i> Ngestokaken dhawuh	Blendhung-Djagung tur sendika, sawunge wus den-reteni.... (SP, 1956: 44, pupuh 25).	43
			<i>Sosiologis:</i> Ngestokaken dhawuh	Blendhung Djagung apeedjar: “Lamun sira tetanja nggih puniki, Baguse Pranatjitreku, kang taken niku sapa.” Sinauran: “Nggih puniku Rara Mendut.” Nulja wangsul apeedjar... (SP, 1956: 54, pupuh 24).	44
			<i>Sosiologis:</i> Setya dhateng Pranacitra	.... namung Bagus Pranatjitra ingkang maksih, lan bature Blendhung Djagung, djagongan kelawan djago. (SP, kaca 68, Pupuh 100)	45
			<i>Sosiologis:</i> Ngestokaken dhawuh	Sendika kang tinuduh, Ki Balendung enggal prapteng warung, modjar: “Kula dipun-utus lurah mami, dhateng andika Mbokaju, ken tumbastegesan rokok. (SP, kaca 69, Pupuh 103)	46
			<i>Psikologis:</i> Pinter paring panglipur	Nulja umangkat mantuk, marang Batakentjeng wismanipun, Pranatjitra pangandikanira aris: “Lah Blendhung Djagung sireki, anggegurita wong loro (SP, 1956: 73, pupuh 136).	47

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
	Jagung saha Blendhung	PT <i>Protagonis</i>		Ija turut delanggun, supaja kinarja namur eujung, brangtaningsun tan mendha sangsaja ndadi.” Sandika ingkang tinuduh, nulja ambalak lagon (SP, 1956: 73, pupuh 137).	
6	Nyai Ajeng Wiraguna	PT <i>Protagonis</i>	<i>Psikologis:</i> Beki kaliyan garwa	Njai Adjeng Wiraguna uning, jen kang raka lagja sungkaweng tyas, Nji Adjeng kelangkung djrihe, dhasar pambekanipun, Njai Adjeng bekti ing laki, bodjo djedjaka-lara, salamine durung, ketiban saeler sada, nora tau karja wuwus wawan-runtik, tan nate rinengonan. (SP, 1956: 14, pupuh 39)	48
			<i>Sosiologis:</i> Pangerten	Njai Adjeng aturira aris, angaram-arum wetjananira, ngrepepeh anor ature: “Dhuh Djeng Kjai Tumenggung, punapa kang dadya wod galih, punapa angsal duka-: dalem Sang Sinuhun. Lamun boten makatena, lah punapa ingkang kinarsan Kijai, kawula dhawuhana.” (SP, 1956: 14, pupuh 41)	49
			<i>Sosiologis:</i> Setya, nyengkuyung kekajengan garwa	Njai Adjeng mesem matur aris: “kados leres ing pethek sampejan. Kula gih metek tjetheke, madep uritanipun, sawangane pan sarwa. Isi, kendo walitira, ula-ula munggul, abentet sesalangira, kadi <i>Datan</i> inang dukun amastani, metek jen sugih anak. (SP, 1956: 16, pupuh 47).	50
			<i>Sosiologis:</i> Ngestokaken dhawuh	Jata kang <u>dinuta</u> wau prapti, sira Njai Adjeng Wiraguna, neng gandhok wetan pepanggeh, lawan Ni Rara Mendut, Njai Adjeng denira linggih, neng bale pambatikan .... (SP, 1956: 18, pupuh 54).	51
			<i>Sosiologis:</i> Pangerten saha remen dhateng Rara Mendut	Owel manawi kinarja selir, <i>Datan</i> wingwang lamun pinadmia, prajogi sinengkakake, anamaa Mas Aju, tunggil nama lan Djeng Kijai, sanadyan widjil sudra, warnanipun mungguh, pasemon wangun wibawa, <i>Datan</i> pantes dadya seliring Bupati, pantes langening Nata	52

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
	Nyai Ajeng Wiraguna	PT <i>Protagonis</i>		(SP, 1956: 16, pupuh 50).	
			<i>Sosiologis:</i> Welas asih.	Pan ketingal pun Mendut memelasipun, dennja pinilara, wong lola nandhang bilai.” Ki Tumenggung ngandika: “Ja tambanana. (SP, 1956: 134, pupuh 50)	53
7	Patih Mas Prawirasekti	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosiologis:</i> Ngestokaken dhawuh	“Lah patahen Mas Patih kantjamu Lurah, lakune ingsun-tuding, ja wong papat-papat, pada Lurah kewala, Bekel Djajar wolu sami, dadya wong rolas, kang ngulon ngetan sami. (SP, 1956: 147, pupuh 32)	54
			<i>Sosiologis:</i> Ngestokaken dhawuh ing papan paseban	Sampun pepak sadarum, angandika Kijai Tumenggung, mring Ki Patih Wirakanta kinen tandhing. Patih sandika turipun, nulja undhang mring pra botoh. (SP, 1956: 56, pupuh 4) Heh Wirakanta uwus, kepjakena pra botoh sedarum, sapa ingkang angiloni djago-mami, kang ngiloni djagonipun, si Pranatjitra ing kono.” (SP, 1956: 58, pupuh 22). Mas Patih undhang gupuh: timbalane Kijai Tumenggung: “Sinten ingkang sami purun kinen nempil, pangadjeng toh kalih atus, kedjawi djaban djon-adjon.” (SP, 1956: 59, pupuh 23)	55
			<i>Sosiologis:</i> Ngestokaken dhawuh saha tanggel jawab.	Mas Patih matur sandika, kantjanira kang mentas ndherek maksih, pepak durung ana mundur, wus sami dhinawuhan, pareng tandang opjak sadaja anggregut, pating beleber solahnja, keh wisma den galedhahi. (SP, 1956: 125, pupuh 62)	56
			<i>Sosiologis:</i> Tanggel jawab	Nalika lamun Pranatjitra kalih: Rara Mendut Mas Patih angutjap: “Lo lo mata-mata kapen, gadjeg ja uga tuhu, Rara Mendut Pranatjitreki, mrau jun nabrang Oja, wus neng iring kidul, paran ija mjang dudua.” Kantjanira sami matur: “Inggih inggih, jektos pun Pranatjitra.	57

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
	Patih Mas Prawirasekti	PT <i>Protagonis</i>		(SP, 1956: 154, pupuh 25).	
8	Ki Tumenggung Wiramantri	PT <i>Protagonis</i>	<i>Psikologis:</i> kalangenanipun ngaben Jago	“Tan winarna ing marga gung. Gantya kang kawuwus malih, kalangan ing Tumenggungan, Ki Tumenggung Wiramantri, angedekaken kalangan: sawung neng paseban ndjawi” (SP, 1956: 37, pupuh 86)	58
			<i>Fisik:</i> Langkung enem saking rayinipun, ananging kalah kuwasa.	(87) Sira Djeng Kjai Tumenggung, Prawiramantri anenggih, apan sadereke-tuwa, Tumenggung Wiraguneki, sami Wedana Keparak, kaot kekasih kang raji. (88) Kekasih-dalem Sinuhun, Tumenggung Wiraguneki, kinarja Patih-Djronira, kang tadhah karsaning Adji, Tengene Ki Wiraguna, Kiwane Prawiramantri. (89) Pepantaran sepuhipun, sawange sepuh kang raji, kaot wadja wus keh romping, lawan uwane wus putih, kang raka maksih gumrapjak..... (SP, 1956: 38, pupuh 87-89).	59
9	Jaka Pengasih	PT <i>Antagonis</i>	<i>Sosiologis:</i> Putra angkatipun Tumenggung Wiraguna.	Djaka Pangasih punika, putranira Tumenggung Wiramantri, nanging wus pinundhut sunu, marang Ki Wiraguna, sampun kadya nggjanira joga satuhu, ... (SP, 1956: 118, pupuh 12).	60
			<i>Sosiologis:</i> ambelani bapanipun.	Bijungira si Rara Mendut kang minggat, rangkat den iwat dening: andjing Pranatjitra, wong patut dipepurak, sira kulup sun kantheni, ija wong rolas, ngalor lakon saari. (SP, 1956: 147, pupuh 36)	61
10	Kepala Bekel	PT <i>Antagonis</i>	<i>Psikologis:</i> Kagodha arta	Pranatjitra aris modjar: “Lah punika Kjai kula ngaturi, jatra patumbasing kampuh, pan kawan rejat wetah, kula-reren grija ndika <i>Datan</i> dangu.” Lurah Panandhon agepah, anampi sarwi angling.	62

Tabel salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	<i>Data</i>	No. <i>Data</i>
	Kepala Bekel	PT <i>Antagonis</i>		(SP, 1956: 123, pupuh 48).“Dhuh inggih sakarsa-ndika, adjedjampi wonten ing wisma, kula aneng ing djawi kewala tunggu.”.... (SP, 1956: 123, pupuh 49).	
			<i>Sosiologis:</i> Boten setya dhateng Tumenggung Wiraguna	Ana kang tutur uninga: “Djege mawon mriku mring nggjanireki: Lurah Nandhon angslupipun.” Nulja pra panakawan, asru tanja marang sira Lurah Nandhu: “Ngriki wonten Pranatjitra.” Nauri: “Tan wonten ngriki.” (SP, 1956: 126, pupuh 67).	63
11	Ki Dogong	PT <i>Antagonis</i>	<i>Psikologis:</i> Boten teteg nindakaken pakaryan, kagodha wanita.	Pranatjitra modjar: “Prije iki prapteng kidul binalekken tengah, paran ta iki wadine.” Ki Dogong lon sumaur: “Pan kasempjok ombaking warih, wus minggir wangsul larap-larap lampahipun. Marma praune kinarja: wongsal-wangsul Ki Dogong karepireki, aweta tiningalan. (SP, 1956: 154, pupuh 22).	64

Lampiran 4

Tabel 13. Tabel Kertu *Data* Panggaraping Paraga Wonten ing Novel *Katresnan Donja Akerat*.

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	<i>Data</i>	No. <i>Data</i>
1	Ma Cun	PT <i>Antagonis</i>	<i>Psikologis:</i> Gampil duka, kasar	Ma Tjoen nepsoe banget, mripate andik angatirah, oentoene gathik kerot-kerot, bekah-bekoeh gereng-gereng kaja matjan ngrentjak boeroekan. Polahe kaja prendjak tinadji, mentjak-mentjak ngalor-ngidoel. Maesane diogak-ogak arep dibedhol, nanging ora kangkat, obah bae ora. Para pandherek Pating biloeloeng boesekan kaja gabah diinteri. Ma Tjoen oempah-oempah lan ngoenen-oeneni entek amek marang Sam Pek, koeboerane disawijah, mratandhani jen nepsoene banget. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 65)	65
			<i>Psikologis:</i> Kasar pangandikan	Sadjrone padha njamboet-gawe karo ngoempah-oempah marang kang wis mati, goenem kang kasar-kasar sarta pisoehe glogok-sok. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 66)	66
2	Ni Eng Tai	PU <i>Protagonis</i>	<i>Psikologis:</i> tekad kiyat anggenipun nggayuh kekajenganipun, kanthi nggagas tumrap majengipun jaman.	“Jen takgagas-gagas, ...” wedharing pangoenandikane wanodya maoe, “satemene lanang lan wadon ikoe ora ana bedane. Anggone tinitahake, ora pinantji koedoe beda, balik minangka tetimbangan. Mangka lagi kena diarani tetimbangan, manawa ora botsih, kang gawe pandjomplanging tradjoene lanang wadon. Hem ... tjeta banget, toemrapping pangoedi marang madjoening djaman, lanang-wadon padha bae, kabeh-kabeh dadi sagolonganing titah, kang winadjibake mikir kasampoernaning donja saisine. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 4)	67
			<i>Sosiologis:</i> Putrinipun sodagar sugih.	Eng Tai ikoe botjah ontang-anting, anake wong sugih..... (Novel <i>KDA</i> , 1928: 6).	68
			<i>Psikologis:</i> tekad kiyat nggayuh	“Bapak, inggih koela noewoen sewoe, sanes sastra ingkang dados djalaran moerang tata, ananging dhedhasaring tekad. Jen	69

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
	Ni Eng Tai	PU <i>Protagonis</i>	kekajenganipun.	dhedhasaripoen pantjen reged, sanadjan dipoen poelasa ing pepaes, nanging meksa boten saged ngitjalaken tabetipun ... ingkang poenika koela atoneri eklas ing penggalih, pasrah ingkang koewasa, boten-botenipoen koela toemindak njimpang saking paoegeraning ngagesang. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 7)	
			<i>Psikologis:</i> Tekad kiyat	Wong toewane rumangsa ketindhah ing remboeg, nglenggana kalah remboeg karo Eng Tai, ewadene atine poegoeh koekoeh, ora ngrodjoeki marang karepe. Nanging gek bandjoer kaprije, Eng tai adreng banget, ora kena dieloekake, pinalangana maloempat, dhinadhoenga medhot. Moela djibeg banget atine, anake ora bakal bisa lilih linipoer ing inten-barlejan. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 7)	70
			<i>Psikologis:</i> Sugih akal.	“E...e.e...” Bapakne djoedeg, arep tjatoeran ora bisa, anggone mandeng marang Eng Tai ora kedhep. Atine goemoen banget marang akale anake, dene botjah wadon doewe panemoe samono. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 8)	71
			<i>Fisik:</i> pasuryan ayu.	Eng Tai pantjen pinoendjol ing roepa, ajoe manis loewes merak ati, saentara-entrane anane moeng patoet. Manganggo satjek-tjeke malah salah endah, pantjen soelistya ing warna, satandang-tandoeke moeng ngresepake, akeh wong kang padha kepentjoet. Sanadyan saiki manganggo tjara lanag, meksa ora njoeremake kekoewoenge, pinoendjoeling roepa isih katon ngalela. Polatane tadjem, djatmika ing boedi, iroenge mbangir ngroengih kaja winangoen, koelite nandhes koening nemoe giring, bisa gawe koewoering pandeleng, mripate lijep lindri andamar kanginan. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 13)	72

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	<i>Data</i>	No. <i>Data</i>
	Ni Eng Tai	PU <i>Protagonis</i>	<i>Psikologis:</i> tekad kiyat	Gegajoe hane Eng Tai ikoe loehoer, ewadene toemraping djaman samana, panemoe kang kaja mangkono ikoe diarani ora loemrah, akeh wong ngarani doedoe patraping wadon. Nanging toemraping kang nglakoni wis pinikir dawa, panemoene wis pinoentoe ing tekad, sanadjan oleh panjaroewe, ewadene ora ngendhakake sedyane. Sakehing pepalang dianggep raboeke, toemoeli kaleksananing sedyane kang nggajoe marang kaoetaman. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 13)	73
			<i>Sosiologis:</i> Grapyak kaliyan kanca enggal	... atine Eng Tai kaja direrodjit. Woesana noeli tjathoe, temboenge: “Slamet sadoeloer.” Djedjaka kang lagi teka maoe plenggang-plenggong soemoeroep lekase Eng Tai sadjak soemanak, lagi ketemoe sepisan ikoe bandjoer ngadjak salaman. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 14)	74
			<i>Psikologis:</i> Aleman amargi kesengsem	Ni Eng Tai tansah ndjaloek gandheng, saben-saben pethal anggone kekanthen bandjoer mogok, ora gelem loemakoe. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 18)	75
			<i>Psikologis:</i> Lantip saha sugih akal	Eng Tai botjah lantip toer soegih akal, saking aloese nganti wong liya ora soemoeroep. Soepaja pranatane ditetepi, pranatan ikoe mesti didjaga lan diarah, soepaja adja nganti Sam Pek nglirwakake. Akal kang mangkono toemrape Eng Tai gampang bae. Nalikane Sam Pek wis toeroe kepati, Eng Tai gawe sembada etok-etok sikile Eng Tai nibani Sam Pek, saka seroene nganti ndadekake tangine. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 25)	76
			<i>Psikologis:</i> Pinter ndayani gurunipun	“Mekaten kemawon: Para moerid kedah dipoen awisi: boten kenging tojan ngadeg, kedah ndhodhok lan ndhelik, sampoen ngantos namoeng saenggen-enggen mekaten. Preloenipoen sampoen ngantos damel regeding tembok.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 26)	77

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
	Ni Eng Tai	PU <i>Protagonis</i>	<i>Psikologis:</i> tekad kiyat paring pralambang.	Eng Tai mesem karo mbalang liring, tjlirit....., nanging Sam Pek ora tampa. “Dene iki wis ana toeladhane, akoe lan kowe ing tembe netesana kaja lelakone: Boen Koen-Sang Dji, katresnaning ati kang minangka tetalining djedjodhoan.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 33)	78
			<i>Psikologis:</i> Kendel nedahaken katresnan.	Sarampoenge ngoenandika mangkono, Eng Tai bandjoer mboekak beniking klambi ing dhadha, anggone mboekak moeng satjoekoepe bae kanggo melehake bodhone Sam Pek. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 33)	79
			<i>Sosiologis:</i> Setya dhateng Sam Pek	Wah, memelas sanget pijambakipoen, koela goemoen dene semanten katresnanipoen dhateng Sam Pek, kados barang ingkang sampoen ngojod, roemasoek ing baloeng soengsoem.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 57)	80
			<i>Psikologis:</i> Ajrih dhateng suksma.	Saka wedine Eng Tai noeli djengkeng ing djrambah, soejoed marang soekmane Sam Pek, tjlathoene ngasih-asih. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 60)	81
			<i>Sosiologis:</i> Netepi ubaya	“Dhoeh, Sam Pek, tekakoe ing kene mesthine kowe ora kesamaran. Kang ikoe, Sam Pek, jen sanjata katresnanmoe marang akoe lair-batin, oega adja soewe-soewe, enggal endang kaprije, akoe moeng sumarah sakarepmoe. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 64)	82
3	Nio Sam Pek	PU <i>Protagonis</i>	<i>Fisik:</i> Bagus ing pasuryan.	Bareng wis rada tjedhak, tetela ing pandelenge, jen kang dienteni maoe djedjaka bagoes roepane. Pemandenge Eng Tai kedhep tesmak, atine sadjak isi apa-apa. Lakoene sendhet, pidjer toena pandjangahe, saka kagodha ing reroepan kang dadi panoedjoening pikir. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 14)	83

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
	Nio Sam Pek	PU <i>Protagonis</i>	<i>Psikologis:</i> Ngrumaosi asor	Atine Sam Pek kontrag lan trenjoeh banget, ketaman temboenge Eng Tai kang memalad manoera, mangka bener-benere malah dheweke kang ndoewenana temboeng pangasih-asih mangkono, saka ngroemasani anake wong ora doewe. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 17).	84
			<i>Psikologis:</i> Boten tanggap	Eng Tai ora mangsoeli, ing batin goemoen marang Sam Pek, tjiptane: “Heh, wong kok bodho timen.” Sanadjan disemoni kang ora koerang tjetha, ewadene Sam Pek meksa ora nyandhak sathithik-thithika, moelane atine ija ora isi apa-apa. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 28) Sam Pek ikoe botjah loegoe tani tajoen, toemrape sesrawoengane karo Ni Eng Tai kena diarani botjah boesoek banget. Sanadjan wis bola-bali, diplimpingi, disemoni sarta dipralambangi, ewadene pikire boentoe bae. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 32)	85
			<i>Sosiologis:</i> Netepi janji dhateng wonten griyanipun Eng Tai	“Anoe, gih joe, mang kandha kalih loerah dika: jen ing djaba onten oewong king koetha Botjioe, adjeng ketemoe kalih Eng Tai, ngaten. Nami koela Sam Pek, tias kantjane sekolah Eng Tai.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 40)	86
			<i>Sosiologis:</i> putra tiyang tani	“Koela Sam Pek, anakipoen tijang tani ing kitha Boetjioe.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 19).	87
			<i>Psikologis:</i> Setya	“O, bijoeng, sanadjan oleh wanodya kang ngloewihi Eng Tai, kaja-kaja ora bakal gawe pamareming atikoe. Wis bijoeng, akoe tegakna.” (<i>KDA</i> , 1928: 48)	88
			<i>Psikologis:</i> Nagih ubaya kanthi wujud sukma	“Eng Tai, adja tjidra ing oebaja, netepana apa kang dadi kasagoehanmoe. Papat nenem, teloe pitoe, loro woloe, ikoe piwelingmoe.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 60)	89

Tabel salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	<i>Data</i>	No. <i>Data</i>
4	Biyungipun Sam Pek	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosiologis:</i> Pangerten	“Engger, genea awakmoe lemes tanpa daja, sing krasa lara apane?” “Ana apa, mara kandhaa, dadi genah anggonkoe ngrasakake.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 45).	90
			<i>Psikologis:</i> wicaksana paring panglipur.	“Adja soemelang jen ora oleh ganti kang ngoengkoeli Eng Tai, adja tjilik atimoe, akoe kang bakal golek gegentine.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 48)	91
5	An Tong-Djin Sim (baturipun Eng Tai)	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosiologis:</i> Ngestokaken dhawuh	“Elo, djebol kowe, An Tong karo Djin Sim, ana apa dene padha mreng?” “Inggih, dhateng koela mriki, dipoenkengken kjai djoeragan, sampejan kapoerih enggal-enggal mantoek, dinten poenika oegi kedah pangkat, poenika sampoen koela bektakaken tompakan kapal pisan.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 35).	92
6	Soe Kjoe	PT <i>Protagonis</i>	<i>Sosiologis:</i> setya kanca, ngancani Sam Pek	“Moelane Soe Kjoe toemoeli marani takon, temboenge: “Joe, joe, koela adjeng taken, napa ngriki grijane soedaga Ni Tjioek Kong, kang gadhah anak nami Eng Tai?” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 39-40).	93
			<i>Sosiologis:</i> Setya kanca	Dene Soe Kjoe nalika ikoe meloe noenggoe, ija mbrebes-mili karo sangga oewang. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 48).	94
			<i>Psikologis:</i> Pinter paring panglipur	Sanadjan atine Soe Kjoe ija ora beda karo loerahe, ewa dene marga saka kamiwelassen marang embokne Sam Pek, kawetoe temboenge panglipoe memoelih atining loerahe. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 55). Pitoetoere Soe Kjoe gawe lilihe loerahe, jen ginagas pantjen ija mangkono, toemrapping Pati ikoe wis dadi patjanganing oerip, barang kang ora kena diselaki, moela ana kaele para wignja: jen wedi mati adja oerip. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 57).	95

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
7	Bapanipun Eng Tai (Lijan)	PT <i>Protagonis</i>	<i>Psikologis:</i> Asih dhateng putrinipun	Eng Tai ikoe botjah ontang-ating, anake wong sugih, bapa-bijoenge asih banget, katresnane marang Eng Tai tanpa peindhan. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 6)	96
			<i>Psikologis:</i> Nganut pamanggih adat.	“Eng Tai, adja ndelaroeng. Weroeha, botjah wadon kang soemoeroep ing sastra, ikoe kaja-dene nggege penggawe maksijat, malah dadi wisoenaning oeripe, langkah saka pendjangkane.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 7)	97
			<i>Sosiologis:</i> Nyagahi sedaya kekajengan putrinipun.	“Eng Tai, samono tekadmoe, engger! Ora liwat keprije maneh, wongtoewa ndjoeroengi karepe anak ang bener betjik. Akoe ora njana, dene bareng kowe menganggo tjara lanang, was-soemelanging atikoe bandjoer ilang.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 8)	98
8	Biyungipun Eng Tai (Ni Tjiok Kong)	PT <i>Protagonis</i>	<i>Psikologis:</i> Pangerten	“Anakkoe, engger, Eng Tai, ana apa, dene esoek-esoek semomoe kok kaja doeweni karep? (Novel <i>KDA</i> , 1928: 4)	99
			<i>Psikologis:</i> Welas asih dhateng putri	Eng Tai ikoe botjah ontang-ating, anake wong sugih, bapa-bijoenge asih banget, katresnane marang Eng Tai tanpa peindhan. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 6)	100
			<i>Sosiologis:</i> Nyagahi kekajenganipun putri	“Apa pandjaloekmoe?” “Sabakdaning idjab, koela njoewoen dipoenarak doemoegi ing koeboeripoen mitra darma koela waoe.” “Apa maneh?” “Lan Ma Tjoen anglilanana, koela sembahjang wonten ing koeboeripun.” “Kaja bae ikoe prakara sapele, mesthine ditoeroeti. Wis adja soesah atimoe, tak remboege karo bapakmoe.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 63).	101

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
	Biyungipun Eng Tai (Ni Tjiok Kong)	PT <i>Protagonis</i>	<i>Psikologis:</i> Welas asih tansah paring panglipur	“Ikoe kasoeshan kang tanpa teges, gendhoek, ingatase nggetoeni marang wong kang wis mati.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 62)	102
9	Hi Ja So (sedulur)	PT <i>Protagonis</i>	<i>Psikologis:</i> Nganut pamanggih adat.	“Pije, di, pije. Arep sinaoe njang Hangtjoe! Eh, bok adja kemadjon mengkono, sing ko gajoe apa? Ana botjah wadon nanjal-nanjal ngono!” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 10)	103
			<i>Psikologis:</i> pangerten purun paring pangestu	Hi Ja So tanpa atine, jen goeneme ndadekake ora senenge Eng Tai, tjalthoene: “Dhoeh adhikoe botjah ajoe, wong manis rara Eng Tai, tarlen ngong moeng ngajoe bagja, djoemoeroeng poedja lan poedji, moega rahajoe ing marga, kaboela kang sira esthi. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 10)	104
			<i>Psikologis:</i> pangerten purun paring piweling	“Nging pamawas ajwa woes-woes, woesanane tembe-woeri, jwa kongsi loepoet pandjangka, ing karsa arsa neng ngarsi, kadjantaka ing laksita, lekase temah kawoeri. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 10)	105
10	Kyai Guru	PT <i>Protagonis</i>	<i>Psikologis:</i> Wicaksana.	Kjai goeroe boengah atine, marga mitoeroet sesipatane, botjah loro ikoe padha kedoenoengan lantip ing boedi, moela wis ngira jen bakal gangsar anggane sinaoe. Kjai goeroe toemoeli aweh pitoetoer. (Novel <i>KDA</i> , 1928: 21)	106
			<i>Psikologis:</i> wicaksana (Purun nampi pamrayogi saking muridipun)	“Ija, akalmoe ikoe prajoga banget.” “Kedjawi ponika ....” “Apa maneh Eng Tai?” “Sinten ingkang nerak wewaler poenika, kedah dipoen oekoem samboek kaping tiga, kadjengipoen sami kapok.” “Ija, tak oendhangne.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 26)	107

Tabel Salajengipun

No	Nama Paraga	Paraga	Watakipun Paraga	Data	No. Data
	Kyai Guru	PT <i>Protagonis</i>	<i>Psikologis:</i> Pangerten paring panglipur, sae ing manah	“Sam Pek, genea kowe katon soesah banget?” “Hem, Sam Pek, Sam Pek, dene samono pamikirmoe marang Eng Tai. Akeh kantja dene ora kleboe kaja dheweke. Bok oewis kopoepees, mengko lija dina oetawa sasi rak ija bisa ketemoe” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 38-39)	108
			<i>Psikologis:</i> Pangerten.	“Jen kowe arep tilik, ndjoedjoega ing kampoeng Tjiokketeng ing koetha Watjoe, ing kono ana omah gedhong bagoes banget, sangarepe ana tandoerane wit besaran kanggo makani oeler soetra, sarta ana watoe retja warak sajodho kiwa tengen, ja ikoe omahe wong tuwane Eng Tai, wis ora ana lijane maneh.” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 39)	109
			<i>Psikologis:</i> Pangerten paring pangestu	“Ora liwat akoe njangoni slamet. Lah kantjamu mrana sapa?” (Novel <i>KDA</i> , 1928: 39)	110

Lampiran 5

Tabel 13. Tabel Kertu Data Tetandhingan Latar Wonten ing Serat Pranatjitra Rara Mendut kaliyan Novel Katresnan Donja Akerat.

<i>Latar Swasana</i>							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No.	<i>Latar Swasana</i>	<i>Pethilaning Latar Swasana</i>	No. Data	No	<i>Latar Swasana</i>	<i>Pethilaning Latar Swasana</i>	No. Data
Bab Kadadosan Nalika Rara Mendut kaliyan Pranacitra Wiwit Tresna Dumugi Saderengipun Pranacitra Dados Abdi ing Katumenggungan				Bab Kadadosan Nalika Wiwit Tresna Wonten ing Margi Tumuju ing Papan Paguron			
1	Swasana sengsemipun Rara Mendut kepanggih Pranacitra (priya kinasih)	23. .... Rara Mendut mitjara djroning ati: Sapa baja wastanipun. Gja nuding rowangira: “Sira bibi tetakona den agupuh, mring bature roro ika.” Gja mentar tetanja aris. 24. ... Nulja wangsul apepadjar. Rara Mendut langkung brangti. (SP, kaca 54, Pupuh 23-24)	1	1	Swasana sengsemipun Eng Tai kepanggih Sam Pek (priya kinasih)	Pemandenge Eng Tai kedhep tesmak, atine sadjak isi apa-apa. Lakoene sendhet, pidjer toena pandjangkahe, saka kagodha ing reroepan kang dadi panoedjoening pikir. (novel KDA, kaca 14)	17
2	Swasana sengsemipun Pranacitra Rara Mendut (wanodya kinasih)	Pranatjitra tan prabeda, tyasnja wirong kedadak dennja wingit, kasaman senuting kalbu, Gus Pranatjitra apan: dereng mijat dyah kadya Ni Rara Mendut, lan dereng tate kegiwang, maring dyah: lagja samangkin. (SP, kaca 54, Pupuh 25)	2	2	Swasana sengsemipun Sam Pek kepanggih Ni Eng Tai (wanodya kekasih)	Djedjaka kang lagi teka maoe plenggang-plenggong soemoeroep lekase Eng Tai sadjak soemanak, lagi ketemoe sapisan ikoe bandjoer ngajak salaman. (novel KDA, kaca 14)	18

Tabel Salajengipun

<i>Latar Swasana</i>							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No.	<i>Latar Swasana</i>	Pethilaning <i>Latar Swasana</i>	No. Data	No.	<i>Latar Swasana</i>	Pethilaning <i>Latar Swasana</i>	No. Data
3	Swasana angel anggenipun badhe pepanggihan kaliyan priya kinasih	... Binojong mring Matarum, pinaringken Ki Wiraguneku. Lamun Bagus sudi nampar kawlasasih, suwitaa Ki Tumenggung, tan ewed nggenkula temon. (SP, kaca 70, Pupuh 112)	3				
4	Swasana boten jenjem manahipun Pranacitra amargi kesengsem.	Linggih Mendut kang kaeksi, ngadeg Mendut kang ketingal, kadya na sumanding bae, rinungrum ririh rengengan, mesem-mesem ngrerepa: “Adhuh mirahku wong aju, weh wujung wijanging drija. (SP, kaca 77, Pupuh 16)	4				
5	Swasana Rara Mendut nengga Pranacitra ngabdi ing Kawiragunan	Sun-tetedha sijang ratri, kakang Bagus Pranatjitra, anekanana marene, bisa angalap maring wang, anggawa lunga rangkat, kang adoh mana ngelangut, wong loro areruntungan. (SP, kaca 82, Pupuh 50)	5				

Tabel Salajengipun

<i>Latar Swasana</i>							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No.	<i>Latar Swasana</i>	Pethilaning <i>Latar Swasana</i>	No. Data	No.	<i>Latar Swasana</i>	Pethilaning <i>Latar Swasana</i>	No. Data
Bab Kadadosan Nalika Pranacitra Dados Abdi ing Katumenggungan saha Gesang Sesarengan kaliyan Rara Mendut ing Kawiragunan.				Bab Kadadosan Nalika Sam Pek kaliyan Eng Tai Gesang Sesarengan Wonten ing Papan Paguron saha Sam Pek Mangertos Eng Tai Wanodya.			
1	Swasana Wiwitanipun gesang sesarengan antawisipun Pranacitra kaliyan Rara Mendut.	Pranatjitra tumungkul sarwi mabukuh. Ni Rara Mendut anglirik, pagut lungiding pandulu, kumenjut tyasira kalih, keluluhan ing pandulon. (SP, kaca 89, Pupuh 14)	6	1	Swasana Wiwitanipun gesang sesarengan antawisipun Sam Pek kaliyan Eng Tai.	Eng Tai lan Sam Pek padha toemoengkoel mabakoekoeh, njathet marang pitoetoering goeroe, mangreti kang dadi soserasane. Wiwit ikoe wis padha tetep dadi moerid ing pagoeron Hangtjoe. (Novel KDA, kaca 22)	19
				2	Swasana wiwitanipun Sam Pek tresna kaliyan Eng Tai.	Padha sanalika awake Sam Pek goemeter, panone soemrepet peteng dening soemoeroep reroepan kang agawe koewoering ati; awake ngalokro tanpa bajoe, ndheprok sandhinge Eng Tai; goewajane atjloem, kringete goemrobjos kaja diesokake; tangane koemlawe, bandjoer ditjandhak dening Eng Tai.(novel KDA, kaca 33-34)	20

Tabel Salajengipun

<i>Latar Swasana</i>							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No.	<i>Latar Swasana</i>	<i>Pethilaning Latar Swasana</i>	No. Data	No.	<i>Latar Swasana</i>	<i>Pethilaning Latar Swasana</i>	No. Data
2	Swasana Pranacitra saha Rara Mendut pepasihan	46. Pranatjitra tuhu bagus andjelantir, kadi Lempungkaras, Ni Mbok Rara Mendut kadi, Sang Dewi Kumudaningrat. 47. Tan winuwus langen djroning tilamsari, wus sami kapraptan, kang dados raosing galih, wang-wang sami lelenggahan. (SP, kaca 113, Pupuh 46-47)	7	3	Swasana Sam Pek saha Eng Tai pepasihan.	Sarampoenge ngoenandika mangkono, Eng Tai bandjoer mboekak beniking klambi ing dhadha, anggone mboekak moeng satjoekoepe bae kanggo melehake bodhone Sam Pek. (Novel KDA, kaca 33)	21
3	Swasana <i>konflik</i> katresnanipun Rara Mendut kaliyan Pranacitra kamangertosan Tumenggung	Kadekna nampik maring wang, akeh-akeh semaja awat lagi: mapag-tanggal anu-anu, ana kang kinarepan, njata bagus Pranatjitra karo aku, mulane sun-adjak seba, pi-api ngelu si andjing. (SP, kaca 125, Pupuh 59).	8	4	Swasana <i>konflik</i> Eng Tai sampun kalamar dening Ma Cun.	Nalikane Sam Pek ngroengoe wangsoelane Eng Tai, jen wis ketrotjoet kalamar ing wong lija, atine kaja tinebak ing mongtoena, tjiptane woes ora bakal oerip, eloehe kekotos, tangise kamisesegen angreroedjit ati, roemasa ora koewat nandhang tjoba kang semono gedhene. Eng Tai oega meloe mbrebes-mili.... (novel KDA, kaca 43)	22

Tabel Salajengipun

<i>Latar Swasana</i>							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No.	<i>Latar Swasana</i>	Pethilaning <i>Latar Swasana</i>	No. Data	No	<i>Latar Swasana</i>	Pethilaning <i>Latar Swasana</i>	No. Data
4	Swasana sedhih manahipun Rara Mendut pisah kaliyan kekasih	29. Rara Mendut sesambat sadjroning kalbu: -Kakang Pranatjitra, tumuli rebuten mami, kaja paran andika tjidra ngubaja. 30. jen satuhu nora tresna ing wakingsun, sokur ngong matia, saking tibaning gegitik, lamun asih kakang pulungen wakingwang. (SP,kaca 131, Pupuh 29-30)	9	5	Swasana Eng Tai sedhih manah saha badanipun amargi pisah kaliyan kekasih	Nalika lakoene djaran kang ditoengangi Eng Tai kira-kira oleh Sapambalang dohe, Eng Tai noli karo ngawe-awe, nalika ikoe Sam Pek isih ngadeg ndjedjer kaja toegoe, pamandenge kedhep tesmak. Nalika diawe-awe, saka ora bisa nahan kasmaraning ati, ing kono panone soemrepet peteng, glijer . . . . tiba soemapoet. (novel KDA, kaca 37)	23
5	Swasana angel Pranacitra pisah kaliyan kekasih.	Ing wantji surya wus lingsir, Pranatjitra lampahnja lon, rereh namung nganti surupipun, saking gencing brangti, tan ljan ingkang katjipta, mung Ni Mendut Wiraguna. (SP, kaca 137, Pupuh 9)	10	6	Swasana angel Sam Pek pisah kaliyan kekasih.	Nganti pirang-pirang dina atine Sam Pek ora bisa poelih, pikire ngrambjang, rinasa-rasa saja kerasa, ginagas-gagas saja ngranoehi, linali-lali malah ngalela, Eng Tai tansah katon gawang-gawangan, tjoemithak ana padoning netra. Mangan ora enak, toeroe ora kepenak, rina wengi tansah kagoegah, kelingan marang kang dadi woding ati. Awake saja koeroe mripae tjowong, beteke lagi ketaman ing lara..... (novel KDA, kaca 38)	24

Tabel Salajengipun

<i>Latar Swasana</i>							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No.	<i>Latar Swasana</i>	<i>Pethilaning Latar Swasana</i>	No. Data	No	<i>Latar Swasana</i>	<i>Pethilaning Latar Swasana</i>	No. Data
6	Swasana bingah manahipun Rara Mendut kepanggih Pranacitra sasampunipun pisah.	Rara Mendut duk mijarsi, tan samar swaranja jektos, lamun Pranatjitra ingkang rawuh, bjar tyasira kadi: kasatan manggih toya, asrep ing wardajanira. (SP, kaca 140, Pupuh 37)	11	7	Swasana bingah manahipun Eng Tai kepanggih Sam Pek sasampunipun pisah.	Sawise diidine wong-toewane enggal-enggal loemoeboe ing kamar salin panganggo kaja dhek sinaoe. Poepoerane kang lamatan dioesapi, tindhik, gelang sarta kaloenge ditjopoti. Saka kasoeseone arep ketemoe Sam Pek, kelalen tjenelane ora diganti sepatoe lanang.(novel KDA, kaca 40)	25
7	Swasana bingah manahipun Pranacitra kepanggih Rara Mendut.	Manira ingkang mengani, ambuka lawanging gedhong.” Gja matak Lamporan katrima wus, gegreg punang kuntji, gja mandjing Pranatjitra, gapjuk angrangkul Ni Rara. (SP, kaca 141, Pupuh 41)	12	8	Swasana bingah manahipun Sam Pek kepanggih Eng Tai	... Sam pek roemasa oerip maneh, oetawa kaja oerip ana ng donja temenan, kang doewe pangarep- arep boengah lan seneng atine. (novel KDA, kaca 40)	26
8	Swasana pangembaranipun Tumenggung pados Pranacitra kaliyan Rara Mendut	Datan idhep kabetjikan, dennja kari ana kang den-karepi.” Gja nimbali Pathipun, tan dangu prapteng ngarsa. Ki Tumenggung pangandikanira asru: “Golekana Pranatjitra, lan si asu Mendut Pathi. (SP, kaca 125, Pupuh 60)	13	9	Swasana pangembaranipun Sam Pek pados Eng Tai	Sawise pamitan bandjoer pangkat, botjah loro ora ngetoeng rekasaning lakoe, rina-wengi tanpa leren, soepaja enggala toemeka, adja nganti asepa saka wewangene teloeng poeloeh dina. (novel KDA, kaca 39).	27

Tabel Salajengipun

<i>Latar Swasana</i>							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No.	<i>Latar Swasana</i>	Pethilaning <i>Latar Swasana</i>	No. Data	No.	<i>Latar Swasana</i>	Pethilaning <i>Latar Swasana</i>	No. Data
8		Tekakena ija lelakon sadina, den-prajitna ing margi kang mangulon rolas, ingkang mangetan rolas.” “Kulup Ki Djaka Pengasih, sra sun-duta, mangalor angulati. (SP, kaca 147, Pupuh 35)	13				
9	Swasana sedhih Rara Mendut amargi kecepeng.	Rara Mendut mingseg-mingseg nangis: “Kadospundi kakang Pranatjitra, polah andika ing mangke, teka lampah kesusul, datan wande manggih bilai, jen adja meraua, tan ketjandhak wau, pajo ingandhemi kakang, pager bumi dening kothaking wong mati, luwang sawidji kakang. (SP, kaca 155, Pupuh 29)	14				

Tabel Salajengipun

<i>Latar Swasana</i>							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No.	<i>Latar Swasana</i>	Pethilaning <i>Latar Swasana</i>	No. Data	No	<i>Latar Swasana</i>	Pethilaning <i>Latar Swasana</i>	No. Data
				10	Angel anggenipun badhe pepanggihan kaliyan priya kinasih	Nalika anggone remboegan tekan samono, doemadakan Ni Eng Tai dioendang embokne, dkandhani: ing sarehning dheweke ing wektoe ikoe wis ana sing doewe, ora prajoga jen djagongan karo botjah lanang nganti soewe-soewe. (novel KDA, kaca 44)	28
Kadadosanipun Paraga Utami Pejah				Kadadosanipun Paraga Utami Pejah			
1	Swasana Pranacitra pejah	Wiraguna wau anelasi, dhuwungdalem panimbal luk sanga, Empu Djigdja, tetanguhe, sinduk djadjanipun, murub muntjar ludiraneki. Pranatjitra glanggaran, sambat Rara Mendut: “lah age sira nsula, sun-anteni ing Bangun Pangarib-arib, dhuh mirahe pun kakang.” (SP, kaca 167, Pupuh 83)	15	1	Swasana Sam Pek pejah.	Ora antara soewe Sam Pek ngeremake mripate, ambekane wis ora ana. Embokne ndjerit soemoeroep anake oendjal napas kang poengkasan, tangise nggijeng kaja sendaren, anake diojog-ojog ditangekake sarta diamboengi, nanging wis tanpa goena, marga Sam Pek wis petjat saka ragane, bali marang adjal kamoelane. (novel KDA, kaca 55)	29

Tabel Salajengipun

<i>Latar Swasana</i>							
<i>Serat Pranacitra Rara Mendut</i>				<i>Novel Katresnan Donja Akerat</i>			
No.	<i>Latar Swasana</i>	Pethilaning <i>Latar Swasana</i>	No. Data	No	<i>Latar Swasana</i>	Pethilaning <i>Latar Swasana</i>	No. Data
2	Swasana Rara Mendut nedahaken kasetyan mawi suduk salira.	84. Rara Mendut karuna mlasasih, mjarsa lamun Pranatjitra tiwas, tinuweng neng pandhapane, marang Kjai Tumenggung, wus angekes nedya mbelani, Rara Mendut karuna: “Kakang milu lampus, labete tresna ing ndika,luwang sidji wong loro bareng ngleboni, andika lawan kula.” 85. Rara Mendut sareng aningali, Pranatjitra dennja kelosodan, kuthah ludira djadjane, ana ing ngarsanipun: Ki Tumenggung Wiraguneki, dhuwung maksih liniga, pan dereng tinuruh, Ni Rara Mendut agepah, saking nggandhok lumaju naradjang wani, mring dhuwung maksih pasang. (SP, kaca 167, Pupuh 84-85)	16	2	Swasana Eng Tai nedahaken kasetyan kanthi manjing ing kuburipun Sam Pek.	Eng Tai kleboe marang loeweng teroes mandjero, maesane nangkeb maneh, poelih rapet kaja wingi-oeni ora ana tabete lemah kang mentas sathithik-thithika. (novel KDA, kaca 65)	30